

134



HELLIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Régi az újban

2005

3

HELIKON

| | |
|---|---|
| IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE | REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE |
| A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA | DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES |

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

VARGA László
főszerkesztő / directeur de la revue

BODNÁR György

T. ERDÉLYI Ilona

GRÁNICZ István

KARAFIÁTH Judit
könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

ODORICS Ferenc

SZILI József

SÓRÉS Zsolt
technikai szerkesztő / révision des textes

SZ. ZEHERY Éva
szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel.: 279-2762, Fax: 3853-876
E-mail: helikon@iti.mta.hu

2005/3. – LI. évfolyam | 2005/3. – LI. année
Megjelenik negyedévenként | Revue trimestrielle

Régi az újban

Nem gyakori eset, hogy egy irodalomelméleti folyóirat a régi irodalom kutatóit kérje fel tematikus szám összeállítására. A döntést a téma indokolja, a téma kiválasztását pedig annak aktualitása. A legutóbbi évek magyarországi eszmecsereit igazolják a nemzetközi és a magyar irodalomtörténet-írás klasszikusainál is magától értetődő tapasztalatot, hogy az elmélet történeti (ön)reflexiója és az irodalomtörténet elméleti megalapozása csak egyszerre végezhető, csak különböző területek és korszakok kutatói közötti folyamatos dialógus közegében lehet sikeres és termékeny. A jelen szám ezt a párbeszédet igyekszik tovább vinni, régi és új irodalomelmélet között.

Kötetünk nem egy iskolát vagy irányzatot mutat be, hanem egy módszertani megfontolás érvényesülésére hoz példákat és tesz újabb javaslatokat. Kecskeméti Gábor a nemzetközi reneszánszkutatás egy már bejáratott paradigmáján, a Lorenzo Valla és a kései Wittgenstein közötti párhuzamon mutatja be, miként termékenyíti meg az eszmetörténet és az irodalomtörténet kutatását a modern nyelvfilozófiai szempontok bevonása. Bene Sándor egy új párhuzam lehetőségét veti fel a Derridával vitatkozó Searle és a XVI. századi, cselekvéselvű poétika teoretikusa, Francesco Patrizi szinoptikus olvasatával. (Searle utolsó nagy vitacikke teljes terjedelmében itt jelenik meg először magyarul.)

A szakrecenziók az imitációelmélet (Kiss Farkas Gábor) és a modern eszmetörténet vagy „intellectual history” (Szentpéteri Márton, Zászkaliczky Márton) kutatásának tükrében vizsgálják a régi és új elméletek párhuzamos alkalmazásának példáit, Dante nyelvfilozófiájának korabeli és modern olvasatait (Nagy József), illetve kitekintést adnak a beszédaktus-elmélet és irodalomelmélet viszonyának állásáról (Túry György, Radvánszky Anikó).

Számunk régi/új szövegeit BENE SÁNDOR és KECSKEMÉTI GÁBOR szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

The Old in the New

Requesting researchers of old literature to arrange a thematical issue is not typical of reviews dealing with literary theory. The decision was motivated by the subject; and the choice of the subject was motivated by its actuality. The recent years' Hungarian discussions legitimate the obvious experience of the classical authors in Hungarian and foreign literary history, that the historical (self)-reflexion of theory, and the theoretical establishment of literary history can only be accomplished simultaneously; without a dialogue between the different domains and periods, this task is foredoomed to failure. Present number is intended to continue this dialogue between old and new literary theory.

Our issue does not present a particular theoretical school or trend, but illustrates and supports a methodological grasp by examples. Gábor Kecskeméti presents how can considering the view-points of the philosophy of language be fruitful for intellectual history and literary history by a well-known paradigm of the renaissance-research: the comparison between Lorenzo Walla and the late Wittgenstein. Sándor Bene raises the possibility of a new parallel by a sinoptical reading of Searle's criticism on Derrida, and Francesco Patrizi's anti-aristotelian and action-principled poetics. (Searle's last critical remarks are first published in Hungarian in this issue).

The recensions examine the parallel applications of old and new literary theory from the view-point of the imitation-theory (Farkas Gábor Kis) and of the modern history of ideas or „intellectual history“ (Márton Szentpéteri, Márton Zászkaliczky). They also study the contemporary and the modern readings of Dante's philosophy of language (József Nagy), and provide an outlook for the present relations between speech act theory and literary studies (György Túry, Anikó Radvánszky).

The old and the new texts in our issue were edited by SÁNDOR BENE and GÁBOR KECSKEMÉTI.

THE EDITORIAL BOARD

L'ancien dans le nouveau

Il n'est pas fréquent qu'une périodique de la théorie littéraire invite des chercheurs s'occupant de la littérature ancienne à rédiger un numéro thématique. Ce choix est justifié par le sujet, tandis que le choix du sujet s'explique par son actualité. Les discussions menées au cours des dernières années en Hongrie font preuve de ce que les classiques de l'histoire littéraire internationale et hongroise considèrent comme évident, notamment que l'(auto)-réflexion historique de la théorie ainsi que la fondation théorique de l'histoire littéraire ne peuvent se faire qu'en même temps, ces deux processus ne pouvant réussir et ne pouvant être fertiles que dans un milieu d'un dialogue continu entre les chercheurs des différents domaines et des différentes époques. Les auteurs du numéro présent ont pour but de poursuivre ce dialogue entre la théorie ancienne et nouvelle.

Ce recueil ne présente pas une école ou un courant, mais apporte les exemples d'une réflexion méthodologique et offre de nouvelles propositions. À l'aide d'un paradigme international expérimenté de la recherche de la renaissance, Gábor Kecskeméti présente le parallélisme entre Lorenzo Valla et le second Wittgenstein pour illustrer comment l'histoire des idées et la recherche de l'histoire littéraire sont fertilisées par l'implication des points de vue de la philosophie de langue modernes. À l'aide d'une interprétation synoptique d'un théoricien du 16^e siècle de la poétique basée sur l'action, Francesco Patrizi, un opposant d'Aristote et de celle de Searle, ce dernier en polémique avec Derrida, Sándor Bene soulève l'éventualité d'un nouveau parallélisme. (Le dernier grand article polémique de Searle est publié ici pour la première fois en hongrois.)

Les recensions traitent les exemples des adaptations parallèles des théories anciennes et nouvelles à la lumière des recherches de la théorie de l'imitation (Farkas Gábor Kiss) et de l'histoire des idées moderne ou « intellectual history » (Márton Szentpéteri, Márton Zászkaliczky) ; les interprétations modernes et contemporaines de la philosophie de langue de Dante (József Nagy) ; et font le point de la relation entre la théorie du *speech act* et la théorie littéraire (György Túry, Anikó Radvánszky).

Les articles nouveaux et anciens de ce numéro furent rédigés par SANDOR BENE et GABOR KECSKEMETI.

LE COMITÉ DE RÉDACTION

TANULMÁNYOK

BENE SÁNDOR

*Searle, Vico, Patrizi:
A történeti pragmatika esélye*

I.

Immanuel Kant a metafizikai viták legfőbb hasznának tartotta, hogy természetükből adódóan ráébresztik a feleket értelmük korlátozottságára; s abból, hogy nem tudják eldönteni a kérdéseket, legalább tanulnak valamit a „tisztá ész” erejéről és annak hatáiról. Az analitikus és a kontinentális filozófia talán lehangosabb XX. századi összecsapásának menete egyelőre nem látszik igazolni az optimista jóslatot; a Searle-Derrida vita bizonyos értelemben máig folyik, s az ütköző nézetek békíthetlenségéből ítélve meglehet, hogy az egyik fél (Derrida) halála is csak átmenetileg függesztette fel. A vita tétje a természetes nyelv megbízhatósága, szavak és dolgok, *res* és *verba* kapcsolatának szabályokba rögzíthetősége vagy rögzíthetlensége volt, s ennek megfelelően centrális témái közé tartozott az irodalmi nyelvhasználat, a normális beszéden „élősködő” fikció státusa, azaz általános nyelvfilozófiai tétjén túl közelről érintette az irodalomtudományt. Az eredményről megoszlanak a vélemények, a vita kimenetele azonban – ez utóbbi, irodalomtudományi szempontból – elég jól megítélhető. Az 1977-i röpiratok (Derrida írása, Searle válasza, Derrida viszontválasza) megjelenése szinte azonnal megakasztotta a beszédaktus-elmélet irodalomelméleti alkalmazására irányuló kutatásokat, majd a nyolcvanas évekbeli második felvonást (Searle Culler-kritikáját, Derrida hosszú interjút) követően tovább ritkultak a próbálkozások; a teória irodalomtörténeti applikációjára szisztematikus kísérlet már egyáltalán nem történt.² Szimptomatikus, hogy az a kismonográfia – Kálmán C. György 1990-es összefoglalója –, amely az új irányzat kiáltványa lehetett volna Magyarországon, már alci-

¹ Derrida idevágó írásai összegyűjtve: *Limited Inc. Gerald Graff*. (Ed.) Evanston, Northwestern University Press, 1988; JOHN R. SEARLE szövegei: *Reiterating the Differences: A Reply to Derrida*. = *Glyph* 2 (1977): 198–208; *The World Turned Upside Down*. = *New York Review of Books* 30 (1983): 74–9. Az utolsó, 1994-es tanulmányt ld. a jelen számban.

² Ez alól talán csak az önéletírás, az önelbeszélés kutatása kivétel, itt használatban maradt a Lejeune által a hetvenes években kifejtett „pacte autobiographique”-tézis. Ld. irodalommal: Z. VARGA ZOLTÁN: Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése. = *Helikon* 2002/3: 247–57. A beszédaktus-elmélet visszaszorulásáról a vita nyomán: HENRY McDONALD: The Performative Basis of Modern Literary Theory. = *Comparative Literature* 55 (2003): 57–8.

mében is kénytelen volt jelezni, hogy tárgya időközben megérett a történeti tanulmányozásra, s valóban, a benne olvasható hosszú felsorolások, a sikertelen vagy félsikerrel járó kísérletek ismertetései, inkább az *oratio funebris*, mint az *adhortatio* műfaji hagyományába illenek bele.³ Magának a vitának a magyar recepciója eddig féldaladalsnak mondható: Derrida-szövegek fordításai jelentek meg nagy számban, rokonszenvező kommentárokkal. Searle cikkeiről csak ezeken keresztül (illetve az őt hosszán idéző Derrida vendégszövegeként)⁴ alkothatott magának fogalmat a magyarul olvasó közönség.⁵ Utólag érthető az óvatosság: az irodalomelméletileg képzetlen befogadónak Searle-t olvasva könnyen támadhat olyan benyomása, hogy érti a gondolatmenetet. Ez a közérthetőség, a világos argumentáció, ugyanakkor a szándékoltan lapos tanári okfejtés mögül időnként kivillanó gyilkos irónia komoly veszélyforrás (Stanley Fish például, Searle-kritikájában, többször is figyelmeztet a könnyű élvezetben rejlő veszélyekre...)⁶

Ugyanakkor vannak arra mutató jelek, hogy nem mindenütt fogadták ilyen örömmel s főleg nem mindenütt tekintették / tekintik véglegesnek a „győzelmet”. Két igen komoly megszólalás is utalt rá, hogy a legtöbbet érdekes módon nem az „elmélet”, hanem az irodalom- s tágabb értelemben az eszmetörténet vesztette a vita kimenetelével. Az eszmetörténeti kutatás legnagyobb alakjainak egyike, a *Journal of the History of Ideas* évtizedeken át főszerkesztőként jegyző Donald Kelley már inkább a vita következményeit jellemezte azzal, hogy „Derrida és főként egyes amerikai követői, egy magasabb rendű és új tudományosság ideáját kergetve, a szó-

³ KÁLMÁN C. GYÖRGY: *Az irodalom mint beszédaktus: Fejezet az irodalomelmélet történetéből*. Budapest, Akadémiai, 1990 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, 12).

⁴ JACQUES DERRIDA: Korlátolt felelősségű társaság abc...; Utószó: egy vita-etika felé. = *Helikon* 1994/1–2: 174–90.

⁵ Rozsnyai Balázs Searle-t fölényesnek, hisztérikusnak, kissé nehéz fejűnek és néhol talán nem is jóhiszeműnek mondja (akinek Derrida „nem nézi el [...] retorikai, logikai, grammatikai botlásait”, „bravúrosan szedi ízekre érvelését”), ROZSNYAI BALÁZS: A józan ész elviselhetetlen könnyedsége: Derrida és Searle vitája. = *Helikon* 1994/1–2: 171–2. Farkas Zsolt a „derridai szivatás” begyógyíthatatlan sebével magyarázza „Sarl” politikai keménykedését az amerikai kánonvitában, ld. FARKAS ZSOLT: Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban. = *Most akkor*. Budapest, Filium Kiadó, 1998, 15. Ld. még ui. 106–14 („A tanulmányíró szabadsága” című szöveg). Kiegyensúlyozottabb ismertetés a vitáról: (Szerk.) *Pethő Bertalan: Posztmodern: A kilencvenes évek: Vélemények és filozófiai vizsgálódások korszakváltásunk ügyében*. Budapest, Platón, 1997, 126–7. ORBÁN JOLÁN: *Derrida írás-fordulata*. Pécs, Jelenkor, 1994, 12–3, a *Times*-ban megjelent, Quine és más filozófusok által is aláírt nyílt levelet sem hallgatja el, mely szerint Derrida írásaiban „ahol egyáltalán összefüggő kijelentések vannak, azok vagy hamisak, vagy triviálisak” (*where coherent assertions are being made at all, these are either false or trivial*), *The Times*, 1992. május 9. Ld. még – a tendenciózus értelmezés veszélyeiről, Searle kapcsán – HORVÁTH IVÁN: A hermeneutikai ajánlat (Vitaindító kérdések). = *Literatura* 2004: 120.

⁶ „... és ezért olyan meggyőzőek Searle érvei”, „... ezért látszik először Searle érvelése olyan nyilvánvalóan igaznak” stb. STANLEY FISH: Bánjunk-e Searle-mentén Austin mondvacsinált dolgaival? = *Helikon* 1983: 199.

vegek új fetisizmusát, és az irodalomtudomány új, virtuális mandarinátusát és rabbinátusát hozták létre. Kiebrudalva a világból és önmagából, a tudat nem csupán – Jameson szavával élve⁷ – a „nyelv börtönébe” került, hanem egyenesen szöveg (s különösen a nyomtatott szöveg) temetőjébe száműzetett, amelynek felügyelő öre természetesen a Grammatológus és a Dekonstruktőr”.⁸

A Searle-Derrida összecsapásnak terjedelmes tanulmányt szentelő Henry McDonald⁹ egyenesen úgy látja, hogy mivel a beszédaktus-elmélet lett volna esélyes a múltbeli kontextusok elméletileg megalapozott visszanyerésére, a vita kimenetele súlyos csapásként érte az irodalomtörténetet is. Az ezredfordulóra megjelent az első komolyabb értékelő írás, Marcelo Dascaltól, amely már nem is elsősorban az igazságosztással, hanem a vita tipológiai és retorikai vizsgálatával, filozófiatörténeti helyének meghatározásával foglalkozik, de a szövegeket szoroson újraolvasva, kénytelen méltányolni Derrida ellenfelének gondolatmeneteit, s több helyütt megállapítani, hogy a vita valóságos menetével, lélektani fordulópontjaival nehezen egyeztethető a dekonstrukció híveinek hagiografikus történetírása: nem Searle volt hisztérikus, hanem ellenfele (könyvhosszúságú röpiratban reagált egy cikkre); nem Searle váltott stílust alkalomról alkalomra, hanem Derrida (hol van már a '88-as dühödten visszatámadó interjúszövegben¹⁰ a *Limited inc* – egyébként már akkor is szembetűnően erőltetett – ironiája?). Talán megkockáztatható tehát a fentebb adott értékelés óvatos módosítása: a vitát Derrida megnyerte, de korántsem mindenütt. Saját hívei körében kétségkívül túlgőzölte magát, sok analitikus filozófus szemében viszont a magát az „irodalmat” diszkreditálta.¹¹ A jelen számunkban

⁷ FREDERIC JAMESON: *The Prison-House of Language*. Princeton, 1972. (Kelley hivatkozása).

⁸ DONALD R. KELLEY: Horizons of Intellectual History: Retrospect, Circumspect, Prospect. = *Journal of the History of Ideas* 48 (1987): 157.

⁹ HENRY MCDONALD: Wittgenstein, Narrative Theory, and Cultural Studies. = *Telos* 121 (2001): 11.53.

¹⁰ MARCELO DASCAL: How Rational Can a Polemic Accross the Analitic-Continental „Divide” Be? = *International Journal of Philosophical Studies* 9 (2001): 313–39. A vita szakirodalmának Dascal cikke előtti (és a következő jegyzetben hivatkozott Dasenbrock-bibliográfia utáni) fontos tételei: MARK ALFINO: Another Look at the Derrida-Searle Debate. = *Philosophy and Rhetoric* 24 (1991): 143–52; KEVIN HALION: Austin, Searle, Derrida. = *Philosophy Today*. 36 (1992): 161–72. „Searle-párti” újabb összegzés: KEVIN MULLIGAN: Searle, Derrida, and the Ends of Phenomenology. = (Ed.) Barry Smith: *John Searle*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 261–86.

¹¹ A vita következtében „a filozófia és az irodalomelmélet közelítését célzó, akkoriban nagy várakozásokat keltő irányzatok, különösen a dekonstrukció, az analitikus filozófia poláris ellentétének pozíciójába kerültek” (REED WAY DASENBROCK: *Truth and Consequences: Intentions, Conventions, and the New Thematics*. University Park, Pennsylvania State University, 2001, 59). Természetesen mint minden általánosítás, ez sem érvényes kizárólagosan. Általában is külön tanulmányt érdemelne az analitikus filozófia és a dekonstrukció érintkezése. A Searle–Derrida vita közvetett, de igen fontos hatásaként megszületett antológiák megpróbálták számot vetni az egyik alapkérdéssel (mennyiben tekinthetők az analitikus hagyományhoz tartozónak Wittgenstein és Austin? vagy nagyobb joggal sorolhatók a dekonstrukció előfutárai közé?), valamint ennek irodalomelméleti következményeivel; ld. (Ed.) Reed Way Dasenbrock: *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory*. Minnea-

közölt újabb Searle-vitairatra dühödt, de többnyire színvonalatlan vagdalkozó reakciók érkeztek a céhbéli irodalmárok felől.¹² Jellemző ugyanakkor, hogy a tavalyi második számát teljes egészében az Austin-i elméletnek szentelő tekintélyes francia (!) filozófiai folyóirat, a *Revue de métaphysique et de morale* tanulmányaiban gyakorlatilag nem található hivatkozás Derridára vagy a vitára, bizonyos katedra-filozófusok pedig manapság is kötelességüknek érzik, hogy „rendet tegyenek”, sőt, odacsapjanak, valahányszor egy-egy naiv irodalmár újra bepróbálkozik a beszedaktuselmélettel.¹³

A kettős kudarc okairól azóta is megoszlanak a vélemények. A magam részéről, noha minden eddig felmerült magyarázatban látok igazságot, mégis azt vetném fel, hogy Searle nem tisztázta az irodalomtörténethez való viszonyát. Ez az állítás különösnek hathat, pedig szó szerint értem. Searle-nek a vitában képviselt gondolatmenete azokon a pontokon volt a legtámadhatóbb, ahol az irodalomelmélet illeté-

polis, University Minnesota Press, 1989 (ebben jelent meg a Searle–Derrida vita első, addig teljes, bibliográfiája, *i. m.*, 247–53); (Ed.) *Reed Way Dasenbrock: Literary Theory After Davidson*. University Park, The Pennsylvania State University Press, 1993. Az ezekben megfogalmazott vélemények természetesen homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. Akad, aki az egyik legelismertebb analitikus filozófus, Davidson logikájával hozza összefüggésbe Derrida gondolatait: SAMUEL C. WHEELER III: Indeterminacy of French Interpretation: Derrida and Davidson. = (Ed.) *Ernest LePore: Truth and Interpretation*. Oxford, 1986, 477–94; Uő: Truth-Conditions, Rhetoric, and Logical Form: Davidson and Deconstruction. = *Literary Theory After Davidson*. Id. kiad., 144–59; Uő: *Deconstruction as Analytic Philosophy*. Stanford, Stanford University Press, 2000. Wheeler téziseinek olykor azonban ellentmond maga a hivatkozott Davidson is, aki egyik jelentős irodalomelméleti írásában a derridai relativizmussal szembehelyezkedve az értelmezések eltérésének feltételül jelöli meg az „igazság és objektivitás bevett standardjának” (*common standard of truth and objectivity*) elfogadását: DONALD DAVIDSON: Locating Literary Language. = *Literary Theory After Davidson*. Id. kiad., 307. Ezzel egybehangzik az a kritika, amely Davidson és Derrida összeolvasát egyfajta tágan értelmezett hermeneutikai gesztusnak látja; ez a gesztus nagy konciliatorikus igyekezetében azzal a veszéllyel jár, hogy „mind a dekonstrukciót, mind a radikális interpretációt összezavarja a hermeneutikával”; ld. RALPH HUMPHRIES: Analytic and Continental: The Division in Philosophy. = *Monist* 82 (1999): 275. Külön színfoltot jelent maga az antológiákat szerkesztő Dasenbrock, aki az analitikus iskolán belül próbálja meghúzni a határt a „konvencionalisták”, vagy más néven „antifundacionalisták” (az értelemzés önkényességének elfogadói vagy közvetett támogatói) és a „posztfundacionalisták” (az igazság, az intenció és az érték foglalmait újradefiniálók) között; az előbbieket például hozza fel (nem igazán jogosan) Fisht és Rortyt, sőt, meglepő módon Searle-t is közéjük sorolja, az utóbbiak körében szerepelteti Hilary Putnamot és Donald Davidson. Searle Derrida vitájában nem az ellentéteket, hanem az alapvető párhuzamokat hangsúlyozza a felek között, *i. m.*, 86–9.

¹² NIALL LUCY – ALEC MC HOUL: The Logical Status of the Searlian Discourse. = *boundary 2* (1996): 219–40; színvonalas, de a Searle-tanulmányra nem a vita, hanem az ironia-felfogás kapcsán hivatkozó írás: CLAIRE COLEBROOK: The Meaning of Irony. = *Textual Practice* 14/1 (2000): 5–30.

¹³ A könyv: SANDEY PETREY: *Speech Act and Literary Theory*. New York, Routledge, 1991; a róla folytatott „épületes” vita: DAVID GORMAN: The Use and Abuse of Speech-Act Theory in Criticism. = *Poetics Today* 20 (1999): 93–119; SANDY PETREY: Whose Acts? Which Communities? A Reply to David Gorman. = *Poetics Today* 21 (2000): 423–33. Ld. még DAVID GORMAN: From Small Beginnings: Literary Theory Encounters Analytic Philosophy. = *Poetics Today* 11 (1990): 647–59.

kességi területére tévedt, s ott is főként a fikció (s az általa implikált mimézis) leghagyományosabb arisztotelianus téziseit ismételte.¹⁴ Miközben egész nyelvfelfogása középpontjában a nyelvi cselekvés állt, sokkal erősebben, mint a referencia vagy a reprezentáció, az irodalmi (költői) nyelvhasználatot szinte mindig reprezentacionalista megközelítésben tárgyalta. Az „irodalom” fogalmának felmerülésekor valahányszor mintha valami vakfolt akadályozná, hogy észrevegye: semmi szükség a konvenciók megtörésére, elegendő azok dinamikus kombinációinak tétélezése. Ez a vakfolt nyilvánvalóan a mimézis-alapú művészetfelfogás magától értetődése; Searle meg sem kísérelte, hogy cselekvéselvű kommunikációelméletének nem-arisztotelészi, nem-mimetikus, cselekvéselvű poétikai alapot vessen. Ezzel módot adott arra, hogy vitapartnere a naiv arisztotelianus állítások és reflektálatlan előfeltevések lerombolásával diszkreditálja azokat a nézeteit is, amelyek kidolgozásuk óta több tudományág (nyelvészet, kognitív elmetudomány, morálfilozófia, logika, kulturális antropológia, szociológia) számára biztosították gyümölcsöző pragmatikai kutatások módszertani és terminológiai kereteit.

Az alábbiakban Daniel Vandervekennek a beszédaktus-elmélet dialogizálására, kiterjesztő használatára tett kísérletét ismertetem, majd megpróbálok rámutatni azokra a lehetséges pontokra, amelyek az elmélet történeti (ön)reflexióját elősegíthetik: Giambattista Vico és Francesco Patrizi „költői logikával” kapcsolatos koncepcióira. Tekintettel arra, hogy a nyelvi cselekvést előtérbe állító teoretikus rendszerüket mindketten empirikus, „irodalomtörténeti” anyagfeltárássra építették, dialógusba vonásuk a Searle-féle beszédaktusfelfogással talán kielégítően szemlélteti majd az analitikus nyelvfilozófia történeti „nyitásában” rejlő lehetőségeket, az irodalomtörténetet szövegaktusok történeteként felfogó történeti pragmatika¹⁵ esélyeit.

¹⁴ A Poétika „újraolvasásai” számtalan meggyőző bizonyítékkal szolgáltak abban a tekintetben, hogy itt nem arisztotelianus tézisekről, hanem Arisztotelész kulcskategóriáinak leghagyományosabb félreértéseiről van szó, de ez a jelen esetben nem komoly különbség. BOLONYAI GÁBOR – HAJDU PÉTER: A Poétika újraolvasása. = *Helikon* 2002/1–2: 3–17. „Arisztotelész” logikai státusa különben is visszatérő filozófiai exemplum, Fregétől Kripkéig (és tovább), vö. CHRISTOPHER NORRIS: Dekonstrukció, megnevezés és szükségyszerűség: néhány logikai lehetőség. = *Helikon* 1994/1–2: 149–164.

¹⁵ Az elnevezés a nemzetközi szakirodalomban vagy „historical pragmatics” vagy „historical discourse analysis”. Az irányzat a szövegnyelvészet és a diskurzusanalízis módszertani háttérével próbál múltbeli kontextusokat feltárni. Alapvető irodalom: L. J. BRINTON: Historical discourse analysis. = (Eds.) *D. Schiffrin et alii: The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford, Blackwell, 2001, 138–60; JANNE SKAFFARI – RUTH CARROLL: Historical Perspectives on Text, Discourse, and Pragmatics. = *The European English Messenger* 11/2 (2002): 48–52; a legfrissebb fejleményekről: MATTI PEIKOLA – JANNE SKAFFARI: A frame for windows: On studying texts and discourses of the past. = (Eds.) *Matti Peikola – Janne Skaffari: Opening Windows on Texts and Discourses of the Past*. Amsterdam–Philadelphia, J. Benjamins Publishing Co., 2005, 2–5. Zászlóbontás, kutatócsoport- és folyóirat-alapítás (*The Journal of Historical Pragmatics*: Turku), boldog magafeledt kalandozás a témák és források dzsungelében – mind az 1990-es évek közepétől kezdődött, a heterogén módszertanból adódó viták nyilván majd hamarosan elkövetkeznek. Az elnevezés – történeti pragmatika – mindazonáltal alkalmas, én is ezt használom a címben. A magam részéről ezen a kereten belül a beszédaktus-elméletből kinövő társaslogika terepét próbálok a jelen tanulmányban bejárni. Bizonyos kontextusokban alkalmasnak tűnik erre a „szövegaktus” el-

II.

Derrida vitairatainak bő válogatása megjelent a *Helikon* dekonstrukciót bemutató számában, tartalmi kivonatuk is több helyütt olvasható, így itt nem térek ki a szerzői távollét, az ebből adódó iterabilitás és citacionalitás, a jelentések rögzít-

nevezés is, ld. BENE SÁNDOR: Szövegaktus. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003, 628–702; de nem mindig szerencsés, mert elsősorban magát a diskurzusaktust, és nem annak analízisét jelenti. Dávidházi Péter erre a korábbi tanulmányomra reflektálva jegyezte meg, hogy a terminus „alighanem már csak (legfőjebb akaratlan) tükröfordítás lehet, ugyanis mint »textual act«, illetve (a »Sprechhandlung« mintájára képzett) »Texthandlung« az utóbbi években sűrűn előfordult angol, illetve német nyelven írt munkákban, amelyek olykor egy-egy szöveg típusát, illetve műfaját éppen ennek alapján próbálták meghatározni”, majd lábjegyzetben hozzáteszi: ezek listája „felsorolhatatlanul hosszú volna; internetes kereséssel percek alatt seregnyi előfordulást találhatunk”. (DÁVIDHÁZI PÉTER: Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya: Pozitivisták kötődéseink egy szakmai vita fényében. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 2004: 54) Mentségül annyit hozok fel, hogy tanulmányomban én magam éppen a seregnyi előfordulás bőségére (és az itthoni recepció gyér voltának ellentétére) utalva *ironizáltam*, amikor az elsőség firtatásának súlytalan voltára céloztam. Annál, hogy ki tükröfordít először, fontosabbnak tartom ma is, hogy tudomást vegyünk arról a tendenciáról, amely az irodalomtudomány és -kritika erősödő analitikus filozófiai érdeklődéseként (ha nem egyenesen fordulatoként) jellemezhető, és amelynek a *speech act* irodalomelméleti alkalmazása (akár hagyományos, akár újabb verzióiban) csupán az egyik speciális területét képezi. De ha már a filológiai részletekről és az elsőbbség kérdéséről van szó, a további félreértések elkerülése végett szeretném explicitté tenni, mire gondoltam netböngészés közben (és néha helyett). A „szövegaktus” szűkebb kontextusát éppen a Searle–Derrida-vita utóélete jelenti; több kritikus szerint a vita lényegét az a kérdés alkotta volna, hogy a performatívumok a szerzői/beszélői intenciók ellenőrzése alatt tarthatók vagy pedig „autonóm, önreferens szövegaktusokként” (*autonomous, self-referential text acts*) kezelendők. (HENRY McDONALD: *The Performative Basis of Modern Literary Theory*, id. kiad., 57. A tanulmány már csak átvesszi a jóval régebben, az 1989-es Dasenbrock-antológiában felbukkant terminust: STEVEN WINSPUR: Text Acts: Recasting Performatives with Wittgenstein and Derrida. = *Redrawing the lines...*, id. kiad., 169–188). Ami a tágabb kontextust illeti (mint szövegekkel, szövegekben végzett cselekvés), a Quentin Skinner munkásságát kísérő, a hetvenes évek végétől lényegében máig tartó viták irodalmára utalok (összefoglaló ismerteetésüket ld. TRENCSENYI BALÁZS: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról. = (Szerk.) Szekeres András: *A történelem szerszámosládája*. Budapest, 2003, 117–58; vö. még BENE SÁNDOR: A politika műfajai. = (Szerk.) Varga László: *Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*. Budapest, Argumentum–Eötvös Collegium, 2003, 87–113); ezeknek a vitáknak analitikus filozófiai hátterét, tétjét – erős vagy gyenge intencionalizmus, hiedelemtulajdonítás – részben maga Skinner (Interpretazione, razionalità e verità. = *Dell' interpretazione*, id. kiad., 83–122.), részben Mark Bevir (Meaning and Intention: A Defence of Procedural Individualism. = *New Literary History* 2000: 385–403) vizsgálták. Végül, a szövegtípusok és a műfajok meghatározására alkalmazott beszédaktus-elméleti megfontolások kapcsán tájékozódásom fő forrásai – mint azt mind a „Mi, filológusok” vitán tartott előadásomban, mind annak írásos változatában hangsúlyoztam – nem a Dávidházi által említett angol vagy német munkák, hanem a hazai hagyomány, Kanyó Zoltán írásai voltak (ld. most a 99. j.-ben idézett tanulmányokat, ill. *Szövegaktus*, id. kiad. 646), amelyek egyik ihletője természetesen Todorov közismert 1976-i (magyar fordításban ugyancsak Kanyó jóvoltából megjelent) dolgozata volt: TZVETAN TODOROV: A műfajok eredete. = (Szerk.) Kanyó Zoltán – Siklaci István: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 283–95. A kritika mindettől függetlenül jogos volt és köszönettel vettem: az ember ne célozgasson és ironizáljon ott, ahol hivatkozni és érvelni kellene, különben ilyen hosszú lábjegyzettel fizet érte.

hetetlensége és disszeminációja, a szupplementálás, az őś-írás beszéd fölött való elsőbbségének dogmatikájára. Argumentációjának csupán egy olyan rétegére utalok, amely a jelen szempontból fontos: a szószertiség mibenlétével kapcsolatos kéte-lyeire. Derrida igen meggyőzően érvel amellett, hogy a nyelvhasználat alapjelen-sége a félreértés, a rosszul értés, ami kérdés, hogy logikailag is, de a gyakorlatban mindenképpen megelőzi a sikeres beszédaktusok véghezvitelét. A szószertiség, a jelentést kibillentő elemek kiszűrése a kommunikációból kollektív és egyéni erő-feszítés (teljesen soha be nem teljesülő) eredménye. A konstatívumok létrejötte, az absztrakt filozófiai nyelv megjelenése hosszú történeti fejlődés végállomása, amit a filogenezis fázisai is ismételnék. Nem beszél-e mindnyájunk költői nyelvet (leg-alább hatéves koráig)? Nem gondolkodunk-e sokáig „költői logikával”, mielőtt a fogalmi absztrakciókig jutnánk? Nem fecseg-e sok felnőtt is versben – bár rossz prózává tört versben, elhibázott metaforákkal – ott, ahol pontosan kellene fogal-maznia? A beszédaktus-elmélet mintha fordítva járna el az élethez képest. Másfelől viszont: szükségszerűen összeomlik, feltétlenül „elolvad, mint napon a hó”,¹⁶ ha a Dekonstruktőr érveivel szembeesül? Úgy vélem, bár Derrida konklúziója (a szó-szerintiség lefokozása, a marginális és parazita jelenségek konstitutív pozícióba emelése) körbenforgóvá teszik az érvelést,¹⁷ maguk az érvek inkább támogatják, mint rombolják a célbavett elméletet.

Searle röpiratai közül a legbővebb és legalaposabban kidolgozott a jelen kö-tetben olvasható, rekapitulációjának itt nincs értelme. Derrida „jó indián – rossz indián” felosztását követve azonban megérdemel néhány szót az, amiben Searle eltért mesterétől, Austintól.¹⁸ Austin nagy felfedezése, amivel forradalmat idézett elő a társadalomtudományok széles körében, a konstatív és a performatív (a kiejté-siük révén végzett cselekvést megnevező) kijelentések elválasztása, majd a lokúció és illokúció, mondatjelentés (nyelvi jelentés) és a megnyilatkozás-jelentés megkülön-böztetése a logika tudományára nézve is komoly következményekkel járt. A logi-kusok addig főként a kijelentések igazságfeltételeinek elemzésére koncentrálták figyelmüket, azzal foglalkoztak, miképpen vonatkoznak a szavak a dolgokra (egy

¹⁶ DERRIDA, *Utószó...*, id. kiad. 185–6.

¹⁷ A Nyelv szándékairól és képességeiről, romboló potenciájáról érthető módon csak az nyilatko-zik a Derridához hasonlóan autoritással, aki ismeri őket, ellentétben az öntudatlan használók többségével; a „marginális” és a „parazita” teoretikusának pontos tudomása van arról, hogy mi a normális és a standard, hiszen csak azokhoz képest nyernek jelentést saját kulcsfogalmai – de jobban kell is-mernie ezek helyét, mint a *common sense* képviselői, máskülönben nem mutathatná ki azok reflektá-latlan meggyőződéseinek alaptalan, légből kapott voltát. Azaz: éppen annak centrális pozícióját iga-zolja, aminek létét is tagadni kívánja.

¹⁸ Alapvető összegzés: FARKAS KATALIN – KELEMEN JÁNOS: *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron, 2002, 165–207; az itt mondottakhoz: DANIEL VANDERVEKEN: Introduction. = (Eds.) *Daniel Vanderveken – Susumu Kubo: Essays in Speech Act Theory*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamin Publishing Co., 2002, 1–21.

kijelentés értelmét, jelentését igazságfeltételeinek megadásával lehet definiálni). Austint az érdekelte, hogyan és milyen céllal használjuk a szavakat a diskurzus folyamán, így azokra a mondatokra is kiterjesztette figyelmét, amelyeknek nem volt igazságértékük, hanem csupán használati szabályaik (kérések, felszólítások, ígérek, kötelezettségvállalások stb.), jelentésüket a használat definiálta. Ezek nem az igaz/hamis logikájának, hanem a sikeres / sikertelen logikájának engedelmessé válnak. Egy tágabb közelítésben azonban a konstatív kijelentések is rendelkeznek egyfajta erővel, akárcsak a performatív megnyilakozások: egy kijelentő mondat pusztán nyelvi megformálása (lokúció) akkor lesz illokutív beszédaktussá, ha az állítás erejével közli a beszélő. A logika nagy megújítója, Gottlob Frege rendszerében szerepelt már az „erő” komponense, mint a mondatjelentések másik két összetevője (értelem, jelöllet) mellett: a kijelentő mondatok az állítás erejével bírnak (a kifejezett tartalom igazságáért garantálnak), a kérdő mondatok kiejtése a kérdés erejével bír stb. Frege lemondott az erő teóriájának szisztematikus kidolgozásáról; mindazonáltal az erő-komponens szerepét annyira meghatározónak érezte, hogy még logikai tárgy-nyelvébe is felvett két erő-markert (a definícióét és az állítását). Austin felfedezései szinte követelték volna a Frege követői által elhanyagolt faktor újrahasznosítását, rendszerszerű kiépítését, a nyelvi cselekvésemélet irányító szabálykészletét tartalmazó *társaslogika* céljaira, azonban a rendszeralkotást megnehezítette, hogy Austin az illokutív erő típusait a performatív igék jelentésszótályai szerint igyekezett megállapítani, ezért klasszifikációja *ad hoc* és erősen nyelvhez (az angolhoz) kötött maradt. Könnyen belátható a probléma irodalomelméleti tétje. Ha a retorika és a poétika alapjának, a művészi és a hétköznapi nyelvhasználat mintegy rejtett közös szabályrendjének a logikát tekintjük (s most egyelőre függesszük is fel a művészi és a hétköznapi sorrendiségére vonatkozó kérdést), akkor az abban található szabálykészletnek az egymástól eltérő természetes nyelvek mindegyikére érvényesnek kell lennie, legalább egy közös minimumot kell tartalmaznia, máskülönben „irodalomelméletről” sem beszélhetnénk, legfeljebb angol, cseh vagy francia irodalomelméletről, a metaforának¹⁹ külön zulu, újjörög vagy albán elméletét kellene kidolgozni, és így tovább. Másfelől azt is fontos megjegyezni, hogy a logikai nyelvszemlélet ellen irányuló retorikus támadások mindig monologikusak, legfeljebb színlelik (*sermocinatio*), de valójában *in principio* zárják ki a dialogicitást, holott a nyelv mélyén meghúzódó szisztematikus dialogicitás feltárása, a hagyományos logika társaslogikává fordítása, minőségileg teremthet új dimenziókat az irodalomelmélet filozófiai megalapozása számára.

Searle munkássága éppen ezen, az irodalomteóriától látszólag távoli, de éppen az irodalomteóriák számára vitális jelentőségű ponton újította meg a pragmati-

¹⁹ A beszédaktus-elmélet összefüggésében ld. KÁLMÁN C. GYÖRGY: A metafora problémája a beszédaktus-elmélet ihlette irodalomelméletben. = *Te rongyos (elm)élet!*, Budapest, Balassi, 1998, 63–93.

kus logikai rendszert. Az Austin-i illokutív erőtípusokat a nyelvi megnyilatkozás tartalmának közvetítésében elérhető „illokutív célokkal” rendszerezte, amelyek száma már nem esetleges. A megnyilatkozó összesen öt célt kapcsolhat propozíciójához: az állító, a kötelezettségvállaló, a felszólító, a kinyilvánító és a kifejező célokat. Ezek számát nem egy adott természetes nyelv esetleges szemantikája határozza meg, hanem a szavak és a dolgok között lehetséges négy illeszkedési irány (az állítás a szavakat igazítja a világban létező dolgok állásához, a kötelezettségvállalás és a felszólítás a dolgokat igyekszik a szavakhoz szabni, a kinyilvánítás kettős illeszkedési irányú, az érzelemkifejezés iránya „üres”). Az Austin-i lokúció-illokúció distinkció Searle-nél átalakult a nyelvi megnyilatkozás két összetevőjévé: egy tartalmi kijelentéssé (*proposition*) és egy illokutív erő-indikátorra (*force*; mondhatjuk illokutív erőtípusnak vagy – módnak is, van, aki „illokutív lényegnek” fordítja), s így bármely megnyilatkozás leírható lett egy kételemű, $F(p)$ függvényvel. Olyan mondatok, mint „Segíts!” és „Segíteni fogsz nekem”, különböző illokutív erőtípusokkal fejezi ki ugyanazt a propozíciót, de elképzelhető, sőt, gyakori a fordított eset is, amikor azonos erőindikátorok különböző tartalmakat hoznak mozgásba. Az elemi formájában primitív, kétkomponensű (azonban számtalan kiterjesztő applikációra módot adó, rendkívül rugalmas) rendszer kiépítésével Searle szembe fordult Wittgenstein elméletellenes trendjével, és kapcsolatot teremtett a beszédaktus-elmélet és a Frege-féle értelem- és jelölet-teória között. Utolsó lépésként pedig felszámolta az eredeti Austin-féle konstatív/performatív megkülönböztetést is: miután az előbbi jelentésoosztály már úgyis az asszertív illokúciós erőtípusba sorolódott, könnyű volt a performatívnak (egyszerre önreferens és végrehajtó) helyet találni a deklaratív osztályban. Az így összeálló illokutív logika lehetővé teszi az összes (kijelentő és nem kijelentő) mondat teljes (pragmatikai és szemantikai) jelentéselemzését, bármilyen illokutív aktust is alkossanak azok, még hozzá anélkül – és ez talán a legfontosabb vonása – hogy a nem kijelentő mondatokat kijelentőkre redukálná. A rendszer alapelveiből következően ugyanis ez kizárt, hiszen az illokutív erők nem „fordíthatók” le egymásba. Legalábbis az emberi nyelvhasználók számára a nyelv határfeltételei nem áthághatók (például nem minden állításunk egyúttal önbeteljesítő deklaráció is); persze a rendszer „feléle” nyitott: „Isten, természetfölötti ereje révén, sokkal több ígét tud performatív módon használni, mint mi”.²⁰

Az idézet Searle korábbi tanítványától, a logikus Daniel Vandervekentől származik, akivel együtt a nyolcvanas évek közepén kidolgozta az *Illokutív logika alapjait*.²¹ Ebben a monográfiában az elemi illokutív erő logikai komponensekre bontását végezték el. A munka nem keltett figyelmet irodalmár, társadalomtudós körökben (riasztóan hatottak hosszú formállogikai levezetései, taszító volt száraz nyelvezete).

²⁰ VANDERVEKEN: *i. m.*, 8.

²¹ JOHN R. SEARLE – DANIEL VANDERVEKEN: *Foundations of Illocutionary Logic*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Talán olyan összefüggésben lesz majd érdekes, mint előkészítő munkája a Vanderveken által a kilencvenes évek közepén kidolgozott nagyszabású kutatási programnak, amely ezúttal az elemi szint fölé terjeszti ki figyelmét, és a kollektív szövegaktusok, vagy diskurzusaktusok modellálására próbálja felhasználni a lassan társaslogikává átalakuló illokutív logikát. Searle két elválaszthatatlan „hőse” (ahogy maga kommentálta ironikusan saját kommunikációs modelljének fejlődéstörténetét), S és H („Speaker” és „Hearer”), annak idején, az hatvanas-hetvenes években, felváltva vonultak a színpadra, s ott egy-egy mondat elhangzása után megmerevedtek, mint a marionett-bábuk, hogy alkalmat adjanak a megfigyelőnek az analízisre, mielőtt szerepet cseréltek volna. Egymást-értésük eszköze, alapesetben, a literális nyelvhasználat, a betű szerinti jelentések kiaknázása volt (erre épülhetett az elemi illokutív erő analízise); mondataik kölcsönös interpretálhatóságát nem csupán a köréjük elképzelt beszédhelyzet kontextusa biztosította, hanem – s főként – azok a képességek, készségek, beállítódások, tovább-nem-vizsgált előfeltevések, és applikációs „know-how”, amelyek összességét Searle „Háttérnek” nevezi. Ezek – eltérően a felszíni kontextustól – nem jelennek meg a mondatok szemantikai struktúrájában, de nélkülük működésképtelen volna a kommunikáció. A Háttér – Searle nem habozik kimondani – részben „metafizikai apparátus”: a gravitációs erőről való bizonyosság (járás közben nem emelkedem a levegőbe), a testem nem több részben, hanem egy egységben közlekedik, vágyaim az én vágyaim stb. Részben azonban kultúráról kultúrára változó előfeltevések, hiedelmek, viselkedési technikák halmaza. Ez utóbbiakat és származékaikat hívja Searle „helyi kulturális szokásoknak” (*local cultural practices*), s leszögezi: „Természetesen nincs éles választóvonal a Mélyháttér (*deep Background*) és a helyi kulturális szokások között”.²² A Háttér-tézis – mint az itt olvasható Searle-tanulmányban is történik rá utalás – súlyos vitákat váltott ki, s korántsem fogadta el mindenki, de mint a későbbiekből kiderül, rá épül az egész társaslogikai szisztéma, és kulcsszerepet játszik a teória irodalomelméleti és irodalomtörténeti kiterjeszhetőségében is.

Vanderveken ezt az elemi beszédaktus-modellt bővíti és terjeszti ki a kollektív diskurzusaktus (szövegaktus) modelljévé. Az illokutív céloknak nála diskurzus-célok felelnek meg, a a kommunikációt mozgató egyéni intencióknak a kollektív intenció, a megnyilatkozás a beszélgetésbe való intervenciók sorozatává lesz, s jöllehet az egyes egyéni illokutív aktusok számtalan illokutív erőt hordozhatnak, a beszélgetés alapvető illokutív erő-indikátorát a közös diszkurzus-célra irányuló „master illocutionary act” határozza meg. (Pl. egy alkufolyamatban sokféle illokúció megvalósulhat, de a jellegadó erőtípus a Searle-féle kötelezettségvállalónak transzformált

²² Vö. JOHN R. SEARLE: *Elme, nyelv, társadalom: A való világ filozófiája*. Ford. Kertész Balázs. Budapest, Vince, 2000, 111.

változata, a deliberatív lesz.) Vanderveken érvelésének részletes ismertetésére itt nincs mód.²³ Néhány meghatározó elemére azonban fontos rámutatni.

Először: a kollektív szövegaktusok **összetett illokutív típusai vagy erő-indikátorai: műfajok**. A rendszeralkotás logikájából adódó összes lehetséges típus nincs meg mindig minden kultúrában és a különböző természetes nyelvek aktuális állapotában,²⁴ s éppen ez indokolja a történeti vizsgáldást, ami ez esetben műfaj-történeti lesz.

Másodszer: a természetes nyelvek ilyen homályosságából, esetlegességeiből következik, hogy **az emberi beszéd mélyszerkezete** (Vanderveken nem chomskyánus, itt nem az innátista, hanem a pragmatikus nyelvfelfogás mélyszerkezetéről van szó!) jobban vizsgálható és modellálható, ha a természetes nyelveket „egy idéis, áttetsző és a kétértelműségetől mentes formális tárgynyelvre fordítjuk le”. Ez a formális nyelv – mivel másként értelme sem volna – **társaslogikai univerzálék**at tartalmaz. Az univerzálék részint a logikai mélyszerkezetben helyezkednek el: „materiálisak” (predikációk, illokutív célok) és formálisak (a propozíciók és az illokutív erőtípusok diskurzusban történő, kollektív módosításának eszközei). Vegyük észre: a Searle-féle mély-Háttér összetevőiről van szó.

Harmadszer: a Háttér felszíni elemeiről a pragmatikus univerzálék rendelkeznek. A pragmatika teóriája egyenlő a beszélői jelentés (*speaker meaning*) elméletével, s magában foglalja a mondatjelentések (*sentence meaning*) szemantikáját, illetve a Grice-féle társalgási implikaturákat. **A pragmatikaelmélet sajátos feladata a nem-szó szerinti megnyilatkozások interpretációja**. Ezek klasszikus esetei: a metafora, az ironia és az indirekt beszédaktus. A poétika tehát a pragmatika területén kap kitüntetett szerepet.

Negyedszer és végeztül: **a társaslogikai rendszer szilárdságát bizonyos kognitív univerzálék, a priori adott gondolkodásformák biztosítják**. Az ilyenek – mint például a propozicionális kijelentésekhez illeszkedő öt illokúciós alaptípus – léte nem igazolható, működésük nem megismerhető pusztán logikai spekuláció és empirikus bizonyítási eljárások útján; arra a módszerre van szükség, amit Kant transzcendentális dedukciónak nevezett. Vanderveken tanulmányának végén Searle-lel közös projektjük filozófiatörténeti háttérére is utal: „Ezért kíséreltük meg, Searle és jóma-

²³ Ld. DANIEL VANDERVEKEN: Formal Pragmatics of Non Literal Meaning. = *Linguistische Berichte: Pragmatics* 8 (1997): 1–22; Uő: Illocutionary Logic and Discourse Typology. = *Revue internationale de philosophie*, 55: Searle With His Replies (2001): 243–55.

²⁴ Vanderveken példája: a mai angolban a férj nem tudja eltaszítani feleségét és felbontani a házasságot pusztán bizonyos szavak kiejtésével, pedig az ehhez használt szókészlet, diszpozíciós és elokúciós eljárások (egy „kisműfaj” alkotóelemei) a hagyományban rendelkezésére állnának. Ugyanakkor vannak olyan, a rendszerben létező illokutív típuskombinációk, amelyek nem fejezhetők ki szintaktikailag vagy lexikálisan. A mai angolban például nem létezik „marker” a kötelezettségvállaló típus kifejezésére. (DANIEL VANDERVEKEN: Universal Grammar and Speech Act Theory. = (Eds.) *Daniel Vanderveken – Susumu Kubo: i. m., 30.*)

gam, hogy a megnyilatkozások különböző lehetséges illeszkedési irányjaiból transzcendentális dedukcióval származtassuk az öt illokutív típust, az állítót, a kötelezettségvállalót, a parancsolót, a kinyilvánítót és a kifejezőt.”²⁵

III.

Nyerünk-e valamit a beszédaktus-elmélet szövegaktussá fejlesztésével az irodalomelmélet és az irodalomtörténet összekapcsolása szempontjából? Azt hiszem igen; bár első látásra nem sokat, de a túlzott várakozások visszavétele már önmagában is jótékony hatású lehet. Ilyen negatív, ám fontos eredmény az elmélet használati szintjeinek tisztázása. Noha sokan próbálkoztak velem, de közvetlen interpretációs alkalmazása nem túl sikeres. Kulcsár-Szabó Ernő tavalyi akadémia székfoglaló előadásában Szabó Lőrinc klasszikus versét elemezve (*Semmiért egészen*) jegyezte meg: „Az irodalmat többnyire élősködőként kezelő beszédaktus-elméletek közül ugyan alighanem Searle-é mutatja a legtöbb poétikai affinitást, a szándékok nyelvi hozzáférhetősége – ld. »őszinte« ill. »nem őszinte« ígéreteket – tekintetében ez sem bizonyul különösebben artikuláltnak”.²⁶ Igaz vagy nem, kérdés, de fontosabb a megjegyzés kontextusa, nevezetesen hogy mindezt a vers direktív/kommisszív illokúciós erőindikátor-váltásának ecsetelése, azaz az elmélet erőforrásainak kiaknázása közben lehetett elmondani. A példa jól mutatja: a hétköznapi nyelv alapeseteire kifejlesztett keretelmélet nem biztos, hogy magasan stilizált, többszörös indirekciót színre vivő szövegek elemzésében különösen hatékonyan bizonyul, de értelmes – méghozzá dialogikus – nyelvfilozófiai alapra helyezi a jól bevált stilisztikai, retorikai interpretációs eljárások alkalmazását. A Wittgensteini szerszámoszláda-hasonlat²⁷ értelmében ez a teória a láda – továbbra is nyugodtan használhatók a régi szerszámok, legföljebb tudjuk, honnan vegyük elő őket.

1.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, mire jó a társaslogika, mint gondolkodási keret, először az applikáció akadályjaival, gyenge pontjaival kell szembenézni. A beszéd-, illetve szövegaktus-elmélet irodalmi és nem-irodalmi alkalmazását nehezítő első akadályként nem a jelen-múlt távolság, vagy a szóbeliség és az írásbeliség közötti

²⁵ VANDERVEKEN: *Universal Grammar...*, id. kiad., 61–2.

²⁶ KULCSÁR-SZABÓ ERNŐ: *A szerelmi líra vége. „Igazságosság” és az intimitás kódolása a későmodern költészetben*. Akadémia székfoglaló előadás, 2004. szept. 27. (<http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000426.pdf>)

²⁷ Wittgenstein a szavak, illetve a nyelvtani kategóriák funkcióinak össze nem hangolható, pusztán egymás mellé rendelt voltát jelzi azzal, hogy a ládába halmozott szerszámokhoz hasonlítja őket: LUDWIG WITTGENSTEIN: *Filozófiai vizsgálatok*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz. 1998, 23.

szakadék tűnik fel. (Az interpretáció problémáit felhozó érvek mindkét esetben visszafordíthatók, a jelenbeli kommunikáció is éppen úgy felveti az idegenség, az alteritás problémáit, mint a történeti, a félreértés, félreolvasás egy szóbeli diskurzusban is meghatározó alappozíció; a problémák a szövelmélet és az értelmezés általános problémái).²⁸ A pragmatika perspektívájából az igazán mély szakadék a *sensus literalis* konvenciója és a nem-szószerinti nyelvhasználat (metafora, ironia, indirekció) között húzódik,²⁹ az elméleti érdekességű kérdés pedig az, hogy milyen irányban kelünk át fölötte. A társaslogikai megközelítés azt sugallja, hogy a nem-szószerinti alakzatoknak a szószerintiből való, a jelentésdeviáció apparátusával operáló levezetése legfőljebb pedagógiai célokat szolgálhat; a valódi irány fordított, a szószerinti jelentés és megértés – ha egyáltalán létrejön és ahol szükség van rá – a trópusok „visszafordításából” alakul ki. Ám az elmélet kidolgozói tartózkodnak attól, hogy ezt a sejtést poétikai modellekkel próbálják igazolni.

A másik, az applikáció útjában álló nehézség: az egész elmélet stabilitását veszélyezteti, ha a fiktív megnyilatkozásokat a normál kommunikációra érvényes logikai szabályok *felfüggesztéseként* értelmezzük, miként Searle ajánlja.³⁰ Az ötletnek ellentmond, hogy a hétköznapi nyelv számtalan szegmensében is élünk fikcióval, tehát amennyiben az elmélet fenntartja azt az igényét, hogy minden lehetséges megnyilatkozástípust vizsgáljon, ne csak a kijelentéseket, akkor elsősorban a fikció és a referenciális beszéd kapcsolódásait kell klasszifikálnia, különben elveszíti magyarázóerejét. A két probléma összefügg, de a beszédaktuselmélet egyelőre csak a metafora és az indirekció eseteire kínált elfogadható megoldást (a metafora a *speaker meaning* része),³¹ a fikció és a valóság (s hozzáteszem, az ironikus és a komoly beszéd) viszonya a szűkebben vett beszédaktus-elméleten belül ma is nyitott kérdés.

²⁸ Az írásbeliség/szóbeliség átmeneteire, a média hatására formálódó új „másodlagos” szóbeliségre, a szakadás visszafordíthatóságára az a WALTER J. ONG hívta fel a figyelmet (*Orality and Literacy: The Technologizing of the World*, 1982), aki az ötvenes években írott korszakalkotó monográfiájával (*Ramus: Method and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, 1958) az ellenirányú folyamat, az európai kultúra monologizálódásának és az írásbeli megértés szóbelihez képest mutatózó korlátozottságának összefüggéseit elemezte. Ld. róla Oláh Szabolcs tanulmányát (OLÁH SZABOLCS: Az átlekesített zengés apológiája: Ong értekezése a szó technológizálásáról: A kultúrakutatás dialektikai-retorikai távlat. = (Szerk.) *Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter: Történelem, kultúra, medialitás*. Budapest, Balassi, 2003, 116–45), amely – a ritka kivételek egyikeként – iskolapéldája lehetne annak, amire a jelen tanulmány biztat és (és amit egész kötetünk javasol): régi és új elmélet dialogikus viszonyba vonásának.

²⁹ JOHN R. SEARLE: *Literal Meaning*. = *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 117–36; KÁLMÁN: *A metafora...*, id. kiad., 82–4; ELLEN SPOLSKY: *The Limits of Literal Meaning*. = *New Literary History* 19 (1988): 419–40.

³⁰ JOHN R. SEARLE: *The logical status of fictional discourse*. = *Expression and Meaning...*, id. kiad., 58–75.

³¹ JOHN R. SEARLE: *Metaphor*. = *Expression and Meaning...*, id. kiad., 76–116; a Searle elképzelését ért kritikákról KÁLMÁN: *A metafora...*, id. kiad. 87–9.

A „mire jó?” ügyét illetően azt a kutatási irányt hozom példának, amely eddig is a legtermékenyebbnek mutatkozott, és rendre sikerrel érvelt a retorikus szkepszis ellen: a történeti szemantikát. Reinhart Koselleck, a német nyelvterület társadalmi és politikai alapfogalmainak jelentéstörténetét feldolgozó monumentális vállalkozás, a *Geschichtliche Grundbegriffe* nyolcadik (utolsó) kötetének megjelenését ünneplő, de egyúttal komoly vitát generáló washingtoni konferencián a következőket hozta fel történeti szemantikai módszere védelmére:

„A fogalmak eredeti kontextusai változnak; velük együtt változnak a fogalmak által hordozott eredeti vagy származtatott jelentések is. A fogalmak története a recepciótanulmányozásának útján rekonstruálható. [...] Ezért, a beszédaktusok »történeti« egyedisége, amely úgy tűnt, lehetetlenné tesz bármiféle fogalomtörténetet, valójában éppen hogy szükségszerűvé teszi a múltbeli fogalomalkotás mechanizmusainak visszanyerését. Annak rögzítését, hogyan őrződtek meg, hogyan változtak vagy alakultak át az idők során használataik, nevezzük a szó pontos értelmében fogalomtörténetnek.”³²

A gondolatmenet nemcsak konstruktív, de meggyőzőnek is hat, és kézzelfoghatóan bizonyítja az elméleti reflexió szükségességét, fontosságát a történeti kutatásban. Koselleck a beszédaktusok elméletét teljes természetességgel fordítja „történeti szövegaktussá”, s az egyes, különböző időben lezajlott szövegaktusokat a változó és azonosságukat mégis megőrző fogalmak segítségével fűzi egymáshoz. Módszere minden tekintetben kompatibilis a társaslogikával. Itt derül ki, miért is fontos a realista Searle eredeti Background-tézisének az a vonása, hogy nem húzott éles határt a „mély-Háttér” és a lokális tudástartalmak, a kulturális praxis között. A fogalmak (amelyeket a nominalista szemlélet szívesen mosna össze az őket közvetítő nyelvi formákkal, hogy azután „retorikailag újraírhasa” őket)³³ éppen ezen a széles határsávon közlekednek, mediátor szerepet betöltve a társaslélek logikai és kognitív univerzáléi, valamint az egyes kultúrákra, korokra és természetes nyelvi közösségekre jellemző tudástartalmak és -formák között. Attól függően, hogy milyen mélyen beágyazott egy fogalom a *Background*ba, vagy használatainak, vagy neki magának van története (ha a *deep-Background*ban található, az előbbi, ha nem, az utóbbi érvényes rá). Pontosan ez az a mozgás, amelyet egy történeti leírásnak követnie kell, ha valami lényegeset akar elmondani annak és éppen annak az adott

³² REINHART KOSELLECK: A Response to Comments on the *Geschichtliche Grundbegriffe*. = Hartmut Lehman – Melvin Richter (Eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. German Historical Institute Washington D. C., Occasional Paper No. 15 (1996): 62–3.

³³ QUENTIN SKINNER: Retorica e mutamento concettuale. = *Dell' interpretazione*. Bologna, Il Mulino, 2001, 177–191. A kérdésről összefoglalóan: KARI PALONEN: Introduction: from policy and polity to politicking and politicization. = KARI PALONEN – TUJA PARVIKKO: *Reading the Political. Exploring the Margins of Politics*. Helsinki, The Finnish Political Science Association, 1993, 6–16. (A hivatkozásért Szabó Mártonnak tartozom köszönettel, aki megjelenés előtt álló kézirat fordítását rendelkezésemre bocsájtotta.)

kultúrának, társadalmi, politikai, irodalmi stb. alakulatnak a történetéről, amellyel foglalkozik. Itt terül el a történeti pragmatika és a történeti szemantika dinamikusan érintkező, egymásba folyó, határsáv-területe (s ezért némileg félrevezető Koselleck módszerét pusztán „történeti szemantikának” nevezni).

Emlékeztetnék rá, a Vanderveken-Searle-rendszerben a pragmatikaelmélet feladata a nem-szószerinti megnyilatkozások, a metafora, az ironia, az indirekt beszédaktusok értelmezése, a szószerintiekhez képest. A három trópus kiemelése nem *ad hoc* stilisztikai halászat eredménye az elmélet kidolgozójánál: ezek azok az alapesetek, amikor a megnyilatkozás beszélői jelentése rendszerszerűen eltér a szó szerinti jelentéstől. (A megnyilatkozó vagy valami mást akar mondani, mint amit éppen aktuálisan mond, vagy egyidejűleg két beszédaktust hajt végre, vagy éppen az ellenkezőjét szándékozik „jelteni”, mint amit a szavaival mond.) Ebből következően a történeti pragmatika feladata az egymással szisztematikusan összefüggő metafora- és narráció-elemzés, a műfajok történeti elemzése és az ironia alakzatainak rendszerezése. A metafora-elemzés kiterjesztett értelemben a szövegek retorikai-stilisztikai dimenzióját veszi célba. A narráció-elemzés tágabb felfogásban minden történetyszerű indirekcióra vonatkozhat. Feladata kettős, az elbeszélt történet koherenciájának vizsgálata, tartalom-értelmezése mellett a narratív aktussal is foglalkoznia kell³⁴ (miért éppen most/akkor mondja/mondta el a szerző, amit mond); de az illokutív erőttípusban mutatkozó mozgásokat is az indirekció eseteinek tekinthetjük, azaz a műfaj-történeti szempont is a vizsgálódásnak ehhez a szintjéhez sorolható. A „műfaj” ugyanis nem más, mint a diskurzusok „vezető illokutív aktusának” (*master illocutionary act*) illokutív erő-típusa. Ezek az „erő-típusok” a társaslogika eljárásai szerint felbonthatók (a szövegaktus célja, a cél elérési módja, tematikus összetevők, háttér-feltételek és őszinteségi faktor – egy-egy műfaj elnevezése sokszor valamelyik összetevőhöz tapad),³⁵ és éppen különböző történeti mintázataik, kombinációik rajzolják ki egy-egy műfaji „együttállás” kialakulását, majd használaton kívül kerülését, esetleg átfর্মálódását.

Végül az ironia alakzatai csak a szó technikai értelmében „alakzatok” (mint ilyenek a retorikai dimenzió technikailag fontos részei); általánosabb szempont-

³⁴ HENRY MCDONALD: The Narrative Act: Wittgenstein and Narratology. = *Surfaces* 4 (1994).

³⁵ VANDERVEKEN: *Universal Grammar...*, id. kiad., 28–9. Érdemes megjegyezni, hogy a valóságtól elrugaszkodottnak tűnő terminológia ellenére a beszédaktus elmélet műfajfelfogása komoly hatást gyakorolt az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb szabású megvalósult irodalomtörténeti vállalkozásának, az Asor Rosa-féle olasz irodalomtörténetnek a (deklaráltan a dekonstrukció ellenében formálódó) műfaj-történeti koncepciójára: ALBERTO ASOR ROSA: *Metodo e non metodo* (nella critica letteraria). = (Dir.) *Alberto Asor Rosa: Letteratura italiana, IV, L' interpretazione*. Torino, Giulio Einaudi, 1985, 16–7; Searle elméletének mérlegelése az egész sorozat szempontjából centrális jelentőségű műfaj-elmélet-cikkben: PIETER DE MEIJER: *La questione dei generi = Letteratura italiana, , IV, L' interpretazione*, id. kiad., 260–2.

ból olyan eljárások, amelyek a beszélő / író által felvett távolságot³⁶ érzékeltetik saját szövegével szemben. (S amely távolságot az olvasó számára is felkínál, hogy – mintegy hátralepve a kép előtt – megtalálhassa az adekvát nézőpontot.) Ez a távolság sohasem állandó (a szelíd horatiusi *urbanitastól* a szarkazmusig terjed), s megteremtője minden esetben a nyelv logikai áttetszőségének korlátaival, a retoricitással, az emberi nyelvet szerinte körülvevő bizonytalansági tényezővel operál. Ilyen minőségében az iróniát egy még általánosabb szinten úgy tekinthetjük, mint a narrációval szüntelen agonisztikus viszonyban álló, a használatok nyomán a Nyelvben rögzült ősi potenciált. Az irónia destruktív (dekonstruktív?) erő, mélyebb értelemben mindig a rendteremtésre törő narráció ellenében hat, folyamatosan rombolja a koherenciát. Némileg hatásvadász megfogalmazásban³⁷ az európai tradíció nem más mint a Szó humanizmusának, a felvilágosodás nagy narratívájának küzdelme az irónia pusztítása ellen, az episztemológiai szakadék áthidalásáért, a Logosz etikai/politikai és tudományos dimenzióinak újraegyesítéséért.³⁸ Ez a szempont azonban már túlmutat a pragmatika működésének leírásán, felvetése magának a pragmatikának az ontológiai és történeti helyére kérdez rá egyszerre. Célszerű lesz tehát, ha ezen a ponton a történeti szemlélet elméleti reflexiójának példáiról áttérek az elmélet történeti alapozásából eredő előnyök és nehézségek tárgyalására.

2.

Kiindulópontom ismét csak Kosellecknek a történeti szemantikával (történeti pragmatikával) kapcsolatos idézett megjegyzése. A társadalmi, politikai (vagy akár esztétikai, filozófiai, stb.) fogalmak használati módjainak történeti vizsgálata a legritkább esetben tisztán konceptuális elemzés. A történelmet *mint történelmet* kevésbé érdekli, hogy az Állam, a Lélek, a Szabadság és más hasonló fogalmak magábanvaló lényege micsoda – sokkal inkább foglalkoztatja az, hogy mikor milyen nyelvi vagy intézményi mintázat részeként jelentek meg. Ezek a mintázatok, formák csak kisebb részt „szószerintiek”, és egzakt fogalmi kifejtésüket szinte mindig megelőzik a hétköznapi és a költői nyelv metaforái. Aki valaha próbált fogalomtörténetet írni, tudja, hogy egy fogalom történetéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik, hogy adott korszakokban milyen metaforák közvetítették; sőt, többnyire éppen az adja

³⁶ A távolság az „én” önazonosságának megszüntetésével, egyidejű véleményeinek közlésével is reprezentálódik. PAUL DE MAN: Az irónia fogalma. = *Esztétikai ideológia*. Budapest, Janus/Osiris, 2000, 184.

³⁷ PAUL DE MAN: *i. m.*, 196–7.

³⁸ KARL-OTTO APEL: *Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*. Bonn, Bonvier, 1975.

a vizsgálat történetiségének értékét, hogy sikerül a fogalom köré szövődött háló metonimikus vagy metaforikus jellegét kitapintani, „anyaghibáit”, diszkontinuuus pontjait megtalálni.

A történeti diskurzuselemzés tehát a szó lehető legszélesebb értelmében vett tropológia; ez alatt nemcsak a metaforikus, metonimikus és egyéb trópusfunkciók és a belőlük származtatott beszédmódok (*affectiones*) illetve makroalakzatok pl. az (allegória) vizsgálatát értem,³⁹ hanem a skolasztikus hermeneutika „morális norma” értelemben vett tropológiáját, az erkölcsi tanítás dimenzióját,⁴⁰ hiszen a szövegaktusok elemzése valójában az azokat mozgató emberi intenciók megragadását tűzi célul, akármilyen retorikai apparátus mögé rejtse is valaki a dolgot, végső soron mégiscsak egykor élt emberek teljes egzisztenciájának „affekcióiból”, gondolkodásuk mélystruktúrájának mozgásairól akarunk valamilyen élő tapasztalatot szerezni.⁴¹ A trópusok nem pusztán a nyelvet díszítő (vagy éppen a rögzíteni kívánt jelentéseket kibillentő) retorikai alakzatok, hanem a társaslogikai univerzálékat a felszíni nyelvi szerkezetekkel összekötő gondolkodásformák; vizsgálatuk valami alapvetőt árul el arról is, hogy az egyes korokban és kultúrákban élt használóik milyen úton indultak el a fogalmilag tiszta, szószerinti jelentések kidolgozása felé.

Ezt a módszertani megfontolást általánosabb érvennyel is érdemes megisméltetni. A szószerinti, fogalmi tisztaságra törő nyelvhasználatot valamiképpen a költői nyelvhasználat alapítja meg; s nem kizárt, hogy talán a társaslogikai univerzálék is egy sajátos költői logika lenyomatát őrzik kettős (propozícióból és illokutív erőből álló) szerkezetükben, hogy a tropológia és a topika rendszerszerű kapcsolata éppen történetileg alapozható meg. A gondolat nem új. Giambattista Vico fejtette ki az *Új tudomány* második változatában (1730), és azt sem lehet mondani, hogy a modern pragmatika ne fedezte volna fel, mint saját őstét, kidolgozójával, Vicóval együtt.

Karl-Otto Apel, a beszédaktus-elmélet és általában a nyelvészeti pragmatika felfutó korszakában írott⁴² korszakos jelentőségű monográfiájában, a nápolyi filozófust a tágn értelmezett humanizmus logosz-központú gondolkodásának összeg-

³⁹ PHILIPP LUDOVICUS PISCATOR: *Rudimenta rhetoricae*. Varadini, 1649.

⁴⁰ Donald Kelley gondolatébresztő javaslata értelmében, mely szerint az eszmetörténeti kutatások számára javasolja a középkori szöveginterpretáció keretét (*sensus historicus, tropologicus, allegoricus, anagogicus*) mint kutatási agendát: KELLEY: *i. m.*, 166. A *sensusok* közül a *sensus moralis* vagy *tropologicus* – Quid agas? – a diskurzus ideológiai dimenzióját, a „lokális tudás” és a társadalmi/hatalmi viszonyok összefüggéseit elemzi.

⁴¹ Továbbra is változatlanul aktuálisnak tartom, és a Kelley által képviselt szellemmel egybehangzóan érzem Tarnai Andor egykori figyelmeztetését: „csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat”. TARNAI ANDOR: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. (Szerk.) Kecskeméti Gábor. Budapest, Universitas, 2004, 37.

⁴² Apel monográfiájának (37. j.) első kiadása 1963-ban jelent meg.

zöjeként ábrázolta. Megközelítésében Vico éppen azért tudta felismerni a félmúlt jelentőségét, mert már szembesülnie kellett a humanista pedagógikus ideálok szkeptikus kritikájával, és az arra született racionalista válasz gyászos következményeivel, logosz és polisz szakadásával, a racionális tudás és az etikai normák (illevé a magánszféra érzéseinek) össze nem egyeztethető, episztemológiai és antropológiai dualizmusával,⁴³ egy szóval: Descartes (és Hobbes) árnyával. A karteziánus tudományeszmény a szkepszis ellenében épült ki, ezért alapozta a tudást a logikára, rendelte alá a történelem, a költészet tapasztalatát a fizikának, matematikának és racionalizált metafizikának.⁴⁴ Apel természetesen a dualizmus megszüntetésének, a pragmatikus dimenzió visszanyerésének, a *sensus communis* és a cselekvő etika saját jogaikba való visszahelyezésének esélyét mutatta fel Vicóban, azaz „prezentista” (vagy ha úgy tetszik: radikális herméneuta) gesztussal saját teoretikus megfontolásainak keresett történeti hátteret, amikor mozgásba lendítette az értelmező elméletek időbeli párbeszédét.

Vico eredeti gesztusa nem kevésbé volt radikális. Talán leginkább elhíresült ismeretelméleti újítása, a „*verum ipsum factum*” tézise értelmében⁴⁵ a megismerhető dolgokról igaz tudást csak akkor nyerhetünk, ha megismertük eredetüket, az őket létrehozó okokat és történetüket; mivel a világot nem mi teremtettük, és létrejöttének sem okát, sem történetét sem ismerjük, a matematikai tudás révén nem az univerzumhoz, legfeljebb saját magunkhoz, a matematikai tudás felsőbbrendűségébe vetett hitünkhöz tudunk közelebb férkőzni; ez azonban csak egy történeti tudásfelhalmozó „sor” egyik állomása, amelynek nem sejtjük, hol lesz a vége. Az emberi megismerés mindenestre nem a dolgok direkt megértésével kezdődik, hanem egy nyelvi aktussal, a mennydörgés (egy az ember által ismeretlen eredetű tünemény) megnevezésével: Juppiter. A névadás szükségszerűen költői névadás, s az ember a vicói nyelvi teremtésmítoszban költői, metaforikus beszédaktusok sorával hozza létre saját világát, isteneivel, hőrosaival, teológiájával és társadalmi-politikai tudásával együtt. Vico szembeállítja a karteziánus racionális metafizikát (*metafisica ragionata*), amely azt tanítja, hogy az ember a megértés által válik a mindenség mértékévé, a nyelvi fantázia teremtette metafizikával (*metafisica fantastica*), amelyből viszont az következik, hogy az ember éppenhogy a „dolgok

⁴³ Vö. KARL-OTTO APEL: *Comunità e comunicazione*. Torino, Rosenberg-Sellier, 1977, 214.

⁴⁴ Ld. GIUSEPPE MAZZOTTA, *The New Map of the World: The Poetic Philosophy of Giambattista Vico*. Princeton, Princeton University Press, 1999, 26–7.

⁴⁵ A *verum et factum convertuntur* elvét először a *De antiquissima Italorum sapientia ex linguae Latinae originibus eruendā* (1710) fejtette ki. Nyelvfilozófiájáról a magyar szakirodalomban újabban ld. NAGY JÓZSEF: Hobbes és Vico nyelv- és politikai filozófiája. = *Magyar Filozófiai Szemle* 2003: 479–501; UÓ: Dante, Hobbes és Vico gondolatainak egysége a retorikai tradícióban. = *Világosság* 2003/11–12: 243–50. (Vico modern recepciójának monografikus összegzése ugyancsak tőle, NAGY JÓZSEF: *Vico: Eszme-történet mint korlátlan szemiozís*. Budapest, Áron, 2003.)

nem értése által válik mindenné⁴⁶: először nyelvileg és költői képzelet segítségével teremti meg a maga univerzumát, majd a gondviselés által a nyelvben adott költői logika (azaz egy egyetemesen érvényes topika) segítségével dúsítja fel, mintegy generálja a saját világáról való tudása és beszéde újabb és újabb rétegeit. Más szóval: műfajokat alkot⁴⁷ (amelyek persze egyúttal a társadalmi cselekvés műfajai is lesznek). Vico elítéli az arisztotelészi mimézis-elvet, nála a költészet a szó leg-szorosabb értelmében cselekvés, a fikció teremtés, nem pedig utánzás; alapvetően platonista, antiarisztoteléanus szisztémájának legfontosabb pontján azonban korrigálja a platóni költészet/filozófia szembeállítását is, és a költői igazságot a filozófiai igazsággal azonosítja.⁴⁸

Mindazonáltal szó sincs valamiféle nyelvi-relativista szkepszisről. Vico a természetes nyelvek költői hagyományának analízise útján a nyelvi univerzálék topikájának rekonstruálására törekszik; mint mondja:

„Feltétlenül lennie kell az emberi dolgok természetében egy minden nemzeteknél közös szellemi nyelvnek [*lingua mentale*], mely egyértelműen jelzi az ember társas életében megvalósítható dolgok lényegét [...] Ennek az általános nyelvnek a keresése ennek a Tudománynak sajátos feladata. Ha a nyelvtudósok ráadnák magukat, e nyelv világánál szerkeszthetnének olyan szellemi szótárt, amely közös volna minden tagolt, holt és élő nyelv számára.”⁴⁹

Vico költői topikája valójában kommunikációelmélet és társaslogika, az igazság interszubjektív dialógusban való létrehozásának elmélete, amelyből persze következik egy etikai és politikai rendszer is, a maga univerzáléival és verbális dinamikájával. De nem következik belőle sem a gondviselésbe, sem a haladásba vetett hit feladása. A bűnbeesés előtti nyelv, Ádám nyelve az *onomathesián* alapult,

⁴⁶ GIAMBATTISTA VICO: *Az új tudomány*. Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1979, 269. A gondolat analógiáját Apel Kantnál találja meg (APEL: *i. m.*, 442). Ennek jelentőségére (s így arra, hogy a Sprachphilosophie egyik ága „a kanti tradícióhoz kapcsolódik”) már Kelemen János felhívta a figyelmet. Így érthető – és így válik igazán fontossá – Vanderveken utalása, Searle kanti kötődéséről, ld. KELEMEN JÁNOS: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest, Akadémiai, 1990, 52. De a jelen gondolatmenet szempontjából az egész fejezet – „A nyelv transzcendentál filozófiai fogalma”, *i. m.*, 24–82. – kulcsjelentőségű, hiszen a kanti logika alapján, az univerzális grammatika fogalmának kifejtésével mintegy „megjósolta”, hogy a Kantnál üresen maradt nyelvfilozófiai helyet a Kantiánus irányba mozduló beszédaktuselmélet illokutív logikája töltheti majd ki (ld. különösen: *i. m.* 75–6).

⁴⁷ „Ch’ i primi autori dell’ umanità attesero ad una topica sensibile, con la quale univano le proprietà o qualità o rapporti, per così dire, concreti degl’ individui o delle spezie, e ne formavano i generi loro poetici.” GIAMBATTISTA VICO: *La scienza nuova*. (A cura di) Paolo Rossi. Milano, RCS Rizzoli Libri S. p. A., 1998, 346. (A magyar fordítás itt szükségyszerűen sápadtabb, nem tudja visszaadni a szöveg sokértelműségét, alluzív ingázását antropológia, logika és poétika terminusai között; VICO: *Az új tudomány*. Id. kiad. 314.) A szöveghely értelmezéséhez APEL: *i. m.*, 345.

⁴⁸ MAZZOTTA: *i. m.*, 53.

⁴⁹ VICO: *Az új tudomány*. Id. kiad., 191; ld. u.o. 293. (Vö. VICO: *La scienza nuova*. Id. kiad., 185, 316.)

a dolgokat saját természetük szerint tudta megnevezni;⁵⁰ a bűnbeesés után Isten gondviselése hozza mozgásba a topikát, amely az első teológus-költőket megajándékozta a szubsztanciákat megszemélyesítő fantasztikus beszédmóddal, s innen indul a hosszú menetelés (ugyancsak a szándékait fokozatosan kinyilvánító transzcendens ösztönzésére) a verstől a próza,⁵¹ az ősról az írás és a beszéd, költői beszédmódtól az új tudományos nyelv (az *Új Tudomány* nyelvének) szószerintisége felé. Ez a szószerintiség persze csak másodlagos, az ideális *onomathesia* tükörképe lesz, de mégis, egyszerre bölcs és cselekvő voltában a lehető legközelebb áll majd ahhoz. A teremtő képzelet mellett a remény is mozgatja a pozitív vicói antropológiát: az emberi elme a bűnbeesés ellenére kapcsolatban van az Örök Igazsággal (*Verò eterno*). Nem úgy, hogy tartalmazza annak valamely darabját, hanem úgy, hogy nyitott „a minden forma mögött ott rejő végtelen principiumra” (*infinitum omnium formarum principium*),⁵² amely a világnak egyszerre létfeltétele és megismerési feltétele. Végső soron tehát maga a pragmatika, jóllehet nincs a transzcendenshez láncolva, mégis transzcendens vonatkozási pontja révén válik egyáltalán lehetségessé: a kommunikatív viszony alapja egy univerzalizisztikus konszenzusigény. Apel terminológiájával élve: a létező közösség korlátozott érvényű kommunikációja csak egy ideális közösség korlátlan kommunikációjának szabályozó ideájára vonatkoztatva működőképes.⁵³

Mindezt nem azért mondtam el, hogy a hatalmas, és számtalan ponton nem is egységes Vico-szakirodalom⁵⁴ leckéjét összefoglaljam, hanem, hogy érzékeltsem a modern elméletekre a múlt felől nyíló perspektíva vonzását, a dialógus elkerülhetetlenségét. Az eddig említett irányzatok közé egy újabb is bevonható. A Vico költészetfelfogásából adódó teoretikus lehetőségeket nemcsak a hermeneutikai ihletésű Apel-féle pragmatika, hanem a kognitív tudományelmélet is felismerte. Az *Új tudomány* 1948-as javított angol fordításának,⁵⁵ Donald Verene szintéziste-

⁵⁰ VICO: *Az új tudomány*. Id. kiad., 267; vö. VICO: *La scienza nuova*. Id. kiad., 281.

⁵¹ VICO: *Az új tudomány*. Id. kiad., 267; vö. VICO: *La scienza nuova*. Id. kiad., 325.

⁵² FRANCESCO BOTTURI: *Poetica e pragmatica: Per una rilettura della filosofia pratica vichiana*. = (A cura di) Mario Agrimi: *Giambattista Vico nel suo tempo e nel nostro*. Napoli, CUEN, 249–72; az idézet (a *De antiquissimá*ból) és értelmezése: 270. Egyúttal ez az a tanulmány, amelyik nemcsak a pragmatikai hagyományban helyezi el Vico költői logikáját, hanem a beszédaktus Searle-i változatának kettős struktúrájú (propozicionális/performatív) rendszerét tekinti az interpretáció kulcsának (ld. különösen 260).

⁵³ Vö. BOTTURI, 271.

⁵⁴ A valóságos iparággá duzzadt Vico-kutatás ismertetése nem e tanulmány feladata; orientációs pontként két alapvető cikk: GIUSEPPE CACCIATORE: *Gli studi su Vico fuori d’ Italia nelle ricerche del „Centro Studi Vichiani”*. = *Giambattista Vico nel suo tempo e nel nostro*. Id. kiad., 549–77; PAUL J. ARCHAMBAULT: *Vico and His Critics*. = *Symposium* 2005: 249–69.

⁵⁵ *The New Science of Giambattista Vico*. Trans. Thomas Goddard Bergin – Max Harold Fisch. Ithaca (N.Y.), Cornell University Press, 1948.

remtő gondolkodásának hatása⁵⁶ lassan érett be, de a kilencvenes évekre egyértelművé vált, hogy a kognitív kutatás éppen a „vicói perspektíva” révén képes belső megújulásra.

A kognitív irányzat az elme működését eleinte a mesterséges intelligencia, a számítógép-programok mintájára próbálta elképzelni (az emberi agy biológiailag programozott gép). Az eljárás azonban egyfajta „computational fallacy” veszélyét hordozza magában (a megismerés tanulmányozása a megismerő tevékenység „metaforizált” vagy hasonlatként használt termékeinek révén). Vico filozófiájának új olvasata erre a paradoxonra kínált plauzibilis értelmező keretet. Marcel Danesi, az irányzat egyik vezéralakja a vicói filozófia hozadékát három fogalom, a képzelet, az invenció és az emlékezet értelmezése köré csoportosította.⁵⁷ Az első az állattól különbözteti meg az embert, mivel megengedi, hogy olyan stimulusokat képzeljünk el és reflektáljunk, amelyek fizikailag nincsenek jelen. Az így „érezkelt” tárgyak, lények, események képeinek megalkotása (nem tükrözése!) új realitást hoz létre a mentális térben – a fikció „megszabadítja az embert a minden más organizmusra érvényes biológiai kényszerektől”.⁵⁸ Az invenció az elme azon tevékenysége, amely a fantázia által létrehozott ikonikus jeleket (a referenciájukkal közvetlen kapcsolatban álló gondolategységeket, *units of thought*) jelentésteli struktúrába szervezi. Az invenció a nyelvi rendszerben a szintaxis, a diskurzusban a narratív szerkezet forrása; a törvények, tudományos elméletek, fiktív elbeszélések mind visszavezethetők az *ingegno* (in+gigno = „létrehoz”, „világra szül”) teremtő, működésbe hozó funkciójára. Végül az emlékezet az az idegrendszeri tároló funkció, amely egyrészt a perceptumokból eredő ikonikus jeleket, másrészt az invenció közreműködésével létrehozott fiktív jelkombinációkat tartalmazza és dobja újra működésbe szükség esetén. Az elme működése nem más, mint az érzéki benyomások átalakítása ikonikus jelekké és a perceptuális modellekké – a megismerés ilyen módon úgy írható le, hogy az érzéki benyomásokból eredő ikonikus transzformációk összekapcsolódnak korábban végrehajtott transzformációk eredményeivel, vagy az elme mélyszerkezetében (*deep level of mind*) található, a képzelet működését reguláló univerzálékkal. A kapcsolódás eszköze a metafora, amely a kogníció legfontosabb „gépeként” létrehozza a „metaforikusan strukturált felszíni

⁵⁶ DONALD PHILLIP VERENE: *Vico's Science of Imagination*. Ithaca (N.Y.), Cornell University Press, 1981; UÓ: *The New Art of Autobiography: An Essay on the Life of Giambattista Vico Written by Himself*. Oxford, Clarendon, 1991.

⁵⁷ Danesi monografikus feldolgozásai a paradigmáról: MARCEL DANESI: *Vico, Metaphor, and the Origin of Language*. Bloomington, Indiana University Press, 1993; UÓ: *Giambattista Vico and the Cognitive Science Enterprise*. New York, Lang, 1995. A jelen összegzés alapja: UÓ: *Cognitive Science: Toward a Vichian Perspective*. = (Szerk.) *Marcel Danesi: Giambattista Vico and Anglo-American Science: Philosophy and Writing*. Berlin–New York–London, Mouton de Gruyter, 1995, 64–85. A kötet két másik tanulmányáról ismertetés: NAGY: *Hobbes és Vico...*, id. kiad., 497–500.

⁵⁸ DANESI: *Cognitive Science...*, id. kiad., 70.

mentális világot” – ennek eltérő tulajdonságai a forrásai az egyének és a kultúrák eltéréseinek. A metafora megjelenik ugyan a nyelv felszínén is, mint trópus, de alapvetően mégsem a nyelv, hanem az elme „gépe”, hiszen mechanizmusát a vizuális reprezentációk is képesek működtetni, és ő a felelős a megismerő tevékenység felszíni szerkezetét elrendező fogalmi struktúra kialakításáért. A Vico által költői logikának (*logica poetica*) nevezett funkció lényegében az emberi elme mélyszerkezete és felszíni szerkezete közötti közvetítést végzi. A költők (a vicói világ első beszélői) a metafora segítségével narratív magyarázatot fűznek az általuk tapasztalt jelenségekhez – a metafora tehát az elmének „a költői logikából származó elbeszélésalkotó képességeként”⁵⁹ is meghatározható. (Maga Vico egyszerűbben mondja: minden metafora sűrített elbeszélés.)⁶⁰

A metaforikus működés természetesen a felszíni szerkezetben is folytatódik, újabb és újabb, magasan szervezett fogalmi rendek kapcsolásával, amelyek már nem lehetnek érzéklet-kontroll alatt. Ezek a fogalmi rendek kivetülnek a létező világba, értelmezik és szervezik is azt, kulturális szisztémákká – intézményekké, tudományos elméletekké, jogi rendszerre – válnak. Következésképpen belső szerkezetük feltárása egyenértékű lesz az emberi elme szerkezetének kutatásával. Ezzel megkaptuk a vicói *verum-factum* tézis kognitív elmefilozófiai magyarázatát: csak azt ismerhetjük meg, amit magunk hoztunk létre. Ilyen alapon persze a számítógép-program mint kulturális termék is alkalmas lehet az emberi elme modellezésére; azonban megvannak a maga korlátai. A legerősebb érvt John Searle hozta fel a tisztán komputációs elmekutatás ellenében – ez az ún. „Chinese room argument”.⁶¹ Danesi szerint „Searle érve mélységesen vicói érv. Az emberi elme a racionális felszínen képes szimbólumokat közvetíteni ugyanúgy, mint a számítógép. De csak a tudat mélyszerkezetében állítja össze őket összefüggő narrációvá.”⁶²

Azt hiszem, ez utóbbi explicit utalás nélkül is megállna a következtetés: Searle beszédaktus-elmélete és annak Vanderveken-féle társaslogikai kiterjesztése számos ponton elgondolkasztató párhuzamot mutat Vico nyelvfilozófiai elképzeléseivel, s hogy generális hibáik, a mimetikus-reprezentacionalista költészet-felfogás és a vele együttjáró, a normális logikát „felfüggesztő” fikció-magyarázat, éppúgy korrigál-

⁵⁹ Uo., 72.

⁶⁰ Hangsúlyozandó, hogy a Vico-filológia már évtizedek óta megfogalmazta ezt a felismerést; ami *verum-factum*, az a poétikai-retorikai megfigyelés általános elmetudományi alkalmazása, a történeti és a teoretikus diskurzusok új együttállása. Vö. BOTTURI: *i. m.*, 256–7.

⁶¹ Egy angol anyanyelvű embert bezárnak egy szobába, ahova kínai írásjelekkel leírt kérdéseket adnak be neki cédulákon; formális utasítások birtokában képes lesz az odakészített cetliket helyes sorrendben kiadni, minden kérdést megválaszolni, s válaszai értelmes egészzé állnak össze, holott egy szót sem tud kínaiul, fogalma sincs róla, mit csinál, következtésképpen nem is gondolkodik. Az érv és kontextusa részletes ismertetése (és a beszédaktus-elmélet kognitív filozófiával való összehangolhatósága *ellen* érvelve): ANNE REBOUL – JACQUES MOESCHLER: *A társalgás cselei: Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Osiris, 2000, 50–1.

⁶² DANESI: *Cognitive Science...*, id. kiad., 78.

hatók a vicói perspektíva felől, mint a kognitív elmefilozófia mechanisztikus paradigmája korrigálható és gazdagítható volt Vico metafora-elmélete és a „költői logikára” vonatkozó koncepciója segítségével. Az egymásba (de legalább egymás mellé) olvasás jogosságát a Searle és Vico tradíciótudata közötti párhuzamok igazolhatnák, amelyek vizsgálatára itt nincs mód kitérni, így csak jelezni szeretném, hogy a kulcskérdés ebből a szempontból a Descartes-hoz való viszony alakulása. Ami Searle-t illeti, ő deklaráltan – és provokatívan – példaképének tartja Descartes-ot, ugyanakkor nemcsak beszédaktus-felfogása, hanem intencionalista elmefilozófiájának és társadalmi konstrukció-elméletének egésze a karteziánus dualizmus kiküszöbölésére, egy „újfajta racionalitás” bevezetésére irányul.⁶³ Vico Descartes-recepciójában ugyanez a mechanizmus mutatkozik, azzal a különbséggel, hogy önéletrajzi írásában ő a vonzalmat és a szakítást egyaránt explicitté tette, s egyik legfontosabb kifogásaként a „valószerű”, a „többé-kevésbé igaz” (*per lo più vero*) kizárását hozta fel a tudományos argumentációból.⁶⁴ Ehhez bizony nagyon közel esik a Derridával vitázó Searle tézise az éles distinkciók lehetetlenségéről, az elmosódottság (*vagueness*) szükségszerű beléptetéséről a tudományos diskurzusba.

IV.

Francesco Patrizi (1529–1597)⁶⁵ egyetlen – bár lényeges – szöveghely kivételével kizárólag negatív kontextusban fordul elő Vico amúgy nem túl gyakori hivatkozásai között. Rendszeresen úgy pertraktáltatik, mint aki humanista költészet- és re-

⁶³ *Elme, nyelv és társadalom...*, id. kiad., 157, 166.

⁶⁴ Ld. 1729-es, Francesco Saverio Estebanhoz írott híres levelének Descartes-kritikáját, id. ARCHAMBAULT: *i. m.*, 262–3.

⁶⁵ A poétika modern kiadása FRANCESCO PATRIZI DA CHERSO: *Della poetica*. Edizione critica, a cura di Danilo Aguzzi Barbagli. I–III, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1969–1971. Alapvető irodalom: LINA BOLZONI: *L' universo dei poemi possibili: Studi su Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1980; CESARE VASOLI: *Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1989; ERNA BANIĆ-PAJNIC: *Petrićev put: od kritike Aristotela do pobožne filozofije*. Zagreb, Institut za filozofiju, 2001; CESARE VASOLI: Bruno, Ramo e Patrizi. = *Nouvelles de la république des lettres* 13 (1994): 769–90. LJERKA SCHIFFLER: *Frane Petrić: od škole mišljenja do slobode mišljenja*. Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1996; PAUL RICHARD BLUM: Francesco Patrizi in the Time-Sack: History and Rhetorical Philosophy. = *Journal of the History of Ideas* 61 (2000): 59–74; (A cura di) Patrizia Castelli: *Francesco Patrizi filosofo platonico nel crepuscolo del Rinascimento*. Firenze, Olschki, 2002. Magyar szakirodalom: KLANICZAY TIBOR: A manierizmus esztétikája. = (Szerk.) *Klaniczay Tibor: A manierizmus*. Budapest, Gondolat, 1975, 61–76. (Ugyanitt a *Della poetica* szemelvényei: 154–232.) Továbbá: DOBOLÁN KATALIN: A névtől a szóig: Francesco Patrizi poétikája. = *Palimpszeszt* 1 (1996): http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt_01szam/index.htm; UÓ: *Giulio Camillo és Francesco Patrizi versmodellje*, <http://www.btk.elte.hu/celia/regimod/dobolan.htm>; UÓ: A dolgok kettős rendje: Jacopo Mazzoni és Francesco Patrizi poétikájának kapcsolatáról. = *Palimpszeszt* 8: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt_08szam/index.htm; UÓ: Francesca Patrizi poétikája. = (Szerk.) *Szentpéteri Márton: Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, József Attila Kör – Kijarat, 2001, 155–74.

torikaelmélet főáramával, Castelvetroval és Scaligeróval együtt sötétben tapogatózott a költészet eredetét illetően.⁶⁶ A dolog különös, hiszen Patrizi igazán nem tartozott az arisztotelianusok táborába (mint a másik két emlegetett tudós). Ellenkezőleg, radikális Arisztotelész-ellenességéről volt ismert, életében töredékesen megjelent *Della poetica*ájában darabokra szedte a miméziselméletet, ráadásul éppen Castelvetroval vitatkozva. Ugyanakkor az a bizonyos szöveghegy, Vico ön-életrajza, Patrizit egy egészen más társaságban szerepelteti: Marsilio Ficino, Pico della Mirandola, Agostino Nifo mellett, a platonista metafizika fénykorára emlékezve, amelyet saját századának lapos racionalizmusával állít szembe.⁶⁷ Bizonyosan olvasott tehát Patrizi-műveket, a *Della poetica* megjelent részein kívül feltehetőleg a széles körben ismert história- és a retorika-dialógusokat. Két példára utalnék a hatást illusztrálandó. A történeti igazság megismerhetetlenségéről értekező Patrizi gondolatmenete ma is a pürrhóni szkepszis iskolapéldája a historiográfiaelmélet fejlődését tárgyaló monográfiákban:⁶⁸ ha a történetíró meg akarja ismerni egy csata ilyen vagy olyan kimenetelének okait, akkor a vezérek gondolataiba kell belelátania; ehhez szükségszerűen az egyik vagy a másik táborhoz kellene csatlakoznia, ám ekkor elfogultsággal gyanúsítható; ha viszont sehova sem tartozik, nem jut információhoz – következésképpen az egyetlen lehetőség (bár még ez is csak félsikerrel kecsegtet), ha maga az események irányítója írja meg saját történetét. Patrizi azonban ebből nem arra jut, mint kortársainak többsége (ti. hogy a múlt megismerhetetlen, a történetírás elkerülhetetlenül politikai publicisztika vagy érdektelen antikvárius kincskeresés), hanem tágítani kezdi a horizontot, mondván, hogy a történetírás nem feltétlenül narratíva, sőt forrásai sem csak verbális természetűek, egy kép vagy szobor éppúgy hozzájárul a memória fenntartásához,⁶⁹ mint egy retorikus história, illetve a kutatás tárgya nem az egyes esemény vagy ember, hanem az emberiség egészének története, az egyetemes történelem – ebben az esetben pedig ideálisan megvalósul az, ami eredetileg a szkepszist igazolta volna: a történelmet csak az írhatja, aki maga is része, ez esetben a cselekvő ember, az író maga.⁷⁰ Eljutottunk Vico legfontosabb gondolatainak egyikéhez, a történelem tanulmányozásának szükségességéhez, a *verum-factum* tétel igazolásához. Patrizi szkepszissel

⁶⁶ VICO: *Az új tudomány*. Id. kiad., 257. A Vico-Scaliger-Castelvetro-hivatkozások sztereotip jellegeről, az egyéb Vico-művekben található locusok összegyűjtésével: BOTTURI: *i. m.*, 253; vö. MAZZOTTA: *i. m.*, 146.

⁶⁷ Az *Autobiografia*n vonatkozó helyét idézi LINDA GARDER-JANIK: G. B. Vico and the Artes Historicae of the Italian Renaissance. = (Ed.) Giorgio Tagliacozzo: *Vico: Past and Present*. Atlantic Highlands (N. J.), Humanities Press, 1981, 90.

⁶⁸ FRANCESCO PATRITIO: Il Contile overo della verità istorica. = *Della historia diece dialoghi*. Venetia, 1560, 26a–27b; ld. GIROLAMO COTRONEO: *I trattatisti dell' ars „historica“*, Napoli, 1971, F. Giannini, 205–67; SERGIO BERTELLI: *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*. Firenze, La Nuova Italia, 1973, 29.

⁶⁹ Vico egyik alapgondolatáról van szó!

⁷⁰ Vö. GARDINER-JANIK: *i. m.*, 96–8.

szembeni másik gondolatmenete ugyancsak ihlető szerepet játszhatott az *Új tudomány* keletkezésében. Kedvelt Arisztotelész-ellenes közhelyet elevenít fel, amikor „bizonyítja”, hogy a történetírás semmiképpen sem lehet az igaz dolgok reprezentálásának *arsa*, hiszen az író szükségképpen ugyanazokat a retorikai fogásokat használja, mint amelyek bármely fikciós mű felépítésében szóhoz jutnak, a történész fiktív szónoklatokat iktat elbeszélésébe, a költő viszont megtörtént dolgokkal is „fikcionálhat”, a história és a tágabb értelemben vett költészet nem választható el egymástól. A következtetés azonban páratlanul eredeti, a korban legalábbis nem akad párhuzama: azok az eljárások és eszközök, amelyek révén „az ég az idelemtől megteremt”, és a történelmet mozgását beindítja, egyfajta égi retorika (*retorica celeste*) szabályrendjét adják, amelyet analogikusan követhet az elbeszélés szerkezete. Nem azon kell tehát siránkozni, hogy a való világ történései nem reprezentálhatók, hanem az események és a leírás közös mátrixának megtalálása a feladat.⁷¹ Az emberi cselekvés, a kommunikáció és a világ metafizikai struktúrája közötti kapcsolatot a nyelv vizsgálata tárhatja fel.⁷² Ebből következően egyáltalán nem meglepő, hogy Vico „lingua mentale”-elképzelése már Patrizinél felmerül.

Talán szándékos (vagy félig öntudatlan) elhallgatásról lehet szó, egyfajta Bloom-i „hatásiszony” játszott közre abban, hogy Patrizi nem kapott előkelőbb helyet a *Scienza nuova*-ban: amit mond, „túl közel” van Vicohoz.⁷³ A továbbiakban pusztán a tipológiai párhuzamokra koncentrálok, abból kiindulva, hogy Vico „költői logikája” Patrizinél konkrét, a nyelv logikai szerkezetére vonatkozó formában jelenik meg. De most már nem annyira a Vico-párhuzam kibontásának lehetőségei érdekelnek, hanem elsősorban az, hogy mennyit tehet hozzá a társaslogikai szövegaktus-elmülethez a Patrizi-féle poétika, van-e reális hozadéka két, egymástól négy évszázad távolságban álló szövegelmélet együtt-olvasásának.

⁷¹ Ricoeur és White híres vitája ennek hogyanjáról szól. Ld. PAUL RICOEUR: Történelem, történetek és formális időstruktúrák. = (Szerk.) Thomka Beáta: *Narratívák 4: A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat, 2000, 11–24. Vö. THOMKA BEÁTA: Rétorok, kritikusok, történészek. = (Szerk.) Kenyeres Zoltán-Gintli Tibor: *Pillanatkép a hazai irodalomtudományból*. Budapest, Anonymus, 2002, 476–82.

⁷² Vö. BOLZONI: *i. m.*, 87–8.

⁷³ Patrizi Vico-ra gyakorolt hatásával jószerével csak a horvát Vico-kutatás foglalkozik (Francesco Patrizi Franje Petrićként Kreš szigetén látta meg a napvilágot, így a horvát filozófiatörténet is magáénak tekinti, s a nyugatinál nagyobb érdeklődéssel vizsgálja a későbbi recepciót, így a Vico részéről mutatkozót is); ld. SANJA ROIĆ: Frane Petrić i Giambattista Vico o načelima jezika i pjesništva. = *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1992: 65–73; UŐ: *Filozof u zrcalu: Oglеди o Giambattisti Vicu*. Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1996. A Vico-szakirodalomnak az az ága, amely a modern pragmatikával és kognitív filozófiával való kapcsolatot emeli ki, eddig nem figyelt fel ezekre a publikációkra, Apel pedig, akit nagyonis érdekelhetett volna a mimézisellenes, nyelvi cselekvésre épülő Patrizi-féle költészetten, könyvének írása idején (az első kiadás 1963-ban jelent meg) még nem ismerhette a *Della poetica* teljes szövegét.

A retorika elleni támadást a tudomány, pontosabban a tudományosság igényének védelme motiválja. Kezdjük a *Dieci dialoghi della retoricával*,⁷⁴ amelynek már alcíme is jelzi a kritikai szemléletet („az ékesszólás mesterségéről értekezve érvekkel kerülnek cáfolásra a régebbi írók nézetei”), s retorikaellenes kirohanásai igen közelről emlékeztetnek Searle dekonstrukciót illető vádjaira. Az udvari emberek szövirágokkal ékes fecsegése és az iskolák haszontalan, technicizált szövegtudománya az egyik oldalról; a retorika mint *instrumentum regni*, manipulációs és represszív hatalmi eszköz a másíkról – ezek a bírálókat célpontjai, és Patrizi a két jelenség összefüggéseire is rámutat, még hozzá egy platonizáló nyelvgenézis-mítosz segítségével.

Eszerint az első, archetipikus világ nyelve a *lingua divina* volt, az Atya Igéje. Ebből több egymást követő rendben másodlagos lények (*enti secondi*), „logoszok” áramlottak ki, amelyek a Természetbe vettve egyszerre voltak az anyagi létezők megteremtői, és az anyagi létezőkre referáló „nyelvek”. A minőségek, a mozdulatok és a hangok együtt alkotják a *lingua divina* „lenti” tükröződéseit; az anyagi részecskék, az egész Természet beszél. Az idea-nyelvet követő második fokozat: az ősi világ nyelve, a perzsák, egyiptomiak, trákok nyelve, akik „tisztán” beszéltek, a dolgok természetéhez alkalmazott nyelvvel; szavaik erővel (*forza*) rendelkeztek, s ez az erő tette lehetővé, hogy cselekedjenek velük: gyógyítsanak, halottakat támasszanak fel, építsenek és romboljanak.

Az első dialógus egyik szereplője Baldessare Castiglione elbeszélését idézi fel, aki a spanyol király udvarában hallott etióp bölcs szavait adja tovább. Az emberiség történetének erről az első szakaszáról tehát tőle értesülünk. Az elbeszélés szerint a föld nagyobb volt (felszíne közelebb az éghez, a kettő közötti teret a levegőnél finomabb részecskékből álló éter töltötte ki) és lyukacsos szerkezetű, számtalan, emeletekben egymásra épülő barlanggal tagolt, amelyek közül a felsőket az égi fény világította meg, a lejjebb elhelyekedőkben tűz adott meleget. A emberek ezekben a barlangokban éltek. A barlangvilág aranykorának katasztrófa vetett véget: a tudományokban előljáró asszírok önhittségükben isteneknek képelték magukat. A felháborodott Juppiter Plutóval együtt kétfelől rázni kezdte az eget és a földet, mire beomlottak a barlangok. A nemes növények, kőzetek elpusztultak, csak nyomokban maradtak meg (az aranyat, a márványt ma is gyűjtögetik a túlélők). A katasztrófa egyúttal nyelvi katasztrófa is volt: a szószerentiség elveszett, a dolgok igazságát már nem tudja az emberi nyelv; ami maradt, az mindössze az igazság „hasonlata” (*simiglià*); „nem teszünk már csodákat, beszédünk gyenge és homályos”.

Eddig sem érdektelen a platonista tradíció elemeinek finom átalakítása (egy égi beszédaktus-elmélet körvonalai bontakoznak ki a mítoszból), azonban igazán innovatív, eredeti elképzelésnek a katasztrófa utáni állapot bemutatása tűnik. A pla-

⁷⁴ FRANCESCO PATRITIO: *Della retorica dieci dialoghi*. In Venetia, 1562. Az alábbiakban bemutatott első dialógus magyarul is olvasható: Lamberto, avagy a beszédéről. = (Szerk.) Koltay-Kastner Jenő: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Ford. Benedek Nándor. Budapest, Akadémiai, 1970, 318–36.

tonista kliséknek megfelelően a költészet és retorika az anamnézist, az aranykori nyelvállapotra való visszaemlékezést kellene hogy szolgálja – ehelyett vagy emellett azonban rendkívül ambivalens, nem is annyira Nietzsche, mint inkább Foucault-ra emlékeztető narrációt kapunk.⁷⁵ A világhatalmasztrófa túlélőinek életét Juppiter megrövidítette; a rémület gonosszá tette őket, a kívülről jötteket elkergették, kis közösségeket alkotva még a nyelvüket is szándékosan rontották, mert azt hitték, így nagyobb biztonságban vannak – a generációk egymást követésével azután végleg feledésbe merült az egykori, égi eredetű nyelv. Az első nemzedék kihalása után a leszármazottak gyűlölködni kezdtek a közösségeken belül is, loptak és raboltak; új fogalmakat, új nyelvet (az igazságosság nyelvét) és új eljárásokat (a retorika fogásait) találtak ki embertársaik szolgátságba döntésére. Városokat telepítettek szavaik (a béke, a jog és hasonló) köré, láncokkal kötözték őket magukhoz, hogy ne menekülhessenek, s a láncok végét a magukhoz hasonló gyenge magisztrátusok és bírák kezébe adták. Ha valakiben merészség nőne szabadsága visszaszerzésére vagy az igazság kimondására, azt láthatatlan kötelékek akadályozzák és a béke és jog vallása bünteti meg. A gyengék védekezése hamarosan bosszúhadjáratba csapott át a városokon kívül maradtak ellen – de az erők sokszor győztek, és ugyanazokkal a fegyverekkel (*co' medesimi artifici*), köztük az ékesszólással, vágta vissza, és hajtotta uralmuk alá a szabad városokat. A retorika tehát egyszerre lett a védekezés és az elnyomás eszköze, a diffúz, társadalmi diskurzusokba szőtt hatalomakarás és a vele azonos gyökerű hatalomiszony iskolája. Nehéz megállni, hogy a Searle-Derrida vita kapcsán az ember ne gondoljon a dekonstrukciót hatalomakarással vádoló Searle érveire, vagy éppen arra, hogy ezek megtámogatására nagyon is logikusan idézi a Derrida érvelésmódját „terrorista obskurantizmusként” jellemző Foucault *bon mot*-ját.

Ernesto Grassi a Patrizi-dialógusok 1983-as kétnyelvű (horvát-olasz) kiadásához írott utószavában⁷⁶ a mítosz implikációinak elemzésével nem foglalkozott, viszont pontosan mutatott rá arra, hogy Patrizi retorika-kritikájának elsődleges célpontja természetesen a Lorenzo Valla és Leon Battista Alberti, majd Erasmus által képviselt retorika-eszmény volt, amely a fentebb jellemzett állapothoz, a retorika kiüresedéséhez és hatalmi eszközzé válásához vezetett. Valla számára egy adott (például etikai) fogalom definíciójában a változó kontextusok által kikényszerített jelentésváltozás követése, egy-egy szó *proprietás*ának körülírása fontosabb a logikánál, amelynek merev szigora csak az *impropriát* halmazza. Valla filológiája kontextualizálta a jelentést; egy-egy kijelentés vagy szó „igazsága” meghatározott aktusokra és dolgokra bizonyult csak érvényesnek és értelmezhetőnek. A „melius itaque sin-

⁷⁵ Lina Bolzoni nem véletlenül emlegeti Patrizi episztemológiai „helyével” kapcsolatban a *Szavak és dolgok*; BOLZONI: *i. m.*, 92; a párhuzamok még gazdagíthatóak volnának.

⁷⁶ ERNESTO GRASSI: Pripada li Frane Petrić specifičnoj humanističkoj tradiciji? = FRANE PETRIĆ: *Deset dijelova o retorici*, urednik Vladimir Filipović. Pula–Rijeka, 1983, 287–306.

gulos actus ac singulas res iudicamus” szabálya valóban a kései Wittgenstein egyes életformákhoz kötött nyelvjátékait idézheti fel; a a skolasztikus tradíció által ontológiai pozícióban hagyott nyelv retorizálása azonban súlyos következményekkel járt. A tradicionális metafizika helyét a rögzíthetetlen, folytonos változásban levő *consuetudo* mozgásai vették át, s az optimista pedagógikus ideálok mellett természetesen megjelent azok komplementer párja, a destruktív ironia is; Alberti *Momusa* már Machiavellit előlegezte, a Valla által demitizált erénykategóriákat végképp elszakította konvencionális referenciájuktól. Erasmus pusztító ironiája a *Balgaság dicséretével* beteljesítette a folyamatot: itt a retorikus színlelés már nem színházi kellék, hanem az emberi lét esszenciája, a retorika nem használati tárgy, vágyainkat leplező maszk, hanem túlélő-eszköz: akkor is magán kell tartania az embernek, ha önmagát is megtéveszti vele, mert a nyelven kívül nincs más, amivel saját létezését igazolhatja.

Grassi beállításában Patrizi retorika-kritikája a racionális metafizika védelmében formálódik, *res* és *verbum* egységének helyreállítására törekszik, s egyúttal végleges szakítást jelez a retorikus filozófia- és etika-ideálokkal, akár pozitív (Valla), akár negatív (Erasmus) moduszaikban. Eddig egyet is érthetünk vele. Az azonban már nem biztos, hogy ez a törekvés minden megszorítás nélkül azonosítható a „logika retorika fölötti elsőbbségével”, illetve hogy a retorikának pusztán a kutatás útján megismert tudományos igazság közvetítését szánja. De nem valamiféle skolasztikus logikát védelmez, nem kívánja vissza a nyelv ontológiai pozícióját, hanem olyan rendszert igyekszik kiépíteni, amely megőrzi, sőt kiterjeszti a retorika kommunikatív potenciálját, miközben nem veszíti el a fogalmak referenciához kötésének lehetőségét sem. Más szóval, ugyanúgy jár el, mint a historiográfia kritikájában: végtelenségig viszi a szkeptikus érveket (ironiát alkalmaz), majd visszafordításukat egy új perspektíva megalkotására használja fel. A hatalomakarás eszközeként azonosított retorikát nem utasítja el (hiszen ezzel maga is részévé válna a hatalmi mechanizmusoknak), hanem szigorúan *tudományos* kritika alá veti. Elsősorban *elavultsága* miatt bírálja, azért mert mindössze három *genus*-ban és néhány szerző imitációjában akarta összezsúfolni a nyelv végtelen lehetőségeit a végtelenül gazdag világ referálására. Többször jelzi, hogy ennek lehetséges útja a topika megmozdítása, valamilyen matematikai modell alapján történő kombinatorikus „forgatása”. Az elképzelést egy ekkortájt írott kisebb munkájában (a Luca Contile verseiről írott kritikában) fejt ki konkrétan: a beszélő ember egy alapötlet vagy fogalomcsíra kibontását annak a szellemnek a segítségével végzi, „amelyet a két topikus rend, az igaz és a jó rendje bocsájt rendelkezésére, s amelyek a szükségszerű és a valószerű, a kellemes és a kötelező közvetítésével jutnak el hozzá. Tudniillik az a véleményem, hogy a topikus közhe-lyeknek nem egy rendje van, ahogyan eddig az összes retorikaíró gondolta, hanem kettő”.⁷⁷

□ PATRITIO: *Della retorica...*, id. kiad., 56v; vö. BOLZONI: *i. m.*, 82.

A csíra-elképzelés szerint minden létrehozandó szöveg témája vagy valós dolgokból származik, vagy az elbeszélő találja ki őket (de mindenképpen az elbeszélői intenció termékei). A témák a toposz forrásaiból feltöltelekezve rendeződnek összefüggő egésszé, amely toposzok részben a közönséghez alkalmazzák az intencionált tárgyat (valószerű, kellemes/szórakoztató), részben az emberi nyelv metafizikai alapjaira, az „igaz” és a „jó”, a van és a kell alapszerkezetébe vezetik vissza őket. A „szükségszerű” (*necessario*) és a „kötelező” (*dovere*) a két végpont (receptió és metafizika, interpretáció és intenció) között közvetít. A séma ekkor még egyaránt érvényes a történetírásra és a költészetre, és arra hivatott, hogy univerzális nyelvi és logikai modellt találjon a világ – a megismerhető dolgok (történelem) és az elképzelhető (költészet) rendezésére. Egyúttal fontos eleme az etikai dimenzió működtetése: nyilván a nyelv alapítás mítoszában jelzett hatalmi törekvések ellensúlyozása munkál a törekvés mögött.

A *Della poetica* monumentális épületében az eddig felbukkant gondolatok mind a logika kommunikatív megközelítése köré rendeződnek. Patrizi poétikája az emberi kommunikáció általános pragmatikai modelljét vázolja fel, s ezért jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen egyszerre gyűjtőpontja és összegzője a platonista és neoplatonista hagyomány nyelvelméleti gondolatainak és kiindulópontja minden későbbi enciklopedikus, pánszofikus törekvésnek, amely a nyelv működése mögötti mátrixokat logikai-matematikai módszerekkel keresi. Végig szem előtt tartandó azonban, hogy vázlatos modellről van szó, amely a hétköznapi beszéd és a tudományos nyelvhasználat közötti területről veszi példaanyagát és csak közvetve magyarázza a nyelvi jelenségek egészét. Amikor tehát „költészetről” beszélek az alábbiakban, az sokszor „kommunikációnak” értendő. A hármas felosztásnak (hétköznapi nyelv, költői nyelv, a bölcsek, szószerinti nyelve) ebből a szempontból lesz még jelentősége.

A költészet centrális kategóriája Patrizi szerint a „csodálatos”, ami alatt korántsem egy meghatározatlan és nehezen közvetíthető érzést vagy az azt kiváltó ingert ért, hanem a költészet *differentia specificáját*, a költői nyelvhasználat feszültségét, amely „a hihető és a hihetetlen párosításából, a közöttük levő távolságokból és rendből” születik.⁷⁸ Saját érdemének nem azt tartja, hogy a csodálatost (*meraviglia*) felfedezte, hanem azt, hogy ezt két komponensre (a befogadó által érzett *meravigliosóra* és az alkotó oldaláról ennek megfelelő *mirabilére*) tagolta, s hogy megmutatta a módszert (pontosabban az összes lehetséges eljárást), amellyel a *mirabile* létrehozható.⁷⁹ Arisztotelész elleni kritikáját nem csak az fűti, hogy a mimézis kategóriáját nem tartja megfelelőnek a költői cselekvés jelölésére, hanem az is, hogy az „igaz / hamis” kétértékű logikáját kevesli, szűkösen érzi a költészet lényegének definiálására – márpedig ez a distinkció, a történetírás és a költészet megkülönböztetésében exempli-

⁷⁸ PATRIZI: *Della poetica*. Id. kiad., II, 326–7 (a továbbiakban: *Poetica*); vö. BOLZONI: *i. m.*, 128.

⁷⁹ BOLZONI: *i. m.*, 129.

fikálva, valóban alapja az egész arisztotelészi (és a későrenezászs arisztotelianus) esztétikának. A fikció az arisztotelészi poétikai hagyományban az igaz és a hamis két pólusa között jön létre (a hétköznapi nyelvhasználat értelmében csak a hamishoz kötődik, azzal azonos: nem igaz, kitalált állítás). Patrizi egy tágabb mező játéktérén belül helyezi el az igaz / hamis pólusokat: nála a *hihető* és a *hihetetlen* között elterülő tartomány egymással szemben elhelyezkedő értékei ezek, amely tartományon belül az egyes logikai / szemantikai kategóriák között különböző távolságok és rendszerszerű kapcsolódások kombinációjából születhet meg a „csodálatos”. A következő szerkezetről van szó:

| <i>Hihető</i> | <i>Hihetetlen</i> |
|-----------------|--------------------------------|
| 1. szükségszerű | 1. nem szükségszerű |
| 2. lehetséges | 2. lehetetlen |
| 3. megtörtént | 3. nem megtörtént |
| 4. igaz | 4. hamis |
| 5. valószerű | 5. valószerűtlen ⁸⁰ |

A „dolgok két rendje”, ahogy Patrizi nevezi, a mondható (tehát vagy valós tárgyakra referáló vagy az elme mentális terében létező) dolgok határait teszi rugalmasan átjárhatóvá. Genezise a retorika-dialógusok kapcsán ismertetett kettős topikához kötődik, de ahhoz képest jelentősen átalakult, az etikai összetevők („jó, kötelező” kihullásával) egyértelműen logikai természetűvé vált. Patrizi a minden kijelentésre érvényes szubjektum-predikátum szerkezetet veszi alapul, s a kettő kombinációjából létrejött propozíció lesz a csírája a költői (vagy hétköznapi) diskurzus bonyolult szerkezetének. „... a költemény anyaga, azaz tárgya a dolog természetéből adódóan mindig kevés szóba foglalható, amint a logikai propozíció – ahogy a logikusok nevezik – szubjektumból és predikátumból tevődik össze.” Ezeket rögtön át is kereszteli „első terminusnak” és „járulékosnak”, jelezni kívánva megközelítése újdonságát. Például az Aeneis tárgya: „Bejövetele Aeneasnak Itáliába”, az első terminus a „bejövetel”, a járulékos terminus „Aeneas Itáliába”. „A két fő terminus felcserélődhet (amint a logikusok mondják: egymásra válthatók), ami azt jelenti, hogy a járulékos lesz a fő és a fő a járulékos” (Aeneas Itáliába

⁸⁰ Ez a két sorozat $5 \times 5 = 25$ alakzatban rendelhető egymáshoz; azután három tárgyhoz – isteni, természeti, emberi – kapcsolódhat, és azokon belül is három kombináció lehetséges ($3 \times 3 \times 25 = 225$). A két rend minden egyes eleme, az anyaghoz való kapcsolódásuk minden kombinációjában felbontható további nyolc összetevőre (ezekben az arisztotelészi hatás ismerhető fel): ok, lényeg, hatókör/erő, ismeret, akarat, tett, szenvedély, hatás – a kombinációk száma ezek után 33 600, de valójában a végtelenségig növelhető, ha hozzárendeljük a topikák szerzői által rendszerezett antecedens, kísérő és követő tételeket, és finomabb tematikus osztályokat; az okok pl. anyagi, formális, cél-, eszköz-okokra tagolódnak, az instrumentális okok: Isten, az elme, a lélek, a természet, a művészet, stb. Ld. „Le lontani fonti del mirabile” című fejezet. = *Poetica*, II, 311–9, táblázattal együtt. Vö. BOLZONI: *i. m.*, 124–6.

jövedele). A primitív kételemű masina először a lehetséges / lehetetlen kategóriáival kombinálódva „négy játékalakzatba rendeződhet”,⁸¹ majd a szöveg formálódása során az élő organizmus összetettségéig gazdagodhat⁸² – de az egész burjánzás alapja a tárgyban adott első és járulékos terminus kapcsolódása; „belőlük születik a költői invenció és a költemény összes többi része”, méghozzá úgy, hogy a lehetetlen / lehetséges elrendeződéshez csatlakoznak a többi logikai értékek (igaz / hamis, valószínű / valószínűtlen stb.).⁸³

Vegyük észre, hogy a *mirabile* nem születik meg szükségszerűen a szélsőértékek kombinációjából; a rendszer függvénytermészetű, minden diskurzusra érvényes szabályokat tartalmaz. A kitalált dolgokat is elő lehet adni unalmasan és nem költőien, míg másfelől az igazság elbeszélése is elképzelhető fikció alkalmazásával (Tacitus *Agricolájának* fiktív szónoklatai talán nem „igazak”, a szó mélyen történelmi értelmében?). A *mirabile* az anyag (a tárgy) bármely fajtájából (akár tudományos tárgyból is) létrejöhet – a feltétel az, hogy a költő „csodálatosan” kombinálja a rendelkezésre álló elemeket; definíció szerint: „a csodálatos csinálója versben”, „csodálatos ötletek és szavak csinálója”.⁸⁴ Nem terminológiai különködésről, hanem a Patrizi-féle költői kommunikációelmélet legfontosabb eleméről van szó.

A „költő” fogalom definícióját, miután számtalan zavarba ejtő példát hozott a „fikció” hagyományos értelmezésének (kitaláció, hazugság, nem igaz állítás) felforgatására, etimológia útján adja meg a *Della poetica*. „A »fikcionálni« [*fingere*] ige alatt ugyanazt értjük, amit a görögök a *plattóval* fejeztek ki: fikcionálni *plattēin*, *plasis*: fikció, csinálmány, képmás, csinált dolog. Ezt a *plasis*t nevezték a latinok *fictiónak*, *formatiónak*, azaz megformálásnak; arra, aki a formálást elvégezte, amazok azt mondták: *plastes*, emezek: csináló, teremtő, alapító [*fictor*, *creator*, *conditor*]. Jelentésébe pedig belefoglalták azt, aki viaszból, gipszből, krétából, agyagból, vagy más puha anyagból ilyen vagy olyan figurákat formált.” Ebből következően a vers „csinálója” akkor válik költővé, „amikor cselekszik a költeményeiben, azaz megformálja vagy átformálja anyagát az eredeti alakjából valami újba [...] a költészet ilyenformán »fikció« [csinálás] lesz; a költemény csinált, formált, vagy új szívre és alakra átformált dolog; a poétika pedig az ilyen teremtéssel foglalkozó mesterség”.⁸⁵

A fikció mint teremtés nem egyenértékű azzal, hogy igazságnak új szint ad a költő: a „vero” kategóriája ugyanis csupán a rendszer ideális szélső értéke: „Ami-

⁸¹ *Poetica*, III, 209.

⁸² „... azt állítjuk, hogy a költemény tárgyából, mint az egész egy részéből születik meg a költői invenció és annak minden eleme. Az egész költemény mintegy lelkes test; amint az az élő részeknek formát adó magból születik, úgy ennek is tárgyából és annak elemeiből bújnak elő a főbb, az egész költeményt életető részek és a kevésbé jelentősek is, úgyhogy az egész lelkes költeményt is a tárgy és elemei formálják meg.” *Poetica*, III, 232.

⁸³ *Poetica*, III, 212.

⁸⁴ *Poetica*, II, 284.

⁸⁵ *Poetica*, III, 18–9.

kor igazságról beszélünk, azt vesszük annak, ami valójában az, *vagy amit annak hisz a költő, a bölcs vagy a közönséges nép*". Patrizi óvatosan fogalmaz, hiszen példatárában Parmenidész és Empedoklész „igaznak hitt” istenei mellett szerepel „Dante költeménye, ami ugyanilyen fikció, még ha kegyesebb és igazabb is” (itt is árulkodik a viszonylagosság: igazabb).⁸⁶ Az igazról és a hamisról csak hozzávetőleges fogalmaink vannak, a dolgok két rendje egymáshoz képest is mozgásban van; a két szélső érték viszonyításra szolgál.

A fikció ilyen módon visszavezettetik a „cselekvésre”, a standardtól eltérő formálásra, legyen szó akár a fikció nagyobb, akár kisebb alakzatairól. Patrizi a „két rend” konstrukciójával és a fikció új értelmezésével átjárhatóvá tette a topika és a trópusok, az invenció és az elocutio mezőit, sőt, a szigorúan formai elemeket (ritmus, rím, hangalakzatok, a vers hosszú vagy rövid volta) is jelentésmódosító, azaz a logikai függvényt mozgásban tartó összetevőkként tudta értelmezni.⁸⁷ A narrációelmélettől a legkisebb alakzatokig mindenre kiterjedő részletes tárgyalást itt nincs értelme ismertetni. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a makro- és mikroalakzatok metszéspontján nem a metafora, hanem az enigma alakzata áll, mint amely⁸⁸ „mindig a két rend, a lehetséges és a lehetetlen érintkezéséből születik, amelyek az érzést elhomályosítják, a beszédben félreértést okoznak”, annyira, hogy vagy egyáltalán nem értjük egymást, vagy részleges megértéshez jutunk, a csodálkozás mellett. Patrizi fel is sorolja az enigma jellegzetes beszédhelyzeteit (próféciák, titkos tanítások, titkolt szerelem, a hatalmasok kárhooztatása) – de a költészet egészére is jellemzőnek tartja a nyelvi jelentés rögzítetlenségével operáló enigmát. Ami, tekintetbe véve a költészet „csinált”, azaz szándékos cselekvés-jellegét, annyit jelent, hogy a *Della poetica*t ma szélsőségesen intencionalista szövegelméletnek illene tekinteni; nemcsak az alkotás, hanem a befogadás oldalán is erős intencionalizmussal találkozunk: a költemények képzett befogadója egyszerre leli örömét abban, hogy a költő hogyan transzformálta a standard nyelvet, és abban, ahogy a képzetlenebbek félreértik a szándékait – azaz több intencionális értelmezői kódot működtet egyszerre.

Mi teszi lehetővé, hogy a költészetet költészetként értsük, hogy a megfelelő irányba működtessük az intenciókat? Patrizi a költészetet nem pusztán papírműfajok halmazaként kezeli (bár a holt költőknél már csak azokat a holt költőket szereti jobban, akiktől nem maradt fenn egyetlen sor töredék sem), hanem a verset a maga hangzó mivoltában, társadalmi, kulturális, politikai, vallási beágyazottságában, teljes szövegaktusként vizsgálja. Értelemszerűen ugyanezt a szemléletet működteti akkor, amikor poétikája történeti példaanyagát összeállítja. Patrizi művének ter-

⁸⁶ *Poetica*, III, 22.

⁸⁷ „Ha az egész verssor átalakított, azaz fiktív beszéd, akkor átalakítottak és fiktívek lesznek a részei is” – írja a verslábakról. *Poetica*, III, 27.

⁸⁸ *Poetica*, III, 34.

jedelmében legnagyobb része a „Deca istoriale”, az irodalomtörténet, amelynek célja, mint mondja „századról századra nyomon követni, hogy a költészet mely stílusai és formái bukkantak fel, hogy azután mindezen vonásokból legyen felvázolható a ’költő’ alakja, és meghatározható a költemények igazi és sajátos céljai, illetve valódi és lényegi formái, valamint azok az eszközök, amelyek tökéletes megalkotásukhoz szükségesek”.⁸⁹ Patrizi tehát az irodalomtörténetet nem az elmélet valamiféle koloncának, hanem integráns részének tartotta, ami nélkül lehetetlenné válna a költészetre jellemző „gran confusione” áttekintése; az interpretáció helyes működtetésének előfeltétele, hogy „egyes nemek és műfajok rendjére vezessük vissza” a sokféle irodalmi művet.⁹⁰ A régi századok költészetét vizsgálva (Patrizi hatalmas görög anyagot mozgat, és a kortársakra is szívesen hivatkozik; ami gyakorlatilag kiesik gyűjtőköréből, az a középkor), a *Della poetica* az életformákra (prófécia, kultikus szertartások, versenyek, szórakozási alkalmak, stb.) koncentrált, amelyekbe a szövegek illeszkedtek, külön fejezeteket szentel a költőknek és a versek előadóinak, a verseket kísérő zenének.

A kurrens értelmezések szerint a szövegek külső rendezésének és az interpretáló eljárások rendszerezésének egyaránt az volna a célja, hogy a költői logika rendjeit elsajátítva a költők által közvetített magasabb bölcsesség küszöbére jussunk, megpillantsuk az emberi nyelv mélyén munkáló ideák harmonikus egységét. Cesare Vasoli például úgy véli, Patrizi műve nyomán „ismét a költőkre bízatik a feladat, hogy a megromlott és elhomályosult emberi nyelvnek visszaadják eredeti, lényegi hatalmát: annak képességét, hogy az értelem erőfeszítése és a képzelet útján lehetséges legyen egy új, »csodálatos« univerzumot kreálni.”⁹¹

Az eddig mondottak alapján árnyalnám ezt a képet. A *Della poetica* több ponton megismétli az etióp bölcs kétértelmű meséjének lényegét: a költészet éppoly ambivalens eszköz, mint a retorika – egyszerre szolgál a hatalom birtokosainak kezében hatalmuk fenntartására, a megtéveszthető, a csodának engedelmeskedő nép megfékezésére, illetve a lázadásra, kellemetlen igazságok kimondására, a hatalom elleni fellépésre. Az ambivalencia azonban egy magasabb szinten is érvényesül. A költészet (tágabb értelemben a nyelv) egyfelől a hatalom (fenntartásának, támadásának) instrumentuma, másfelől azonban van egy másik, ha úgy tetszik, mediátor szerepe, amely egy végkicsengésében optimista antropológiához kapcsolódik. Utaltam rá, hogy a költészet birodalma, a hihető és a hihetetlen keveredésének terepe a nyelvhasználatokat tekintve a félreértésektől hemzsegő, szándékosan rongált hétköznapság és a bölcsök arisztokratikus közösségének pontos fogalmi

⁸⁹ *Poetica*, I, 187.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ CESARE VASOLI: Francesco Patrizi da Cherso: la morte della retorica e il ritorno della „Meraviglia”. = *Schifanoia* 20–21 (1997): 120.

nyelve között helyezkedik el. A *Deca plasticát*, a fikcióról szóló könyvét Patrizi a szószzerintiség és a „csinált” költői nyelv összehasonlító elemzésével kezdi, amelyhez a platóni mítosz/logosz distinkciót használja apparátusként; végkövetkeztetése szerint a logosz a szószzerinti, az egyszerű és tiszta nyelvhasználat (túl azon, hogy a legalapvetőbb kritérium értelmében próza), a mítosz tárgya szerint lehet bármely tudomány, morális tanítás vagy történetírás, megkülönböztető jegye azonban mindenképpen a fikció. Mármost a világ rejtett rendjét, benne a költői műfajok történeti rendezésével, a költői beszéd teoretikus analízisével, nem a költészet, hanem a költészetről szóló beszéd, a tudományos diskurzus képes felderíteni. A logosz – ezúttal nagyonis platóni értelemben – a mítosz fölé rendelt. A fikció, a költészet, a mítosz a maga *mirabile* eljárásával, és *meraviglioso* hatásával egyfajta formáció, a romlott (rontott) szószzerintiségtől a tiszta, fogalmi szószzerintiség felé vezető tanulási, kognitív folyamat közege. Ezt a „csodálatos” pszichológiáját taglaló fejezet⁹² támasztja alá, ahol Patrizi az emberi lélek önálló potenciájaként definiálja a költészet által megmozgatott „parte ammirativát”, csodálkozó részt. Olyan lelki képességről van szó, amelyet az affektusok vezetnek, a fél-tudás és a csodálat előznek meg, és a megismerés követi, azaz a racionális lélekrészen belül a megismerő és az érző potenciák között közvetít. Az érzéki benyomások nyomán a fantázia működésbe lépésével a lélek tanul. „Jól mondta Platón, hogy a filozófus legsajátabb szenvedélye a csodálkozás, és hogy a csodálkozás volt a filozófia kezdete. Ez a csodálkozás végigkíséri a filozófus életét, ahogy elkíséri a jelenségek okainak nem tudása vagy legalább néhány ok hiányos ismerete. Amint ugyanis ezeknek tudatába kerül, megszűnik filozófus lenni, és szophosz, bölcs lesz belőle, elérkezik az emberi boldogság csúcsára.”⁹³

A bölcs szószzerinti tudása tehát éppolyan elérhetetlen viszonyítási pont, mint a mindennapi vagy a költői diskurzus „igazsága”. Nélküle azonban nem működik a rendszer. A költészet, a költői szövegaktus az ideális szószzerintiség megalapítója, olyan értelemben, hogy újra és újra kell „alapítania” a megértést. A folyamat lezárhatatlan – hiszen, mint korábban is utaltam rá, a *credibile* és az *incredibile* „rendjei” (Searle terminológiájával: a Hátér mélyrétege és előtere közötti határsáv hiedelemgységei), a társadalom tudásbeli rétegzettségének és az időbeli, történeti változások függvényében maguk is változnak, módosulnak. Más szóval: az irodalom története és folyamatos történése nyomán az elmélet újra és újra írandó.

V.

Mi lehet a hozadéka Patrizi (és Vico) összeolvasásának a Searle-Derrida vita anyagával, illetve a beszédaktus-elméletből a társaslogikai univerzálék kikapogatója irányába mozgó analitikus nyelvfilozófiai kísérletekkel? Azt hiszem, el kell

⁹² „Che cosa sia la maraviglia”. = *Deca ammirabile*, X (*Poetica*, II, 355–68).

⁹³ *Poetica*, II, 367.

választani a két utóbbi aspektust. Az embernek egyfelől vannak filológiai örömei vagy örömszerzési lehetőségei, amelyeket előbb-utóbb megpróbál kihasználni. Mint például annak valószínűsítése, hogy Vicót mélyen befolyásolta – mind pozitív, mind negatív irányban – Patriziból már az is, amit ismerhetett; amit meg nem ismert, mert nem jelent meg nyomtatásban, azzal sok tekintetben párhuzamos eredményekre jutott. Ennek fényében logikusnak tűnik, hogy ha a kognitív elmefilozófia és a Vico-kutatás összeérni látszik, méghozzá éppen Searle-i argumentumokra hivatkozva, és a beszédcselekvés elméletének pragmatikai dimenziója (szintén Searle-re hivatkozva) ugyancsak megjelenik az *Új tudomány* mai értelmezései között, akkor a Vico-előd Patrizi is bekapcsolható ebbe a pseudo-történeti dialógusba. Különös tekintettel arra, hogy a Derridával folytatott, süketek párbeszédére⁹⁴ emlékeztető vita döntő fontosságú, eldöntetlen pontjai éppen a nyelv irodalmiságának és fikcióképző képességének következményeként adódtak. Derrida a szószerintiségre törekvő beszédaktus-elméletet azzal igyekezett „megbuktatni”, hogy kimutatta róla, a szószerintiség csak egy eset a lehetséges sok közül, ráadásul a marginálisnak képzelt komolytalan, illetve fiktív kijelentések alkotják a többséget, azokból formálandó tehát „szabály”. Ha most valaki módszeresen levonná a következtetéseket a fenti Patrizi-lektúrból, arra jutna, hogy 1. Searle elmélete minden tekintetben kompatibilis Patrizi függvénytermészetű fikciófogalmával, ennek ára mindössze annyi, hogy az elméletnek fel kell adnia a fikció = logikai státusváltás dogmát, és el kell fogadnia, hogy az általa „default mode”-ként posztulált szószerintiség a hihető/hihetetlen két rendjének kombinációból épülő beszédaktus-univerzumban csupán egy lehetséges érték, olyan következmény, amiért a kommunikáló feleknek kölcsönös erőfeszítéseket kell tenniük. Ám attól, hogy minden kijelentés a többé-kevésbé logikája szerint működik, a szószerintiség még nem veszti el centrális jelentőségét, hiszen a beszélők jó esetben erre törekednek – azaz Derridának nincs igaza, a marginális nem válik centrálissá. 2. Derridának mégis igaza volt abban az általános értelemben, hogy a komoly / komolytalan, igaz / hamis valószínű / valószínűtlen disztinkciókból épülő hétköznapi beszédnek a „költészet” nem parazitája, hanem éppenhogy „alapítója”.

Mindenkinek igaza van? Lehet. Mindenesetre, a valódi és pseudo-filológiai okfejtéseken és hasonlatkutatáson túl valóban elgondolkoztató az a tipológiai hasonlóság, ami Searle kételemű $F(p)$ illokutív aktus-modellje és Patrizi „két rend”-elképzelése között mutatkozik: a Patrizi a „p” elemet, a propozíciós tartalmat történetileg megismerhető tematikus alakzatokhoz köti a *Deca istoriale*-ban, két rendjének kombinatorikus viszonylatai, „távolságai” viszont valamilyen módon kapcsolatban vannak a beszédaktus illokutív erő-indikátoraival. Ebből az is következik, hogy a beszédak-

⁹⁴ JAN MACLEAN: Un dialogue de sourds? Some Implications of the Austin–Searle–Derrida Debate. = *Paragraph* 5 (1985): 1–26.

tus-elmélet Patrizi költői cselekvés-elméletének eredményeit hasznosítva (főként az irodalomtörténetre épített interpretációelmélet modelljét), mind szociológiai, mind irodalom- és eszmetörténeti irányba kiterjeszhető.

A fikció kérdésére visszatérve, elgondolkoztató, hogy Searle empirikus megfigyeléseinek érvénye egy pillanatra sem kérdéses – saját ebből levont dogmatikus következtetései viszont eredeti formájukban kevésbé tarthatók. Emlékeztetnék Stanley Fish régi tanulmányára, melyben ezeket a következtetéseket bírálja, és közben megpróbál saját maga általánosítani Searle példái alapján. A klasszikus történetírók fiktív betétszövegeinek (*orationes fictae*) kapcsán Fish megállapítja, hogy a beszédaktus-elmélet kénytelen elfogadni a kevert módok létét. S miután konstatálja, hogy Searle ezt is teszi (beismeri, hogy minden fiktív mű tele van valós referenciákkal), kijelenti, hogy „a kétféle utalás arányait nem lehet szabályokba foglalni [...] a végtelenségig lehet finomítani a különbségeket”.⁹⁵ Nos, Patrizi rendszere éppen ezeknek a végtelen finomításoknak a kezelésére használható; pontosan azzal foglalkozik, hogy a „szerző milyen mértékben ragaszkodik az olvasóval kötött megállapodásaihoz”. Fish következtetése nem áll messze attól, amit fentebb ajánlottam: a beszédaktus-elmélet szószerintiségében normatív, nem csak az igazság leírására, hanem „megszerkesztésére” irányuló elemek is vannak,⁹⁶ s ez a Searle saját elképzeléseiből kibontott ötlet Patrizi poétikája segítségével jól megalapozható a beszéd-cselekvések rendszerén belül.

Olykor egy-egy jelentős mű kimaradása, kihullása a hagyományból (mint az Patrizi *Della poéticájának* legjelentősebb *deca*saival történt) döntően befolyásolja a hagyomány alakulását, előfordul, hogy ha az általa hagyott úrt századokkal később tölti ki egy másik mű. Valami ilyesmi történt Wolfgang Iser esetében, aki részint keményen bírálja Searle-t (fikció-felfogása miatt),⁹⁷ de saját maga – ráadásul éppen Patrizi-korabeli anyagon, a reneszánsz pásztorköltészet példáján – lényegében Patrizi fikciófelfogását fejt ki, persze sokkal gazdagabban, de hivatkozás nélkül. Pedig a mimézis elvetése, a performatív mozzanat erősítése, a fikció azonosítása a valóság-elemek kiválasztásával (műbe emelésével) és kombinációjával szinte kiált egy korabeli poétikával való szembesítésért; kár, hogy Iser ezt elmulasztotta, mert jól használható kortárs fogalmi rendhez és terminológiához juthatott volna. Nézzük a fikciós „határátlépések” nyomán létrejövő új minőséget, az „imagináriust”! Iser szerint: „Ha a fikcionális szöveg az ábrázolt »valós« világot egy »lehetetlen« világgal **vegyíti**, az így keletkező ábrázolás olyasvalami meghatározásához vezet, aminek

⁹⁵ Fish: *Bánjunk-e Searle-mentén...*, id. kiad., 196.

⁹⁶ Uo. 301.

⁹⁷ Lásd már WOLFGANG ISER: *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore–London, The Johns Hopkins university Press, 1980², 54–63; újabban: UÓ: *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi művészetek és műfajok esztétikájának elméleti alapjai*. Budapest, Osiris, 2001, 374–374.

természete szerint meghatározatlannak kell lennie. Ez pedig nem más, mint az imaginárius, amelyet a fikcióképző aktusok közvetítenek a szövegben megjelenített világon keresztül.⁹⁸ Patrizi gondolatmenete világossá teszi, hogy a „fikció” maga is „aktus”, a fogalmazás tehát egyszerűsíthető, az „imaginárius” pedig nem más, mint a *mirabile* fikció („csodálatos csinálás, teremtés”) útján létrejövő *meraviglioso*, a „csodálatos”. Azt már éppencsak megemlítem, hogy Kanyó Zoltán, aki a magyar irodalmárok közül talán a legkorábban és a legkomolyabban foglalkozott Searle elméletével, szenvedélyesen kutatta a fiktív szövegek referenciális viszonyait, és hasonló eredményre jutott, mint Patrizi: Arisztotelész mimézis-fogalmát át kell értékelni, hangsúlyosabbá tenni benne a cselekvés-jelleget.⁹⁹

Végül egy általánosabb szempontot szeretnék felvetni. A mai kritikai (és irodalomtörténeti irányba is terjeszkedő) iskolák, irányzatok közül legalább kettő – a dekonstrukció, és a „mindennapi nyelv” irodalomelmélete (*ordinary language criticism*) – a kései Wittgenstein és Austin töredékes hagyatékán és előadásain nőtt fel (szinte a szó szoros értelmében: Austin korszakalkotó harvardi előadásainak idején mind Derrida és de Man, mind Stanley Cavell a „tethelyen” vagy közvetlen közelében tartózkodott),¹⁰⁰ és a mai eszmetörténet egyik nagy alakja (Quentin Skinner) is bevallotta e hagyományhoz kötődik.¹⁰¹ A beszédaktus-elmélet szigorúbb teoretizálását elvégző John Searle-nek és követőinek (főként Daniel Vandervekernek) társaslogikai, a kanti hagyományhoz visszanyúló tájékozódása eddig nem talált irodalomelméleti, s főleg nem irodalomtörténeti érdeklődésű követőkre. Ha viszont tekintetbe veszem a tempót, amellyel a Vico-kutatás halad a kurrens nyelv- és elmefilozófiai irányzatok felé (és a mozgás kölcsönös), az a sejtésem, hogy hamarosan itt is fordulat következhet. A sokszor saját pozíciójukat is nehezen meghatározó

⁹⁸ ISER: *A fiktív...*, id. kiad., 35.

⁹⁹ Azóta a klasszika-filológia is alátámasztotta ezt a sejtést, illetve igényt, ld. BOLONYAI – HAJDU: *i. m.* (14. j.). Kanyó messze megelőzve a nemzetközi szakirodalmat (IVANA MARKOVÁ LINNÉL: *Acts in Discourse: From Monological Speech Acts to Dialogical Inter-Acts*. = *Journal for the Theory of Social Behaviour* 23 [1993]: 173–95), Dell Hymes és Searle akkor friss tanulmányai nyomán vetette fel (s részben ki is dolgozta) a Bahtyin-i beszédműfajok és a dialogicitás gondolkörének beszédaktus-alapú rendezését: KANYÓ ZOLTÁN: *Elbeszélés és kommunikáció: kísérlet néhány elv megfogalmazására az elbeszélés elméleti magyarázatát illetően*. = *Szemiotika és irodalomtudomány: Válogatott tanulmányok*. (Szerk.) Bernáthi Árpád – Csúri Károly. Szeged, JATE, 1990, 323–46. A fikció-kérdésről: ZOLTÁN KANYÓ: *Reference in fictional texts: Introduction*. = *Studia Poetica* 5 (1984): 13–31.

¹⁰⁰ Ld. erről a jelen számban Túry György recenzióját JOSEPH HILLIS MILLER: *Speech Acts in Literature* (Stanford, Stanford University Press, 2001) című könyvéről. Stanley Cavell beszédaktusból induló filozófiai és kritikai tanításáról: KÁLLAY GÉZA: *Stanley Cavell: filozófia és irodalom, mint a kétely és a bizalom szövegei*. = *Helikon* 1998/4: 511–52.

¹⁰¹ Skinner nagy műve, a *The Foundations of Modern Political Thought* (1978) írása idején, 1974 és 1979 között Princetonban dolgozott, Geertz, Geuss, Rorty és Kuhn társaságában. Ld. QUENTIN SKINNER: *Introduzione*. = *Dell' interpretazione*. Id. kiad., 10.

(nemhogy az „ellenfelekét” azonosítani tudó) diskurzusok problémája a tradícióhoz való viszony tisztázása. Ilyen helyzetekben különösen hasznos lehet a történeti analógiák óvatos bemérése, a kurrens iskolák párbeszédének kiterjesztése a régi és az új szövegelméletek, kritikai hagyományok közötti dialógus irányába. A nemzetközi reneszánsz kutatásnak idestova húsz éve ilyen tájékozódási pontja a Lorenzo Valla és a kései Wittgenstein között mutatkozó analógiák sokasága, s a wittgensteini-austini tanításból kiinduló teoretikusok, irodalmkritikusok számára szintén megvilágító erejű lehet a párhuzam némely eleme.

Valla bírálata, amellyel a skolasztikus arisztotelianus logikát illetve, a retorika felértékelése, törekvése a nyelv „metafizikátlanítására”, a használat (*consuetudo*) normává emelésére, felszabadító lendületet adott a humanista irodalomnak és kritikának. Ugyanakkor súlyos árat kellett fizetni a szabadulásért: *res* és *verbum* felbomlott egysége a tudás közvetíthetőségéhez, a nyelv civilizatorikus szerepéhez kötődő retorikus pedagógiai ideálok bukásával együtt a legvadabb relativizmusnak és szkepszisnek engedett teret. A humanisták látszólag ártatlan gesztusai csupán korrelátumát alkották a nyelv manipulációs potenciálját kihasználó hatalmi retorika érvényesülésének – az etikai fogalmak retorikus kibillentése jelentésükből (dekonstrukciójuk, ha úgy tetszik) a nyelvet magát tette a represszió eszközévé, s a tudósok kezében a szkepszis elleni küzdelem következménye hamarosan a nyelv kizárása lett a filozófiai vizsgálódás köréből (Descartes). A válasz a XVI. század végén fogalmazódott meg, Patrizi (és részben Ramus) munkásságában, akik a *res* és *verbum* egységét helyreállítani akarván, már nem a hagyományos „ontologizált” arisztotelészi logikához nyúltak a retorika elleni küzdelemben, hanem egy a retorika pozitív aspektusait ellenőrző diszkurzív logikát fejlesztettek ki, illetve egy sajátosan logikai-poétikai nyelvmodell alapjait vetették meg. A fentiekben azt próbáltam bizonyítani, hogy a diszkurzív logikát építő Searle ez utóbbi (Vicóval kiegészíthető) hagyomány örököse, beszédaktus-elmélete, felvilágosodás-hite, Derrida retorikájának címzett kritikája és politikai aktivitása e Háttér előtt nyer megfelelő kontextust. Nézeteinek irodalomelméleti és irodalomtörténeti applikációját közvetlenül nehezen tudom elképzelni. De ha általánosabb vonatkozásokra (az analitikus iskola fokozódó történeti érdeklődésére, a metafizika-undor elvetésére)¹⁰² tekintek, és a szigorúbban vett analitikus tradíció esélyeit mérlegelem az irodalomtudomány szempontjából, akkor biztos vagyok benne, hogy ihlető forrás lehet. A széttartó mozgás, az irodalomtudomány autonómiájának, az esztétikai közvetítés sajátosságának hangsúlyozása után ma a nyelvtudomány, a filozófia és az irodalomelmélet új közeledése tűnik erősödő tendenciának. A kérdés az, hogy ebben az új konvergálásban milyen filo-

¹⁰² Ld. KELEMEN JÁNOS: Az analitikus filozófiáról: Ami változó és ami maradandó. = *Nyelvfilozófiai tanulmányok*. Budapest, Áron Kiadó, 2004, 13–39. Uő: Konvergencia, realizmus, antirealizmus. = Uo., 59–79.

zófiai irányzat – pontosabban nem is irányzat, hanem beszédmód, problémalátás-mód – válik uralkodóvá? Én a *cultural studies*¹⁰³ és a különböző „mediális” megközelítésmódok¹⁰⁴ mögött munkáló szkeptikus-relativista filozófiákkal szemben a szöveginterpretációt szigorúbb logikai és nyelvfilozófiai alapra építő analitikus iskolák mellett érvelek, mert úgy vélem, az irodalom elméletét és történetét egységben látni akaró szemlélet számára ezek kínálják az ígéretesebb keretet. Donald Davidson, az analitikus nyelvfilozófia egyik vezéralakja már több mint tíz évvel ezelőtt meggyőzően hangsúlyozta mind az irodalomelmélet és a nyelvfilozófia egymásrautaltságát,¹⁰⁵ mind az irodalomtörténet jelentőségét¹⁰⁶ az irodalmi nyelv státusáról szóló alapvető tanulmányában, ami mindenképpen biztató kiindulópont (azóta már a részletkérdésekről, az analitikus iskolán belüli preferenciákról is komoly diszkussziók bontakoznak).¹⁰⁷ Hasonló értelmű sejtések és óhajok felröptetésével nem állok egyedül, Takáts József¹⁰⁸ nemrégiben ugyanilyeneket fogalmazott meg Bezeckzy Gábor *Metafora, narráció, szociolingvisztika* című kötete kapcsán, amely általános irodalomelméleti kérdéseket tárgyal ugyan, de terminológiai kulcskategóriája, a társasnyelvészet, a magyar nyelvészeti pragmatika hagyományából nőtt ki.¹⁰⁹

¹⁰³ Irodalomtörténeti hatásokról, alkalmazásuk problémáiról ld. KULCSÁR-SZABÓ ERNŐ: A nyomolvasás önkénye: Az archiváló filológia „vidám pozitívizmusáról”. = *Alföld* 2004/6: 41–52.

¹⁰⁴ Ld. a (Szerk.) *Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter: Történelem, kultúra, medinlítás* (id. kiad.) tanulmányait.

¹⁰⁵ „Literature and other comrade conceits are a prime test of the adequacy of any view of the nature at language, and it is a test I have argued that many theories fail.” DONALD DAVIDSON: *Locating Literary Language. = Literary Theory After Davidson*. Id. kiad., 295.

¹⁰⁶ „I see much advantage in admitting the potential contribution to the appreciation of an author’s work of almost anything that can be learned about his or her life and interests.” (Uo., 307.) Természetesen a tézis nem egy neo-pozitivistai irodalomtörténeti felfogásra, hanem a rehabilitált szerzői intenciók nyelvfilozófiailag strukturált modelljére alapul.

¹⁰⁷ Vö. elsősorban a hivatkozott Dasenbrock-monográfiát és az ugyancsak általa szerkesztett antológiákat.

¹⁰⁸ TAKÁTS JÓZSEF: Társasnyelvészet és irodalomtörténet-írás. = *Budapesti Könyvszemle* 2002: 371.

¹⁰⁹ BEZECKZY GÁBOR: *Metafora, narráció, szociolingvisztika*, Bp., Akadémiai, 2002 (Modern filológiai füzetek, 58). A szerző Sándor Klára társasnyelvészeti kutatásaira hivatkozik (*i. m.*, 7); Sándor Klára „társas szemléletű nyelvészetről” beszél, ezt állítja szembe a rendszernyelvészetrel, ld. SÁNDOR KLÁRA: Szociolingvisztikai alapismeretek. = (Szerk.) *Sándor Klára: Nyelv, jog, oktatás*. Szeged, JGYF Kiadó, 2001, 7–48). A társasnyelvészeti kutatások azonban messzebbre, Gombocz Zoltán tanítványi köréig, Lotz Jánosig és Karácsony Sándorig nyúlnak vissza, ld. ROBERT AUSTERLITZ: Gombocz Zoltán és a mai magyar nyelvtudomány. = (Szerk.) *Kiss Jenő – Szilts László: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai, 1991, 28–9; KONTRA GYÖRGY: *Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor*. Budapest, BIP, 2003, 14, 43–7; TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *Nyelv, érték, közösség*. Budapest, Gondolat, 2004, 10–33.) Karácsony „társasnyelvészeti” felfogása kifejtvé: *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* (Budapest, Exodus, 1938) című művében. Megjegyzem: az általam Vanderveken „illokutív logikai” rendszerének jellemzésére, olykor szinonimájaként használt „társaslogika” kifejezést is tőle kölcsönöztem – hogy a kölcsönzés jogossága a kifejezés találó voltán túl Karácsony rendszeréből is igazolható-e, arra a későbbiekben szeretnék visszatérni. (A terminusról ld. KONTRA: *i. m.*, 48–53, 107–16;

S ha arra gondolok, hogy a magyar irodalmi gondolkodás története legalábbis a kora újkor századaiban megírhatatlan a logikai képzés és irodalom felmérése nélkül (mint azt Bartók István monográfiája¹¹⁰ is bizonyítja), akkor talán nem túlzás az optimizmus a társaslogika és a történeti pragmatika esélyeit illetően.

Én magam, filológusként, már tudom is, hol kezdjem. Volt egy könyve Dudith Andrásnak, a nagy humanista filológusnak, tudósnak és hitehagyó püspöknek, Francesco Patrizitól: vaskos munka, *Discussiones peripateticae* címmel. Állítólag tele bejegyzéssel, aláhúzással, margináliával,¹¹¹ amelyekről azonban a legújabb Dudith-könyvjegyzéknek is csak hallomásból van tudomása.¹¹² Oda kell utazni, megnézni: mi lehet benne?

KARÁCSONY SÁNDOR: A magyar észjárás társaslogikája. = *A magyar észjárás*. Budapest, Magvető, 1985, 495–508.)

¹¹⁰ BARTÓK ISTVÁN: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 1998, különösen 20. és 74–106.

¹¹¹ A kötetet a wroclawi Egyetemi Könyvtár őrzi. A margináliákról szóló hír forrása: ANTONIO ROTONDÓ: *Studi e ricerche di storia ereticale italiana*. I, Torino, 1974, 466; rá hivatkozik BOLZONI: *i. m.*, 147, de „autopszia” nélkül.

¹¹² JANKOVICS JÓZSEF – MONOK ISTVÁN (Kiad.): *Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció*. Szege, Scriptorum, 1993, 113–4. Ide Lech Szczucki professzortól került a hír („based on first-hand information”).

*Mire nem jó az irodalomelmélet?**

I.

Az alábbiakban az irodalom elméletével kívánok foglalkozni; és fontos kiemelniünk, hogy *irodalomletheletről*, nem pedig *irodalomkritikáról* lesz szó. A textuális jelentés három különböző megközelítését fogom tárgyalni: először Stanley Fish állítását, miszerint a szöveg jelentése teljes egészében az olvasó válaszában áll;¹ majd Stephen Knapp és Walter Michaels tézisét, amelynek értelmében a szöveg jelentése teljes egészében a szerző intenciójának függvénye; és végül Jacques Derrida elméletét, aki szerint a jelentés – nos hát, mi is? Derrida szerint a jelentés mibenléte eldönthetetlen; a jelentés relatív meghatározatlansággal bír. Az egészében meghatározott jelentések helyett valójában csak a jelölők szabad játékaról beszélhetünk, és a szövegek szövegekbe olvadásáról a szöveg textualitása és intertextualitása között.

A kortárs irodalomelmélet terjengős vitái egy igen különös vonással rendelkeznek. Résztvevők ugyanis néha anélkül tesznek nagyon általános kijelentéseket a nyelv természetéről, hogy használnák a logikában, a nyelvészetben és a nyelvfilozófiában elfogadott elveket és megkülönböztetéseket. Már régóta sejtettem, hogy az irodalomelmélet zavarainak egy jórésze e széles körben elismert eredmények figyelmen kívül hagyásából származik, ám e probléma igazán súlyos formájával

* [A tanulmány eredeti címe – *Literary Theory and Its discontents* – nehezen fordítható utalásokat tartalmaz, többek között a dekonstrukcióval kapcsolatos korábbi eszmecserekre, GEOFFREY HARTMAN (*Literary Criticism and its Discontents*) és WALLACE MARTIN (*Literary Critics and Their Discontents*) vitacikkeire, ld. *Helikon*, 1994/1–2, 48; ill. Sigmund Freud civilizáció-tanulmányára. *Das Unbehagen in der Kultur* (standard angol fordításában: *Civilization and Its Discontents*). Az ebből idealakítható „Irodalomelmélet és elégedetlenség” verzió viszont, nehézkességén túl, nem érzékeltetné, hogy Searle kívülről kritizál, s valójában az irodalomelmélet „elégetlenségéről” beszél. Ezért döntöttünk a tanulmány tartalmát jobban érzékeltető szabadabb címforma mellett. A tanulmány rövid részletei megjelentek a Pethő Bertalan által szerkesztett antológiában (*poszt-posztmodern*, id. kiad., 130–4; „Irodalomelméleti és az elégedetlenjei” címmel). – *A Szerk.*]

E dolgozat első verziója egy Romanell – Phi Beta Kappa előadás keretében látott napvilágot 1987-ben Berkeley-ben. Számos személy fűzött értékes megjegyzéseket a korábbi változatokhoz; különös köszönettel tartozom Isabelle Deplának, Hubert Dreyfusnak, Jennifer Hudúnek, Steven Knapp-nak, Dagmar Searle-nak, Charles Spinosának és George Wilsonnak.

¹ Tudomásom szerint Fish már nem érzi magáénak ezt a tételt, ám ennek jelen vizsgálódásaink szempontjából nincs jelentősége. A célunk ugyanis az, hogy ezt és egyéb példákat használjunk fel általános témák illusztrálására.

a következő incidens szembesített. A *New York Review of Books* számára Culler *Dekonstrukció* című könyvéről írt recenzióban² arra mutattam rá, hogy egy konceptuális elemzés vagy megkülönböztetés érvényességét nem feltétlenül számolja fel az a tény, hogy az elemzett fogalomhoz vagy megkülönböztetéshez nem rendelhetünk szigorú és éles határvonalakat. Még a teoretikus fogalomalkotást sem szükségképpen dönti meg a „többé-kevésbé” alkalmazása. Ez immár egyfajta klisé az analitikus filozófiában: a fogalmak és a distinkciók legnagyobb része elmosódott körvonalakkal bír, és nem rendelkezik pontos határokkal. Nem húzhatunk éles választóvonalat például az olyan fogalmak közé, mint a kövér és a sovány, a szegény és a gazdag, vagy a demokrácia és az autoritarizmus. Ám jelen vizsgálódásaink szempontjából fontosabb, hogy a szó szerinti és a metaforikus, a komoly és a nem komoly, a fikció és a nem-fikció, de még az igaz és a hamis megkülönböztetése is megengedi a fokozatosságot és a „többé-kevésbé” használatát. Röviden szólva tehát általánosan elfogadott tény az, hogy sok, sőt talán a legtöbb fogalom híján van az éles határvonalaknak, és 1953 óta olyan elméletek kidolgozásán fáradozunk, amelyek magyarázatot adhatnak arra, hogy a fogalmak miért *képtelenek* ilyenekkel rendelkezni. Az elmosódottság vizsgálatával összefüggésben meglehetősen intenzív kutatások indultak meg a családi hasonlóság, a nyitott szövegszerkezet, az alulmeghatározottság és a meghatározatlanság témakörében. Ezek mellett az elmosódottság pontos logikai leírását célzó bizonytalansági logika is lendületesen fejlődő iparágnak bizonyult.

Mikor rámutattam arra, hogy érzésem szerint Derrida nincs tudatában e jól ismert ténynek, és abból a hibás előfeltevésből indul ki, amely szerint kizárólag az éles és pontos, a marginális eseteket kizáró distinkciókat tekinthetjük valódi distinkcióknak, ezt a választ kaptam tőle: „Vajon miért van, hogy Searle minden megrázó vádja közül, amelyeket meg sem próbálok számba venni, kétségkívül ez utóbbi a legmegdöbbentőbb, a leghihetlenebb, és, bevallom, a legerthetlenebb a számomra?”³ Megdöbbenését a következőkben részletezte:

Mióta világ a világ, vajon melyik valamirevaló filozófus, logikus vagy teoretikus tagadta volna ezt az axiómát: a fogalmak szempontjából (itt ugyanis fogalmakról, és nem bizonyos felhők színéről vagy bizonyos rágógumuk ízéről beszélünk), amennyiben egy distinkció nem éles és pontos, akkor valójában nem is distinkció. Ha pedig Searle világosan, komolyan és szó szerint kijelenti, hogy ezt az axiómát vissza kell vonni (amit ki fogok várni, ehhez ugyanis kevés egy újságban odavetett megjegyzés), és amennyiben nem alkalmazza következetesen a dekonstrukciót, elméletének szabályait tényleges

² JOHN R. SEARLE: *The Word Turned Upside Down* [review of JONATHAN CULLER: *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*. Ithaca, 1982]. = *The New York Review of Books*, 1983. okt. 27., 74–9.

³ Jacques DERRIDA: *Limited Inc*, Evanston, 1988, 123. A továbbiakban: LI.

újrágondolásnak vetvén alá, akkor a beszédaktusokról alkotott filozófiájának egésze rövid időn belül össze fog omlani. (LI, 123–4.)

Boldogan alávetném magam ennek az autoritásnak, amíg „bizonyos rágógumik ízét” teszteli, ám sajnos ki kell ábrándítanom őt: nem „vonom vissza” az „axiómáját” – hiszen ahhoz, hogy valamit visszavonjunk, logikus, hogy előbb higgyünk benne, ám én sohasem hittem az említett alaptételben. Ráadásul szerintem ő az egyetlen az általam ismert filozófusok közül, aki még mindig elfogadja ezt az axiómát, hiszen így ír: „Lehetetlen vagy megengedhetetlen olyan *filozófiai fogalmak* megalkotása, amelyek kívül esnek a mindent vagy semmit eme logikáján.” (LI, 117.) Később pedig a következőket írja: „Elismerem: véleményem szerint, a fogalmakat és az elméleteket tekintve, »egy distinkció csak akkor valódi distinkció, ha szigorúan és pontosan alkotható meg«. Searle teljes joggal tulajdonítja nekem ezt az előfeltevést.” (LI, 126.) Ezután, valamivel panaszosabb hangon, így folytatja: „Közellónak érzem magamhoz azokat, akik osztják ezt a feltevést, és Searle-lel ellentétben bízom abban, hogy jóval többen vannak annál, mintsem hogy az általa lesajnált »irodalomkritikai közönségre« korlátozódjanak, akik előtt ő »előadott«.” (LI, 126.)

A fentiekből világosan kiderül, hogy Derrida felfogásában a fogalmak kristálytiszták, és kizárnak minden marginális esetet. Éppen ennyire világos az is, hogy nézete szerint az intencionális állítások is hasonló jegyekkel bírnak, köztük még az általa „ideális ön-jelenítés”-nek nevezett jellemvonással is.

Derrida tévesen feltételezi, hogy e nézetek széles körben elterjedtek. Valójában egyetlen jelentős nyelvfilozófus sem jut eszembe, aki osztaná ezt a felfogást, éppen ezért nem meglepő, hogy szerzőnk nem hoz példákat. Az utóbbi fél évszázad filozófiája éppen ennek ellenkezőjét fogadta el többé-kevésbé egyhangúlag; röviden ismertetni is fogok néhány okot, amelyek folytán Derrida fogalmáról alkotott felfogása nem lehet helyes. A jelen tanulmány végén kifejtendő okok alapján azt mondhatjuk, hogy szerzőnk a fentiekhez hasonló megnyilvánulásaiival nem egyszerűen a nyelvfilozófia történetében való járatlanságáról árulkodik, hanem egyben kötődéséről is egy hagyományos, Wittgenstein előtti nyelvfelfogáshoz.

Az, hogy Derrida figyelmen kívül hagy egy olyan bevett filozófiai közhelyet, amely szerint a fogalmak általában elég életlen határvonalakkal rendelkeznek, véleményem szerint tipikus jelenség olyan ember esetében, aki nem ismeri a nyelvészet alapvető fogalmait. Az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy amennyiben helyesen értelmezzünk bizonyos alapelveket és lényegi megkülönböztetéseket a nyelvvel kapcsolatban, akkor a kortárs irodalomelmélet számos, borzalmasan mélynek és rejtélyesnek tűnő problémája meglehetősen világos és egyszerű megoldást nyer. Hogyha egyszer az alapokat helyesen fektetjük le, akkor a problémák jórésze is (de persze nem az összes) megoldódik. A következőkben – attól tartok, meglehetősen unalmasan – nagyjából fél tucat alapelvet fogok felállítani, melyeket az irodalom elméleteiben nem méltányolnak eléggé, bár (egy kivételével) a nyelv-

filozófia és a nyelvészet kutatói éppúgy maguktól értetődőnek tekintik őket, mint a pszichológia, a pszicholingvisztika és általában a kognitív tudományok művelői.

Azonban előre le kívánom szögezni, hogy ezen elvek közül egyik sem szent és sérthetetlen; talán az összeset elutasíthatjuk. Ám éppígy szeretném leszögezni azt is, hogy a kutatásnak vannak bizonyos szabályai. Ezek közül az első az, hogy ha én például azt mondom: „a típust meg lehet különböztetni a példánytól”, nem elegendő azt válaszolni: „én viszont kétségbe vonom ezt a distinkciót”. Érvekkel is rendelkezni kell.

II.

Ennyi elég is bevezetésnek. Most felsorolom a fél tucat alapelvet, hogy azután ezeket a nagyon általános elveket alkalmazzam az irodalomelméletre és a textuális jelentés kérdésére.

1. Az interpretáció Háttére

Az első említésre kerülő tétel a legellentmondásosabb, és bár vagy húsz éven keresztül érveltem mellette, sokak, akiknek a véleményét nagyra becsülöm, továbbra sem értenek velem egyet ezzel kapcsolatban. Az általam a Háttér tézisének nevezett tétel azt mondja ki,⁴ hogy általában véve az intencionalitás, de különösen a jelentés működését bizonyos készségek, képességek, előfeltevések és általános „know-how” alkotta háttér teszi lehetővé. A jelentés működéséhez és az intencionalitáshoz általában a preintencionális háttér megléte mellett a tudás, a hitek, a vágyak és í. t. meglehetősen bonyolult hálózatára is szükség van. Különösen a beszédaktusok meghatározásakor bizonyul elégtelennek a mondat explicit jelentéstartalma, vagy a beszélőnek a mondat kimondásakor fennálló szándéka, ugyanis a jelentés és megértés egésze egy olyan intencionális hálózatban és a készségek egy olyan háttére előtt zajlik le, amely bár maga nem része a kijelentett vagy megértett tartalomnak, a tartalom működésének szempontjából esszenciális jelentőséggel bír. Az intencionális jelenségek ezen hálózatát „Hálózatnak”, a készségek háttérét pedig „Háttérnek” nevezem a továbbiakban.

Bármely kiejtésre kerülő mondat, legyen szó mindennapi életünk legbárgyúbb, vagy az elméleti fizika legbonyolultabb mondatáról, csak a Háttérben elhelyezkedő körülmények olyan készletének megadásával válik megérthetővé, amely maga

⁴ Ezeket a gondolatokat sokkal nagyobb részletességgel tárgyaltam más írásaimban. Vö. különösen: JOHN R. SEARLE: *Literal Meaning*. = *Erkenntnis*, 13 (1978), 207–24. *The Background of Meaning* = John R. Searle, Kiefer Ferenc, Manfred Bierwisch (Eds.): *Speech Act Theory and Pragmatism*. Dordrecht, 1980, 221–32. *The Word Turned Upside Down*, 74–9. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*, Cambridge, 1983. *The Rediscovery of Mind*. Cambridge (Mass.), 1992.

nem része a mondat szemantikai tartalmának. Ezt könnyen beláthatjuk, ha végiggondoljuk, mi szükséges egy egyszerű angol igékből álló kijelentés megértéséhez. Vegyük például a következő megnyilatkozást: „Vágd le a füvet!“. Figyeljük meg, hogy mennyire máshogy értjük a „vágd“ kifejezést itt, mint az alábbi előfordulásban: „Vágd fel a tortát!“ (vagy: „Vágd ki ezt a szabásmintát!“, vagy: „Vágd le ezt a kiálló kis bőrdarabot!“), jóllehet a kifejezés ugyanabban a formában jelenik meg az egyes mondatokban. Mindennek illusztrálásához gondoljuk el, hogy így szólunk valakihez: „Vágd fel a tortát!“, mire ő egy fűnyíróval tesz eleget kérésünknek; és gondoljuk el, hogy megkérünk valakit: „Vágd le a füvet!“, mire ő kést ragadva ront ki a kertbe. Ezekben az esetekben azt fogjuk mondani, hogy a cselekvő nem azt tette, amit szó szerint kértünk tőle. Honnan tudjuk – merthogy tudjuk –, hogy melyik a helyes értelmezés? Nem rendelkezünk a „vágd“ kifejezés olyan különböző definícióival, melyeket a fenti két előfordulásban alkalmazhatnánk. Ennek ellenére helyesen értjük meg ezeket a kijelentéseket, mert minden egyes kijelentés egy teljes kulturális és biológiai háttérrel feltételez (a hiedelmek és egyéb intencionálitások által alkotott Hálózat mellett). A „vágd“ némely egyszerű előfordulásának esetében azonban egyáltalán nem értjük a mondatot, mert nem vagyunk birtokában annak a Háttérnek, amely lehetővé tenné az interpretációt. Tegyük fel, hogy így szólnak hozzám: „Vágd le a hegyet!“. Ekkor, bár minden szót értek, magát a mondatot, vagy a hozzá kapcsolódó beszédaktust már korántsem. Mít kéne tennem, amikor arra szólítanak fel, hogy „vágjam le a hegyet“? Általánosan fogalmazva: mind a szó szerinti, mind a beszélői jelentés csak egy adott Háttér előtt képes a megnyilatkozás teljesülési feltételeit meghatározni – azt tehát, hogy mi számít például egy parancs teljesítésének, egy igaz állításnak, vagy egy megtartott ígéretnek.

Úgy vélem továbbá, hogy elvileg lehetetlen a Háttér előfeltevéseit a mondat szó szerinti jelentésének részévé tenni. Ez egy szemléletes példa segítségével könnyen belátható. Tegyük fel, hogy bemegyek egy étterembe, és ezt mondom: „Kérek egy hamburgert, közepesen átsütve, mustárral és ketchuppal, öntet nélkül.“ Azt mondhatnánk, ezt a kijelentést majdnem teljességgel szó szerintinek szántam, hiszen többé-kevésbé pontosan kimondtam, amire gondoltam. De most tegyük fel, hogy a hamburgeremet egy nagyjából egy méter vastagságú betontömbbe ágyazva szolgálják fel, amelynek feltöréséhez légkalapácsra lenne szükség. Namármost azt tették-e, amire kértem őket? Hajlamos vagyok azt mondani: „nem“.

Valaki erre azt válaszolhatja: „Nem fogalmaztál eléggé pontosan, nem mondtad, hogy »beton nélkül«“. Ám ezzel az ellenvetéssel egy olyan úton indulna el, amelyet nem szívesen jár végig az ember. Tegyük fel, hogy legközelebb ezt mondom az étteremben: „Kérek egy hamburgert, közepesen átsütve és í. t., de ezúttal BETON NÉLKÜL.“ Továbbra is meghatározatlan számú módon érthetik félre megnyilatkozásomat. Előfordulhat, hogy egy háromezer éves, egyiptomi hamburgerkövületet szolgálják fel nekem, mondván: „Ön nem említette, hogy egy új hamburgeret szeretne. Ez egy eredeti Tutenkhámon-burger – mi a gond vele?“

Nem oldana meg semmit, ha így szólnék: „Véget vetek én ennek – legközelebb azt mondom: »Nem bebetonozott és nem megkövült hamburgert szeretnék.«” Megnyilatkozásom még így is számtalan módon érthető félre. Legközelebb talán egy egymérföld széles hamburgerre számíthatok, aminek felszolgálásához le kellene bontaniuk az étterem falait, és egy csomó teherautót és darut kellene használniuk, hogy közel emeljék hozzám az egyik szélét. És így tovább, nagyjából a végtelenségig.

Nem arra szeretnék kilyukadni, hogy a tökéletes kommunikáció lehetetlen, és hogy nem vagyunk képesek maradéktalanul kifejezni, amire gondolunk. Éppen ellenkezőleg: kommunikációnk a legtöbbször tökéletesen megfelelő, és legalábbis elvileg képesek vagyunk pontosan kifejezni azt, amire gondolunk. Csupán azt ál-lítom, hogy a jelentések, a fogalmak és az intenciók *önmagukban* sohasem elégségesek a kimondott vagy az elgondolt dolgok teljes hozadékának meghatározásához, mert csak olyan más intenciók Hálózatában, és csak olyan más készségek Háttére előtt működőképesek, amelyet nem foglal és nem is foglalhatnak magukba a szó szerinti jelentés, a fogalmak, vagy az intencionális állapotok. Saját terminológiámmal élve: az intencionalitás (akár elsődleges, akár származtatott) csupán teljesülési feltételeket határoz meg egy Hálózaton belül és egy Háttér előtt.

Korábban már utaltam rá, hogy sok érvényes distinkció nem rendelkezik szigorú és éles határokkal, ám a Háttér bevezetésének következtében immár be kell látnunk, hogy fregei értelemben vett, tehát kristálytisztá, határeseteket meg nem engedő fogalmak egészen egyszerűen nem állhatnak fenn. Bármely fogalom bármely használata mindenkor egy Háttérhez viszonyul, következésképpen egy fogalom csupán egy készségháttértől függő teljesülési feltételeket képes meghatározni. Ami pedig a fogalmakra és a jelentésekre igaz, az az intencionális mentális állapotokra is áll. Ha a Háttérre vonatkozó tézisem helyes, akkor az intencionális állapotok nem rendelkezhetnek olyan jellegű tisztasággal, amellyel Husserl és a fenomenológiai tradíció szerzői ruházták fel azokat.⁵

Több olyan filozófus, aki csak homályosan ismeri a Háttér tézisét, zavarbaejtőnek, sőt ijesztőnek találta tételemet. Bár helyesen látják, hogy a tétel lehetetlenné teszi a jelentés és az intencionalitás kontextusfüggetlen vizsgálatának egy bizonyos típusát, helytelenül következtetnek arra, hogy ezzel a jelentés mindenfajta elmélete is lehetetlenné válik. Ugyanez különösen igaz azokra is, akik a Háttér esetlegességét emelik ki. Cselekvési módjainknak nem kell olyanoknak lenniük, mint amilye-

⁵ A ~~szöveg~~ kedvéért csak körvonalakban vázoltam ezt az elképzelést. Részletesebb kifejtését a ~~szöveg~~ című munkámban.

nek aktuálisan; semmilyen transzcendentális szükségszerűség nem munkál bennük.⁶ Ám ebből tévedés arra következtetni, hogy az elméletalkotást lehetetlenné tettük. A Háttér nem teszi lehetetlenné az elméletet; éppen ellenkezőleg, a Háttér bármely elméletalkotás egyik lehetőségfeltétele, és ahol a nyelvről és az elméről van szó, ott éppen a Háttér az elmélet egyik legfőbb vizsgálati tárgya.

Vizsgálódásunk elején fontos tisztáznunk (a) a Háttér alapfogalmát és (b) a különbséget egyfelől a reprezentált tartalomként felfogott jelentés, másfelől a nem-reprezentált készségek halmazaként felfogott Háttér között, ugyanis minden további alapelv és distinkció, amelyet a ezután teszek, tőlük függ majd.

2. A típus (*type*) és a példány (*token*) különbsége

Tudomásom szerint Charles Sanders Peirce különböztette meg először a nyelvi típusokat a nyelvi példányoktól. Vajon például hány szót írok fel a táblára, ha háromszor felvésem a „kutya” szót – egyet vagy hármat? Nos, egyetlen szótípust, de emellett e szótípus három példányát is. A példány tehát egy konkrét fizikai partikularé, míg a típus egy tisztán absztrakt fogalom. Azért van szükségünk erre a megkülönböztetésre, mert a típusok és a példányok azonosságkritériumai igen csak különbözőek. Ami valamit „ugyanazon példány” egy esetévé tesz, különbözik attól, ami valamit „ugyanazon típus” alá sorol. Azt gondolhatnánk, e distinkció olyannyira nyilvánvaló, hogy nem is érdemes megalkotnunk, ám az irodalomelmélet zavarainak jórésze valójában éppen e megkülönböztetés meg nem tételéből következik. Derrida bevezet egy fogalmat, amit „iterabilité”-nek nevez, annak jelzésére, hogy a nyelvi formák, az ő értelemezésében, megismételhetők. E fogalom azonban nagyon pontatlanul definiált nála, hiszen képtelen világosan kijelölni alkalmazásának tartományát – azt tehát, hogy pontosan mely fogalmakat tekint megismételhetőknak. Jelekről és jelölőkről beszél, ám az aktuális jelek és jelölők, lévén aktuális példányok, éppenhogy nem megismételhetők. Sokkal inkább a jelölő típusa rendelkezhet különböző realizációkkal; így tehát csak a típusok, és nem a példányok esetén lehetséges ugyanannak az ismételt megjelenése. Derrida tehát részben elmulaszt választ adni egy világos kérdésre: „Mi az, ami iterálható?”, ugyanis érzésem szerint nem ismeri a fenti distinkciót.

A típus és a példány különbsége annak a ténynek a következménye, hogy a nyelv szabálykövető és konvencionális, hiszen a szabály és a konvenció fogalma ugyanazon jelenség ismételt előfordulásainak lehetőségét implikálja. Például a szintaxis szabályaiból az következik, hogy ugyanazon típus különböző példányokban je-

⁶ Hume az első általam ismert olyan filozófus, akinek hozzávetőleges elképzelése volt a Háttérről. Úgy látta, hogy a racionalitás a szokáson, a gyakorlaton stb. nyugszik. A Háttér radikális esetlegességének tudatától leginkább sújtott, azt szinte lidércnyomásként szenvedő filozófus Nietzsche volt. Fontos szöveg a Háttérről: LUDWIG WITTGENSTEIN: *On Certainty*. 1969. [Magyarul: *A bizonyosságról*. Ford. Neumer Katalin, Bp., Európa, 1989.]

lenhet meg. A típus-példány megkülönböztetésekben belül ugyanakkor további megkülönböztetések is adódnak. Amikor például Hemingway megírta a *Fiesta* című regényt, egy példányt hozott létre, amivel azonban egy új típust hívott életre; e típusnak az én kötetem és az ön kötete két további példánya.

3. A mondat (sentence) és a megnyilatkozás (utterance) különbsége

A harmadik kulcsfontosságú megkülönböztetés a mondat vagy egyéb nyelvi elem, és a mondat vagy egyéb nyelvi elem *kimondása* között áll fenn. A mondat, legyen típus vagy példány, tisztán formális struktúra. A mondat formális vagy szintaktikai definícióval rendelkezik. Egy mondat kimondása viszont jellemzően intencionális cselekvés. Egy mondat megnyilatkozássá alakításával legalább részben egy intencionális viselkedés mellett kötelezzük el magunkat.

Azért van szükségünk erre a distinkcióra a típus és a példány megkülönböztetésén túl, mert bár a megnyilatkozás egy példány használatát vagy előállítását feltételezi, ugyanaz a példány egészen különböző megnyilatkozásokként is funkcionálhat. Hogy a való életből vegyünk példát, gondoljunk egy emberre, aki az utcasarkon áll egy hozzám közeli iskola előtt, és gyakran mutat fel egy STOP feliratú táblát. Ez az ember védi a kisgyerekeket az elhaladó autósoktól. Minden alkalommal, amikor felmutatja a táblát, egy önálló megnyilatkozást tesz és így egy önálló beszédaktust hajt végre, ehhez azonban minden esetben ugyanazt a mondatpéldányt használja fel. Mint látható, a mondat/megnyilatkozás distinkció elemeinek azonossági kritériuma nem pontosan esik egybe a típus/példány megkülönböztetés tartományában alkalmazott identitáskritériummal. Megismételve tehát: azért van szükségünk a mondat vagy egyéb jel, és e mondat vagy egyéb jel intencionális kijelentése közötti distinkcióra, mert az azonossági kritériumok teljességgel eltérőek a két esetben.

4. A használat és az idézet megkülönböztetése

A negyedik, a logikában és a filozófiában egyaránt használatos különbségtétel a kifejezések használata és a kifejezések idézése között áll fenn. Ha például azt mondom: „Berkeley Kaliforniában van”, a „Berkeley” szót arra használom, hogy vele egy városra referáljak. Ha azonban azt mondom: „»Berkeley« nyolc betűből áll”, a „Berkeley” szót idézem, és erről a szóról beszélek. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a használat – idézet megkülönböztetés megengedi, hogy egy kifejezést egyszerre használjunk és idézzünk egyazon kijelentésben belül. Tekintsük például a „hülye” szó előfordulását a következő kijelentésben: „Ahogy Sally mondja, Sam egy »hülye«.”⁷

⁷ E distinkció több különböző módon jellemezhető. A logikakönyvekben elfogadott leírás szerint amennyiben egy szót idézünk és nem használunk, akkor a szó valójában nem is a szó, inkább csak annak tulajdonneve jelenik meg szövegünkben. Például amikor a „Berkeley” szót idézőjelekkel körül-

Amikor Derrida az általa *citationaliténak* nevezett jelenségről beszél, azt gondolhatnánk, hogy a használat – idézet megkülönböztetés jár a fejében, ám csakúgy, mint az *iterabilité* esetében, nem ad koherens leírást a fogalomról, és ez olyan állítások megtételére indítja őt, amelyek nyilvánvalóan hamisak. Például azt gondolja, hogy egy szerep eljátszásakor a színészek valójában nem használják, hanem csupán idézik a szavakat. Egy darab színrevitele tehát a *citationalité* egyik esete. Ez a hiba azt az elsőéves egyetemistát juttat eszembe, akinek tetszetek Shakespeare művei, ám őszintén meglepte, hogy a Shakespeare művekben számos ismert idézet fordul elő. Egy színdarab eljátszásakor a színészek a drámaíró által leírtakat ejtik ki; valójában használják, és nem említik vagy *cite*-álják a szavakat.

5. Kompozicionalitás

A nyelv megértésében kulcsszerepet játszik a kompozicionalitás alapelve. Szintaktikai szempontból ez az alapelv azt mondja ki, hogy a mondatok szavakból és morfémből tevődnek össze grammatikai szabályok alapján; szemantikai szempontból pedig azt, hogy a mondat jelentését a mondat elemeinek jelentése, és ezen elemek elrendeződése határozza meg. Például mást értünk azon a mondaton, hogy „John szereti Maryt”, mint azon, hogy „Mary szereti Johnt”, ugyanis, jóllehet az egyes mondatok ugyanazokat a morfológiai elemeket tartalmazzák, az elemek máshogyan kombinálódnak, így az egyes mondatok eltérő jelentéssel rendelkeznek.

A kompozicionalitás alapelve mind szintaktikai, mind szemantikai tekintetből elemi jelentőséggel bír a nyelv bármely leírásának szempontjából. Ha adottak bizonyos szabályok⁸ a nyelvi elemek kombinálásához, akkor a szintaktikai kompozicionalitásból az következik, hogy szavak egy véges készletéből és a szavak mondatok kombinálási szabályainak egy véges listájából végtelen számú új mondat generálható. A szemantikai aspektus folyománya pedig az, hogy ismert szavakat és azok ismert jelentését alapul véve teljességgel új szemantikai egységeket, új, jelentésteli mondatokat hozhatunk létre, amelyek jelentésével ugyan sohasem találkozunk, mégis azonnal megértjük azokat a szavak jelentésének és a kombinációs

véve írom le, a szó tulajdonnévét, és nem a szót magát rögzítem. Úgy vélem, ez a leírás elhibázott. Az idézőjelek nem teremtenek egy új szót, csupán jelzik, hogy a közöttük megjelenő szót nem használjuk, hanem idézzük. Álláspontom szerint a szót nem nyelheti el saját tulajdonnéve csak azért, mert idézőjeleket írtunk köré. Azonban sok tiszteletre méltó filozófus, mint például Quine, úgy véli, hogy a fenti mondatban éppen úgy nincs előfordulása a „Berkeley” szónak, mint ahogy a „forradalom” kifejezésben sem fordul elő az „orr”. Szerintük itt csupán betűk sorozatának megjelenéséről van szó, ahol csupán a szó tulajdonnéve, és nem maga a szó fordul elő. Bár ezt a részét nem fogadom el a bevett megközelítésnek, kulcsfontosságúnak vélem annak tisztázását, hogy a kifejezések használata és idézete között különbség áll fenn. Részletesebben ld. *Speech Acts* című könyvem (Cambridge, 1969.) negyedik fejezetét.

⁸ E szabályoknak rekurzívoknak kell lenniük; a kompozicionalitásból magából nem következik a végtelen generálhatóság ténye.

szabályoknak az alapján. Ami azt illeti, az ember legtöbbször olyan mondatokat hall, amit azelőtt még soha nem hallott. Könnyen alkothatunk egy olyan mondatot, amit sohasem hallottunk, és vélhetően soha többé nem is fogunk. Például ha a következő mondatot ejtem ki: „Találtam egy ötajtós Chevroletet a Mount Everest tetején”, egy olyan mondatot ejtek ki, amit még vélhetően senki sem hallott, és a jövőben senki nem is fog; mégis könnyű felismerni, hogy egy angol mondatról van szó, és nem okoz nehézséget a mondat megértése sem. Fontos elv ez, többek közt azért is, mert az következik belőle, hogy minden olyan kísérlet, amely a jelentést az *aktuális beszélő aktuális* intenciója alapján próbálja magyarázni, eleve kudarcra ítéltetett. Végtelen számú olyan jelentéssel bíró mondat van ugyanis, amelyet még egyetlen aktuális beszélő sem ejtett ki soha, és nem is fog, semmilyen intencióval sem.

6. A mondatjelentés és a beszélői jelentés különbsége

Kulcsfontosságú megkülönböztetnünk azt, amit a mondat jelent, tehát a mondat szó szerinti jelentését, attól, amit a beszélő kifejezni szándékozik a mondat kiejtésével. A mondat jelentésével akkor vagyunk tisztában, ha ismerjük elemeinek jelentését és azok kombinálási szabályait. A beszélők azonban gyakran valami mást vagy valami többet fejeznek ki, mint amit az általuk kiejtett mondat valójában jelent. Az tehát, amit a beszélő kifejezni szándékozik egy mondat kiejtésével, sokféle, ám szisztematikusan leírható módon különbözhet attól, amit a mondat szó szerint jelent. Szélsőséges esetben az is előfordulhat, hogy a beszélő kiejt egy mondatot, és szó szerint azt érti rajta, amit mond. Ennek ellenére rengeteg olyan esetről tudunk, amikor a beszélő a mondat kiejtésével valami mást, sőt valami összeegyeztethetlent szándékozik kifejezni a mondat szó szerinti jelentéséhez képest.

Ha például azt mondom: „Nyitva van az ablak”, talán szó szerint azt szándékozom kifejezni, hogy az ablak nyitva van. Egy ilyen esetben a beszélői jelentésem egybeesik a mondat jelentésével, azonban rengeteg olyan típusú beszélői jelentéssel is rendelkezhetem, amely nem vág egybe a mondat jelentésével. Talán nem azért mondom, hogy „Nyitva van az ablak”, mert csupán azt szeretném kifejezni, hogy nyitva van az ablak, hanem mert szeretném, ha valaki becsukná azt. Hideg napokon tipikusan úgy kérünk fel valakit az ablak bezárására, hogy egyszerűen közöljük vele: az ablak nyitva van. Az ilyen eseteket, amikor tehát valaki azt szándékozik kifejezni, amit mond, de ezen felül még valami mást is, indirekt beszédaktusoknak nevezzük. A mondatjelentés és a beszélői jelentés közötti eltérés egy másik típusáról beszélünk akkor, amikor a beszélő kimond egy mondatot, de egyáltalán nem azt szándékozik kifejezni, amit az szó szerint jelent, hanem metaforikusan érti a kijelentést. Például valaki diplomáciai szövegösszefüggésben azt fejezheti ki a „Nyitva van az ablak” mondat kiejtésével, hogy lesz még alkalom további tárgyalásokra. Egy újabb típust alkotnak azok az esetek, amikor a beszélő ironikus szándékkal jelenti ki a mondatot. Ha minden ablak zárva van, valaki talán azért ejti

ki az előbbi mondatot, hogy ironikusan éppen az ellenkezőjére utaljon. A fenti estekben szisztematikusan csoportosítható viszonyok állnak fenn a beszélői jelentések és a mondatjelentés között. *Kulcsfontosságú megértenünk, hogy a metaforikus jelentés, az ironikus jelentés és az indirekt beszédaktus jelentése sohasem a mondatjelentés része.* A metaforikus megnyilatkozás esetén például sem a szavak, sem a mondatok nem változtatják meg a jelentésüket, sokkal inkább a beszélő ért valami mást a szavain ahhoz képest, amit a mondat jelent.

Ezen a ponton könnyen kísértésbe eshetünk, különösen ha irodalmi szöveget elemzünk, hogy gyors választ adjunk arra a kérdésre: „Mi az, ami elsődleges – a szó szerinti mondatjelentés, vagy a beszélői jelentés?”. De mint általában, úgy most is nagyon körültekintőnek kell lennünk az ilyen kérdésekkel kapcsolatban. A válasz attól függ, hogy mit értünk „elsődlegességen”. Ha a fenti kérdés azt jelenti: „Melyek a mondatokkal zajló kommunikációra való képesség lehetőségfeltételei?”, akkor a mondatoknak először is rögzített, konvencionális jelentéssel kell rendelkezniük ahhoz, hogy felhasználhassuk azokat beszédünkben. Ebből a szempontból tehát a létező természetes nyelveken folytatott kommunikáció során a rögzített mondatjelentések élveznek elsődlegességet, mert csak általuk fordulhatnak elő partikuláris beszélői jelentések partikuláris kijelentésekben.

Másfelől azonban bármely valódi beszédhelyzetben a beszélői jelentés alapján ismerhetjük fel a beszédaktust. A mondatok arra valók, hogy beszéljünk velük. Egy mondatfajta pusztán egy intencionális beszédaktus rögzített lehetősége. A beszélői jelentés tehát egy alapvető szempontból elsődleges a mondatjelentéshez képest, hiszen a kommunikáció alapegysége a beszédaktus, amelynek azonosságát kritériumát a beszélői jelentés határozza meg.

A fent elmondottakkal senki sem kívánja azt a benyomást kelteni, hogy bármilyen megnyilatkozás hordozhat bármely jelentést. Ráadásul egy bonyolultabb gondolat nem lenne elgondolható, és még kevésbé közölhető, ha nem rendelkeznenk valamilyen konvencionális átalakítási eljárással, a beszélői jelentés valamilyen mondatszerű definíciójával. Tegyük fel például, hogy a következő mondat megfelelőjét szeretném valakivel közölni: „Ha Rooseveltt nem lett volna beteg a jaltai konferencia idején 1943-ban, Kelet-Európa országaiban ugyan valószínűleg így is rosszul alakult volna a helyzet a háború utáni évtizedekben, mégis észszerűnek tűnik azt feltételeznünk, hogy az ezeken országokon végigsöprő katasztrófasorozat kevésbé bizonyult volna olyan megrázónak, mint amilyen valójában volt.” Most pedig próbáljuk elképzelni, hogyan lehetne elgondolni e gondolatot szavak nélkül, és hogyan lehetne közölni e gondolatot szavak helyett pusztán gesztusokkal. Arra próbálok itt rámutatni, hogy rendkívül bonyolult viszonyrendszer áll fenn a konvencionális mondatjelentés és a realizált, kimondott beszélői jelentés között. Az egyik szempontból a beszélői jelentés az elsődleges, hiszen az egész rendszer fő célja abban áll, hogy lehetővé tegye a beszélők számára a hallgatókkal való kommunikációt az intencionális beszédaktusok végrehajtása során. Ebből azonban helytelen arra következtetni, hogy a kommunikáció teljes egészében elválasztható

a konvencionális mondatjelentéstől. A komplex gondolatok közlését, de még azok pusztá elgondolását is adott mondatjelentésekből álló struktúrák teszik lehetővé.

Az előzőekben már említést tettem arról, amit most teljes egészében szeretnék kifejteni. A mondatjelentés konvencionális; a beszélők és a hallgatók képesek pusztán a nyelvi konvenciók ismerete alapján megérteni a mondat jelentését. A mondatjelentés és a beszélői jelentés kapcsolata olyan alapelvek és stratégiák halmazán nyugszik, amelyek révén a beszélők és a hallgatók kommunikációjában a beszélők számára lehetőség nyílik a mondatjelentéstől való elszakadásra. A korábbiakban erre több példát is hoztam: a metaforát, az indirekt beszédaktust és az iróniát. Minden ilyen esetben egy szisztematikus relációkészlet köti össze a mondat konvencionális jelentését és a partikuláris, történeti beszélői jelentést, amelyet a beszélő intenciói határoznak meg egy adott történeti helyzetben.⁹

Azonban milyen szerep jut a hallgatónak? Egy beszédaktus csak akkor lehet sikeres, ha a hallgató annak fogja föl, aminek a beszélő szánta. Persze a beszélő néha sikertelennek bizonyuló közléseket tesz, és a hallgatók máshogyan értik meg kijelentését, mint ahogyan ő szeretné. Mindenkiel előfordult már ilyen, aki valaha is írt vagy beszélt egy ellentmondásos témáról. És természetesen képtelenség kijavítani vagy elkerülni az összes lehetséges félreértést. Szavaink félreértésének rengeteg olyan talányos módja van, amit sohasem láthatunk előre. Jól tudja azt bármelyik, diákjai írásbeli vizsgáját javító tanár, hogy előadásainak olyan jellegű félreértései is lehetségesek, amelyeket elképzelhetetlennek tartana akkor, ha nem köszönnének rá a dolgozatokban. A hallgató tehát kulcsfontosságú szereppel bír a beszédaktus sikeres végrehajtásának szempontjából. Az ideális beszédhelyzetben a beszélő mond valamit, amivel egy, a mondatjelentéssel egybeeső vagy nem egybeeső beszélői jelentést szándékozik kifejezni; a hallgató pedig megéri ezt a jelentést, azaz megéri a beszélő illokúciós szándékait.

Az előző mondatban azért használtam az illokúciós szándék kifejezést, mert bár a beszélői jelentést teljességgel meghatározza a beszélői szándék, nem minden, a mondat kiejtésében adott intenció releváns a jelentés szempontjából. Például annak a szándéka, hogy hangosan beszéljünk, vagy hogy idegesítsük a hallgatót, nem számít jelentésintenciónak, amiket így meglehetősen bonyolult feladat beazonosítani.¹⁰

7. Az ontológia és az episztemológia különbsége

Eredetileg fél tucat alaptételt ígértem, de ezeken felül még szót kell ejtenünk két továbbirol is. Kulcsfontosságú megkülönböztetnünk az arra vonatkozó kérdéseket, hogy mi létezik (ontológia), az arra vonatkozó kérdésektől, hogy miről tudjuk, hogy létezik (episztemológia). E distinkció meg nem alkotása volt a logikai pozitivizmus végzetes hibája, amely a verifikacionalizmus minden formájába be-

⁹ Ezen relációk kifejtéséhez ld. JOHN R. SEARLE: *Expression and Meaning*. Cambridge, 1979.

¹⁰ Egy erre tett friss kísérlethez ld. SEARLE: *Intentionality*, 6. fej.

épült. Amikor a nyelvet vizsgáljuk, gyakran nem tudjuk, mit akart kifejezni valaki, vagy mi volt a szándéka egy kijelentéssel, azonban ez nem releváns azon kérdés szempontjából, hogy rendelkezhet-e egyáltalán az adott kijelentés meghatározott jelentéssel és intencióval. Az episztemikus vizsgálódások bizonyítékokkal dolgoznak, és bár e kérdések egy életrajzíró, egy történész, vagy egy kritikus számára különösen jelentősek lehetnek, a nyelvelmélet szempontjából kevésbé fontosak. Leegyszerűsítve: mint a nyelvelmélet művelőit, bennünket a nyelv ontológiája érdekel, episztemológiája pedig – a „honnan tudod?” kérdés – lényegében irreleváns a számunkra.

Ontológia és episztemológia e tisztán teoretikus megkülönböztetése óriási jelentőséggel bír a szövegelemzés gyakorlatának szempontjából, mégpedig a következők miatt. Ha egy szöveg interpretációja során egy bizonyíték hiánya okoz nehézséget, például nem ismerjük egészen pontosan a szerző intencióját, egy episztemikus problémakörben mozgunk, és ésszerűen új bizonyítékok után nézünk. Ha azonban azért támad nehézségünk egy szöveg kapcsán, mert egészen egyszerűen semmilyen tény sem áll rendelkezésünkre a szerzői jelentéssel kapcsolatban, akkor az meghatározatlanság ontológiai problémájával szembesülünk, és hiába is keresnénk újabb bizonyítékokat. A szokásos hiba az, hogy a bizonyíték hiányát, tehát saját figyelmetlenségünket az elvi alulmeghatározottság vagy eldönthetlenség jelének állítjuk be. Megdöbbenően sokszor tapasztaltam e hiba elkövetését, és erre a későbbiekben példákat is hozok.

8. A szintaxis nem a fizikai természet része

Még egy utolsó megjegyzés: bár minden mondattípus egyben egy fizikai entitás is, ebből nem következik az, hogy a szintaktikai kategóriák fizikai kategóriák lennének. Minden mondatpéldány fizikai, de a „mondatpéldány” nem alkot természetes osztályt. Nem jelölhetünk meg semmilyen olyan akusztikai, kémiai, gravitációs, elektromágneses és í. t. tulajdonságot, amely csak az angol mondatokra lenne jellemző, és amely így az angol mondatok osztályának kijelölésére szolgálna.

Ennek az az egyik következménye, hogy a textualitás és az intencionalitás kapcsolata bizonyos esetekben, mint látni fogjuk, igencsak összetett.

III.

A következőkben a fenti nyolc alapelvből és distinkcióból kifejlesztett apparátust fogom felhasználni annak kimutatására, hogy az irodalomelmélet számos ellentmondása világos és egyszerű megoldást nyer, amennyiben szem előtt tartjuk ezen alapelveket. Egy egyszerű példával, Knapp és Michaels tézisével fogom kezdeni, amelynek értelmében egy olyan jelsorozatot, amelyre véletlenül bukkantunk rá például egy tengerparton, csak abban az esetben tekinthetünk valóban szósornak, vagy

nyelvi példának, ha egy intenció nyomán jött létre. Ezt az állítást azon kísérlet első lépésének szánják, amely azt hivatott bizonyítani, hogy minden jelentés szándékolt beszélői jelentés, és ennek következtében bármely szöveg jelentése szükségszerűen azonos azzal, amit annak szerzője vagy szerzői szándékolnak vele kifejezni.

Tegyük fel, hogy egy olyan jelsorozatot találunk a tengerparton, ami pontosan így néz ki:

Lelkem szender béklyózta le;
nem féltettem, hisz ő
átváltozott, s nem bír vele
a romboló idő.¹¹

Mármost ezek a jelek bizonyosan úgy néznek ki, mintha egy angol szavakból álló mondatot alkotnának, azonban Knapp és Michaels szerint itt nem beszélhetünk szavakról vagy mondatokról, hacsak a jeleket szándékoltan hozták létre.¹² Természetesen elismerik, hogy magyarázatot keresnénk a fenti jelekhez, ám szerintük ehhez csak két lehetőség adott: „Vagy egy olyan ágensnek tulajdonítjuk a jeleket, aki intenciókkal rendelkezhet (az eleven tengernek, Wordsworth kísértetének stb.), vagy mechanikus folyamatok (erózió, stb) nem-intencionális hatásainak tekintjük azokat. Azonban továbbra is szavakkal állunk-e szemben az utóbbi esetben, ahol a jelek a véletlen eredményének bizonyulnak? Világos, hogy nem. Ekkor a jelek csupán úgy tűnnek, mint amik szavakra emlékeztetnek.” (AT, 728). Aztán ezt állítják: „Ebben az esetben nem beszélhetiünk költészetéről, mert nem beszélhetiünk nyelvről sem.” (AT, 728, kiemelés tőlem).

Egyszóval Knapp és Michaels szerint ami szavaknak és mondatoknak tűnik, nem az, és még csak nem is nyelv! Úgy jelentik be ezt a bombasztikus tételt, mint egy óriási elméleti jelentőséggel bíró felfedezést. Ha azonban az általam elmondottak helytállóak, akkor semmilyen alapja nem lehet annak a kérdésnek, hogy vajon egy adott formális szerkezet mindössze szavak sorozata vagy mondat, s mint ilyen, egyfajta nyelvnek tekinthető. A válasznak ugyanis triviálisan kell következnie a szó és a mondat definíciójából. A nyelvészetben, a filozófiában és a logikában a mondatok és a szavak tisztán formális és szintaktikai definícióval rendelkeznek. A szavakat és a mondatokat tehát formális típusként definiáljuk, amelyeket különböző fizikai példányokként realizálhatunk. Nem állíthatjuk: ahhoz, hogy mondatoknak nevezhessük azokat, a formális mondattípusok intencionálisan létrehozott példányokra szorulnak, ugyanis végtelen számú formális típus van, de csak véges számú aktuális emberi intenció. A formális típus definíciójából azonban egyértelműen következik,

¹¹ WILLIAM WORDSWORTH: A Slumber Did My Spirit Seal. = Uő: *The Poems*, 2. köt., (Ed.) John O. Hayden, New Haven, 1981. I. 364. [Magyarul: Lucy, V. = *Wordsworth és Coleridge versei*. Ford. Kálnoky László. Budapest, Európa Kiadó, 1982, 84.

¹² Ld. STEVEN KNAPP–WALTER BENN MICHAELS: Against Theory. = *Critical Inquiry* 8, 1982, 723–42. A továbbiakban: AT.

hogy egy formális típus attól a kérdéstől függetlenül realizálódhat konkrét fizikai példányként, hogy e példány emberi intenció hatására jön létre vagy sem. A szóság és a mondatság általános definíciójából kiindulva tehát egyszerűen nem igaz az, hogy egy fizikai példány csak akkor tekinthető egy szó vagy egy mondat példányának, ha intencionális emberi cselekvés hozta létre.

Az elfogadott definíció alapján röviden azt mondhatjuk, hogy Knapp és Michaels tétele egyszerűen hamis, mert összekeverik a mondatot a megnyilatkozással. Persze meglehet, hogy csupán alternatív definíciót javasolnak e fogalmakra. Ha azonban ez így van, a probléma nem lehet túl fontos, csak az a kérdés, hogy a mondat és a szó definíciójába kívánjuk-e belevenni a megnyilatkozás szándékoltóságát. Az általam mondottak folyományaként tehát Knapp és Michaels állítását vagy hamisnak kell tartanunk (ugyanis összekeverik az intencionálisan létrehozott példányokat a példányokkal), vagy, amennyiben nem egyszerű tévedésről van szó, elméletük nem több egy javaslatnál bevett definícióink megváltoztatására.

Amit szerzőink *felfedezésnek* mutatnak be, nem terjed túl egy nyilvánvaló *tévedésen*, vagy egy *újrdefiníciós* javaslaton. Jegyezzük meg, hogy amint a distinkciókat világossá tettük, minden további elem a helyére került; ekkor már könnyen választ adhattunk arra a kérdésre, hogy valóban szó- vagy mondatpéldánynak tekinthetünk-e egy tárgyat, ami egy szó vagy egy mondat struktúrájával bír.

George Wilson ugyanígy kritizálta Knapp és Michaels elméletét.¹³ Wilsonnak adott válaszukban szerzőink azt állítják, hogy csupán a szövegek interpretációjának problémáját, nem pedig a nyelvfilozófia általános témáit tartották szemük előtt, és hogy sohasem állt szándékukban tagadni, hogy „egy jelsorozat fizikai jegyei lényegileg határozzák meg, hogy e jelsorozatot mondat típusnak tekinthetjük-e egy adott természetes nyelvben.”¹⁴

Ez a válasz nem állja meg a helyét, mert egyrésztől inkonzisztens mindazzal, amit 1982-es cikkükben állítottak, másrésztől pedig kihúzza a talajt azon tézisék alól, hogy minden textuális jelentés szükségképpen beszélői jelentés.

Hogy bizonyítsuk mindezt, térjünk vissza a tengerpartra és vizsgáljuk meg a homokban talált jeleket. A fent idézett szöveghelyen szerzőink világosan tagadják, hogy a kérdéses jelek, hacsak nem intencionálisan hozták azokat létre, szavakat alkotnának, és ugyanígy elvetik, hogy azok nyelvi jelenségek lennének egyáltalán. A homok jelei nem állnak össze költeménnyé, mert *a fortiori* nem is alkotnak nyelvi képződményt. Hasonló állításuk sorát találhatjuk cikkükben: „Még az olyan mondatok esetén is, mint »Kifogyott a benzin a kocsimból«, feltételeznünk kell egy beszélőt és egy intenciót ahhoz, hogy mondatról beszélhessünk”. (AT, 727.) És a parton talált mondatok kapcsán: „Kiderült, hogy ami egy intencionalitás nélküli nyelv példájának tűnt, vagy nincs híján az intencionalitásnak, vagy nem nyelv”

¹³ Ld. GEORGE WILSON: Again, Theory: On Speaker's Meaning, Linguistic Meaning, and the Meaning of a Text. = *Critical Inquiry* 19, 1992, 164–85.

¹⁴ STEVEN KNAPP–WALTER BENN MICHAELS: Reply to George Wilson. = *Critical Inquiry* 19, 1992, 188.

(AT, 728.) És újból: „Álláspontunk szerint a véletlenül létrejött jelek egyáltalán nem szavak, legfeljebb csak szavaknak tűnnek”. (AT, 732.) Mi tehát a végkövetkeztetés? Mondatok-e a paron talált, intencionális előzmény nélküli jegyek, tekintet nélkül arra, hogy hogyan jöttek létre (ezt fogadták el 1992-ben), vagy a kérdéses jelek még csak nem is szavak, csupán szavakra emlékeztetnek (ezt állították teljes mellszélességgel 1982-ben)? Akármelyik is legyen a válasz, szerzőink két magyarázata el-
lentmondásban áll egymással.

1982-es cikkükben az intenció nélküli jelentés ellen indított általános hadjáratuk részeként engem is megtámadtak, mert különbséget teszek egy mondat konvencionális jelentése, és egy beszédaktus intencionális jelentése között, tehát mert elválasztom a mondatjelentést a beszélői jelentéstől. Számtalan munkámban érveltem amellelt, hogy a beszédaktust a szerző illokúciós szándékai határozzák meg, szemben a mondatjelentéssel, amit azon nyelv szabályai jelölnek ki, amelybe a mondat illeszkedik. Szerzőink fáradhatatlanul azon munkálkodnak, hogy kiiktassák ezt a distinkciót, és rámutassanak arra, hogy nem mentem elég messzire. Szerintük ugyan helyesen állítottam, hogy valami csak akkor nevezhető beszédaktusnak, ha egy illokúciós szándék nyomán keletkezett, ám azt már nem sikerült belátnom, hogy valami csak akkor nevezhető szónak, nyelvnek, stb., ha szintén a beszélő szándékainak hatására jött létre. Valóban, Walter Michaels Berkeleynek a Cognitive Science Group-ban tartott előadását éppen ezzel kapcsolatban vitattam. 1982-es cikkük egy releváns bekezdését érdemes teljes egészében idézni:

Még egy olyan, a nyelv intencionális státusza iránt elkötelezett filozófus is, mint Searle, enged a kísértésnek, hogy az intencionalitást teoretikus kérdésnek gondolja. Miután az imént idézett szöveghelyen világossá tette azon állásponthoz való ragaszkodását, mely szerint az intencionalitás megkerülhetetlen, azt állítja, hogy „a komoly, szó szerint értett beszédben a mondatok az intenciók pontos realizációi”, és hogy „nem szükségszerű, hogy szakadék legyen az illokúciós szándék és annak kifejezése között”. *A helyzet azonban az, hogy nemhogy nem szükségképpen van szakadék az intenció, és az intenció kifejezésével keletkező jelentés között, hanem valójában nem is beszélhetünk ilyen szakadékról.* Nem csupán a komoly, szó szerint értett megnyilatkozás, de minden szándékolt beszéd esetében ez egy és ugyanaz. A kettő elválasztásával Searle egy intenció nélküli kifejezés lehetőségéről képzeleg, ám csakúgy, mint Hirsch, ezzel ellentmond saját állításának, miszerint a nyelv esetén „nincs módunk eltekinteni az intencionalitástól.” Ennek szem elől tévesztése és a két, különböző fajtájú jelentésről való képzelgés jóval több, mint teoretikus hiba; ez ugyanis olyan típusú hiba, ami egyáltalán lehetővé teszi Searle elméletét. Lehetővé teszi abban az értelemben, hogy megteremti az interpretáció alternatív metódusai közötti választás illúzióját. (AT, 729–30.)

Szerzőink tagadják, hogy bármilyen szakadék lehetne a beszélő által szándékolt jelentés és a beszélő által e jelentés kifejezésére felhasznált mondatok jelentése

között. Tagadják, hogy lehetséges lenne „két különböző fajtájú” jelentés, mondat-jelentés és beszélői jelentés. Mindez éppen olyan kristálytisztán derül ki a fentiek-ből, ahogyan a korábban idézett szöveghely is világosan mutatja, hogy szerzőink 1982-es cikkükben elvetik azt, hogy a parton talált, intencionális előzmény nélkül létrejött jelsorozat szó-sor, vagy egyáltalán nyelv lenne.

Csakhogynem állíthatják ellentmondás nélkül az egyik oldalon azt, hogy Searle téves megkülönböztetést alkot, amikor elválasztja a beszédaktusoknak a beszélői jelentés terminusaival leírt azonossági kritériumait a mondatok nyelvi konvención alapuló azonossági kritériumaitól, a másik oldalon pedig azt, hogy ők mindig is elfogadták ezt a distinkciót.

Ugyanígy nem állja meg a helyét az sem, ha a „szavakról” és a „mondatokról” a szövegre térünk át, ahogyan azt 1992-es cikkükben teszik, hiszen a „szöveg”, de még az „irodalmi szöveg” is ugyanolyan problémákat szül, mint a „mondat”. Ekkor a szöveget úgy definiáljuk, hogy azonosságának lényegét a szerző illokúciós szándékaiban érjük tetten; e „szöveg jelentését” pedig a szöveg létrehozására irányuló intencióval azonosítjuk, hiszen mindez triviálisan következik tézisükből. Ez egy elfogadható definíció, amit én magam is használtam *Expression and Meaning* című könyvemben,¹⁵ most mégis azt állítom: akárhogyan is definiáljuk, egy szöveg mondatokat és szavakat tartalmaz, amelyek a szerző bármely intenciója ellenére továbbra is rendelkeznek nyelvi jelentéssel. Ezen túlmenően mindig lehetséges egy szöveget szintaktikailag, szavak és mondatok halmazaként felfogni, eltekintve attól, hogy hogyan hozták létre. Ebben az esetben pedig egy szöveg jelentését képesek vagyunk bármely szerzői intenciótól függetlenül vizsgálni, mert a szöveg jelentése ekkor az általa tartalmazott szavak és mondatok jelentéséből tevődik össze.¹⁶

¹⁵ A fikcionális szöveg státusát elemezve a következőket írtam: „Létezett egy olyan irodalomkritikai iskola, amely szerint a fikció vizsgálata során nem érdemes a szerzői intenciók felkutatásával foglalkoznunk. Talán valóban meg tudunk jelölni egy olyan intenció szintet, amelyen ez a szokatlan nézet érvényes lehet; talán valóban nem érdemes a szerző távolabb nyúló intencióit is figyelembe vennünk művének elemzésekor. Az analízis legelemibb szintjén azonban abszurd azt feltételeznünk, hogy teljességgel eltekinthetünk a szerzői intenciók vizsgálatától, hiszen egy szöveg regényként, költeményként, de még szöveggként való azonosításával is már eleve a szerzői intenciókról teszünk állításokat.” (JOHN R. SEARLE: *Expression and Meaning*, 66.)

¹⁶ 1987-ben szerzőink ugyan fontolóra vették a szöveg kizárólag szintaktikai alapokon való definiálásának lehetőségét, ám a következő furcsa indokkal vetették el ezt az alternatívát: „Ha a textuális identitás ezen kritériumát következetesen alkalmazzuk, akkor elfogadjuk azt, hogy bármely szöveg jelenthet bármit; hogy bármely szöveg jelenthet bármit, amit bármely más szöveg jelenthet.” Ld. STEVEN KNAPP–WALTER BENN MICHAELS: *Against Theory 2: Hermeneutics and Deconstruction*. = *Critical Inquiry* 14 (1987): 58. Ez az állítás nem igaz. Ha egy mondat szintaxtisát egy szinkrón nyelvi rendszerhez képest vizsgáljuk, akkor egészen egyszerűen nem igaz az, hogy „A macska a lábtörlőn fekszik” mondat bármit jelenthet. E mondat egy másik nyelven talán mást jelent, ám az angol nyelv 1994-es állapotában jól meghatározható jelentéssel bír.

Szerzőink kijelentik: „Az értelmezésre vonatkozó vizsgálódásunk középpontjában az az elgondolás áll, hogy egy szöveg jelentése iránt tanúsított érdeklődés – amennyiben érdeklődésünk valóban a szöveg jelentésére irányul, és nem valami másra –, nem lehet más, mint az az iránti érdeklődés, hogy a szöveg szerzője vagy szerzői mit szándékoztak kifejezni.”¹⁷ Ez az egyik oldalról tekintve triviálisan hamis, a másik oldalról nézve meg triviálisan igaz. Bármely szöveget tekinthetünk szavak és mondatok halmazának, és mint ilyenek vizsgálhatjuk a jelentését. Innen nézve elgondolásunk triviálisan hamis. Szintén lehetséges – és én éppen ennek jelentősége mellett érveltem –, egy beszédaktus végrehajtásaként tekinteni a szövegre, és a szerző szándékainak megértésére törekedni a szöveg értelmezésekor. Innen nézve elgondolásunk triviálisan igaz. *Azonban amint elfogadják, ahogyan azt 1992-es cikkükben teszik, hogy „egy jelsorozat fizikai jegyei belsőleg meghatározzák, hogy e jelsorozatot mondatnak tekinthetjük-e az adott természetes nyelven”, egyben azt is elfogadják, aminek eddig az ellenkezőjét állították, nevezetesen, hogy a jelentésnek legalább két típusa van, a konvencionális mondatjelentés, és az intencionális beszélői jelentés.*

Ebből kifolyólag helytelenül kritizálják Hirschet, hiszen ő éppen azt az érvelést ajánlja, amit szerzőink alkalmaznak. Kritizálják őt, mert az értelmezőknek a szerzői intenció keresését ajánlja, mivel szerintük a „kutatás tárgya szükségszerűen a szerző által közölni szándékozott jelentés”.¹⁸ Azért kritizálják Hirschet, mert azt javasolja, amit ők elkerülhetetlennek tartanak, és ami 1992-es cikkükben már korántsem bizonyul elkerülhetetlennek. Itt ugyanis felismerik, hogy egy jelsorozat egy teljességgel jelentéssel bíró példánya lehet egy mondat típusnak egy adott nyelvben, bármilyen, a jelsorozatot létrehozó intencionalitás társítása nélkül is. Ebből azonban az következik, hogy az ilyen mondatok jelentése a beszélő bármely intenciójától függetlenül is vizsgálható. Ez pedig éppen annak a választási lehetőségnek nyit utat, amelyet tagadtak, nevezetesen hogy a szöveget vagy mondatpéldányok láncolatának tekintjük, és jelentését a szerzői intencióktól függetlenül vizsgáljuk, vagy pedig egy intencionális beszédaktus végrehajtásaként fogjuk fel, és ekkor jelentését a szerzői intenciók terminusaival elemezzük.

A textuális jelentésre irányuló számos irodalomkritikai elemzés évtizedeken keresztül a szavak és a mondatok jelentésére koncentrált. Ez talán rossz megközelítésekhez vezet, logikailag mégsem lehetetlen, legfeljebb a „szöveg” egy bizonyos definíciójának szempontjából az.

Ezeket az ellentmondásokat szerzőink nem kerülhetik el annak kijelentésével, hogy ők csupán „a partikuláris szövegek interpretációját egy általános értelmezésemélet talaján állva irányítani képes” irodalomelmélet problémáival, nem pedig a nyelvre általában vonatkozó obskurus kérdésekkel foglalkoztak. Mindez két

¹⁷ Ld. KNAPP–MICHAELS: *Reply to George Wilson*. 187.

¹⁸ Ld. KNAPP–MICHAELS: *Reply to George Wilson*. 187.

okból nem működik: először is szerzőink nem pusztán az irodalmi szövegekről, de általában a nyelvről is tesznek állításokat. Ráadásul még olyan szerzőket is kritizálnak – például engem –, akik nem kimondottan irodalmi szövegekkel foglalkoznak, és olyan példákat használnak – „Kifogyott a benzin a kocsimból” –, amelyeknek nincs különösebb közük az irodalmi szövegekhez. Röviden szólva, szerzőink irodalmi szövegekről tett 1982-es állításai valójában a nyelvről vallott, általános nézeteikből következtek. Másodszor pedig: lehetetlen anélkül vizsgálni a szövegek, a jelentések, és az interpretáció és í.t kérdéseit, hogy bizonyos teoretikus feltevésekkel élénk, mert az összes említett fogalmat elméleti elvek és distinkciók határozzák meg. Amint kijelöljük az alapelveket és distinkciókat, a következmények triviálisan és gond nélkül a helyükre kerülnek. Ha azonban az elveket nem fogalmazzuk meg világosan, a zavar szinte szükségképpen előáll, amint reményeim szerint ezt szerzőink példája is mutatja.

Összefoglalva, 1982-es cikkükben Knapp és Michaels három releváns állítást tesz jelen vizsgálódásunk szempontjából: 1. A jelek csak akkor tekinthetők szavaknak, nyelvnek, mondatoknak, ha intencionálisan hozták azokat létre. 2. A nyelvi jelentés teljességgel a beszélői jelentésen alapul. Nincs két különböző típusú jelentés – mondatjelentés és beszélői jelentés. Csakis intencionális beszélői jelentésről beszélhetünk. 3. Ebből kifolyólag a szöveg jelentésének vizsgálatakor a szerzői intenciót kell vizsgálnunk. Nincs más lehetőség.

Érvelésem a következő volt: cikkem első felében kifejtett, a nyelvi jelentésre vonatkozó bevett felfogás alapján a fenti állítások mindegyike nyilvánvalóan hamis. Fontos látnunk, hogy amint szerzőink elfogadják annak lehetőségét, hogy megalkotható a nem intencionálisan létrehozott mondatpéldány fogalma, ahogyan ezt 1992-es cikkükben teszik (szemben az 1-es állítással), akkor a 2-es és a 3-as állítás megbukik, mert amint elfogadjuk valamiről, hogy mondatpéldány, elfogadjuk azt is, hogy nyelvi jelentéssel bír. Ha azonban elfogadjuk, hogy a mondatpéldányok rendelkeznek nyelvi jelentéssel intencionális előzményüktől függetlenül, az is megengedjük, hogy az irodalmi szövegre nyelvi jelentéssel bíró mondatok halmazaként tekintsünk. Amint Hirsch mondja, szerzőink tézisét legfeljebb a szándékolt szerzői jelentés vizsgálatára tett javaslatként fogadhatjuk el, azt ugyanis nem sikerült kimutatniuk, hogy egy ilyen vizsgálat szükségszerűen vagy elkerülhetetlenül végrehajtható.

Bár Knapp és Michaels állítása a fenti formában nem fogadható el, mögötte mégis tettenérhetünk egy mélyebb igazságot. Abból a tényből, hogy minden mondatpéldány fizikai entitás, csakúgy, mint a hangrobbanás vagy egy színfolt, még nem következik, hogy a szintaktikai kategóriák fizikai kategóriák. Az olyan fogalmak, mint „egy angol mondat”, nem definiálhatóak például akusztikailag vagy mechanikailag. Nincs például olyan akusztikai tulajdonság, amellyel minden angol mondat rendelkezne, de csakis az angol mondatok. Ennek leg súlyosabb oka az, hogy a szintaxis egész rendszere csakis az emberi intencionalitás függvényében létezhet, amely magában foglalja a Hálózatot és a Háttérét. Csakis a nyelvtani szabályok

ismeretének és ezen ismeretek Háttérben elhelyezkedő alkalmazási képességének folytán beszélhetünk a „mondatság” formális vagy szintaktikai definíciójáról. Így bár Knapp és Michaels tévesen hiszi azt, hogy egy mondatpéldányt csak az intencionális létrehozás tehet mondattá, szerzőink helyesen gondolják, hogy az intencionalitás kulcsfontosságú a rendszerként felfogott szintaxis létének szempontjából.

IV

A továbbiakban a Knapp és Michaels tézisére irányuló vizsgálat eredményeit fogom felhasználni annak érdekében, hogy általános következtetéseket vonjak le az irodalomelmélet problémaival kapcsolatban. Az irodalomelmélet egyik, időről időre újból felizzó vitája azon kérdés körül bontakozott ki, hogy „Mi a szerzői intenció szerepe a szöveg jelentésének meghatározásában?”. E vita történetében több, egymással versengő válasz született erre a kérdésre, az ezek nyomán kialakuló viták pedig megkérdőjelezték az egyes válaszok értékét. Amit fel szeretnék vetni, az a következő: számos esetben a különböző válaszok nem ugyanarra a kérdésre született, egymással versengő, hanem különböző kérdésekre adott, egymással nem konkurráló válaszok. Például tehát, ha kérdésünk a következő: „Meghatározza-e a szerzői intenció a szöveg jelentését?”, akkor a választ attól függően kell megadnunk, hogy mit fogadunk el „a szöveg” azonossági kritériumának. Szöveget alkot-e partikuláris mondatpéldányokként realizálódó mondat típusok sorozata? Ha a szöveget pusztán mondatok láncolatának fogjuk fel, akkor az eredeti kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy „nem”. Ekkor ugyanis nem számít, hogy a szerző milyen szándékkal hozta létre a partikuláris példányokat az említett mondat típusokból, mert amennyiben csak a mondatpéldányokat mint a mondat típusok realizáltjait tekintjük, és a mondat jelentése konvencionális, akkor a szöveg mondatai tipikusan olyan jelentéssel rendelkeznek, amely független bármely szerzői intenciótól. Amint a kérdést pontosan tesszük fel, könnyen meg tudjuk válaszolni.

Ám természetesen van egy másik kérdés is: „Meghatározza-e a szerzői intenció, hogy a szerző milyen beszédaktusokat hajt végre a szöveg létrehozása során?” Meghatározza-e a szerzői intenció a beszélői jelentést? Reményeim szerint nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre a válasz: igen. A szerzői intenció meghatározza, hogy a szerző milyen beszédaktust hajt végre, tehát erre a kérdésre éppen olyan triviálisan és nyilvánvalóan kell „igen”-nel felelnünk, ahogyan az előzőre „nem”-mel. De felmerülnek további kérdések is.

A harmadik kérdés a következő lehet: „Meghatározza-e a szerzői intenció, hogy hogyan kell értelmeznünk a szöveget, és azt a jelentést, amit az olvasó felfog?” Remélem, nyilvánvaló, hogy a válasz erre a kérdésre: „nem”. Az olvasók gyakran meglehetősen mást értenek meg a szövegből, mint amit a szerző valójában kifejezni szándékozott vele.

Mármost a fenti állítások – tehát, hogy a jelentés a szöveg nyelvi jellemzője, hogy a jelentés a szerzői intenció függvénye, és hogy a jelentés az olvasóban van –, minden bizonnyal három, egymással versengő elméletnek tűnnek. Az első nézet értelmében a szöveg jelentése szigorúan a szavak és a mondatok nyelvi jelentésétől függ. Ha jól tudom, ebben áll az „Új Kritika” formalista felfogása. A második nézet értelmében a szöveg jelentését teljességgel meghatározza a szerzői intenció, ez pedig Knapp és Michaels 1982-es álláspontjának vezérmondata. A harmadik nézet értelmében a szöveg jelentése teljességgel az olvasó szövegre adott válaszában áll, és ez (volt) Stanley Fish és az ún. „olvasói válasz” elméletének lényege.¹⁹

Ezek tehát bizonyosan egymással versengő válaszoknak tűnnek arra a kérdésre, hogy „Mi a szöveg jelentése?”, és különösen arra a kérdésre, hogy „Mi a szerzői intenció szerepe a szöveg jelentésének meghatározásában?” De ha az általam elmondottak helytállóak, akkor a véleménykülönbség legalábbis részben illuzórikus. Amint a kérdést eléggé pontosan tesszük fel, be fogjuk látni, hogy három különböző kérdéssel állunk szemben, amelyre három különböző válasz adható.

Nos, azt mondhatnánk: „Végre megkönnyebbültünk. Üdvözljük az ökumenikus megoldást, most már mindenki boldogan mehet haza.” A gond csak az, hogy ebben a témakörben a szakirodalomban az egyes válaszokhoz igencsak határozott állítások tartoznak, mégpedig olyan állítások, amelyek messze túlmennek a bizonyított tényeken. Fish például *Van-e szöveg ezen az órán?* című könyvében az alábbi kijelentést teszi: „Bár korábban nagyon is osztottam számos elődöm nézetét és úgy gondoltam, gátat kell szabnunk az értelmezésnek, nehogy maga alá gyűrjön és elhomályosítson szöveget, tényt, szerzőt és intenciót, ma már azon az állásponton vagyok, hogy a szöveg, a tények, a szerzők és az intenciók fogalmai sokkal inkább az interpretációban születnek meg”. (16.) Attól tartok, ezek a sorok túlzóak. Abból a helytálló megfigyelésből, hogy a szöveg olvasóra tett hatását nem minden esetben határozza meg a mondatok szó szerinti jelentése, és a szerző vagy az olvasó tudatos vagy tudattalan intenciói, semmiképpen sem következhet például az, hogy a szövegek, a tények, a szerzők és az intenciók az interpretációban születnek meg. Ez egy abszurd állítás. Az a tény például, hogy a Mount Everest csúcsának környékét hó és jég borítja, semmiképpen sem lehet függvénye akárki interpretációjának. Ami pedig a szövegeket, a szerzőket és az intenciókat illeti, én magam már többször voltam szerző, többször hoztam létre szövegeket, és többször még intencióim is voltak. Kommunikációs tevékenységem sokszor csődöt mondott már, mert olykor nem sikerült közvetítenem a szándékaimat, vagy azok talán számomra sem voltak világosak, netán rosszul fejeztem ki az intencióimat. Ám a szövegeimről szóló értelmezések nem születtek sem szöveget, sem szerzőt, sem intenciót. Szerzői

¹⁹ Ld. STANLEY FISH: *Is there a Text in this Class?*, Cambridge (Mass), 1980; a továbbiakban a szövegben hivatkozva. [Részlete magyarul: *Van-e szöveg ezen az órán?* = *Testes könyv* I. (Szerk.) Kiss Attila Atilla–Kovács Sándor s. k.–Odorics Ferenc, Szeged, 1996, 265–82.]

egzisztenciám, szövegeim és intencióim léte sohasem volt kiszolgáltatva mások a szövegeim olvasása során gyakorolt megértésének vagy félreértésének.

Knapp és Michaels állítása ehhez hasonlóan túl erősnek tűnik számomra. Azt állítják, megmutatták, hogy a szöveg jelentését egészében meghatározza a szerzői intenció. Azonban, amint láttuk, a beszéd létrehozásával végrehajtott beszédaktus jelentését nem szabad összekevernünk a szöveget alkotó mondatok jelentésével. A mondatok konvencionális jelentéssel bírnak attól függetlenül, hogy milyen beszélői szándékkal ejtették ki őket.

V

A következőkben a leghomályosabb esetet szeretném szemügyre venni, nevezetesen Derrida kísérletét azon jelentésfogalom „dekonstruálására”, amely például a beszédaktus-elméleten belül különösen abban az elgondolásban kap helyet, hogy a beszélő szándékai elegendőek a megnyilatkozás jelentésének uralásához. Derrida érvelését nem könnyű összefoglalnunk. Argumentációja – legalább részben – Knapp és Michaels tézisének tükröképe. Ők ugyanis azt állították, hogy valamit csak akkor tekinthetünk szövegnek, ha egy szerzői intenció nyomán jött létre. Derrida szerint viszont, mivel ugyanazon szöveg bármely szerzői intenciótól elszakítva is működőképes, a szerző nem tudja kontrollálni megnyilatkozásának jelentését. Mivel tehát a jel ki van szolgáltatva az „iterabilitás”-nak és a „citationalitás”-nak, a szerzői intenció horizontja elégtelen ahhoz, hogy irányítsa a jelölők szabad játékát.

Az „érv”, ha szabad így neveznem, írásainak legváltozatosabb helyein bukkan fel, de mivel sehol sem sikerült egy érvényes érv megalkotására tett kísérlethez méltó világossággal kifejtetnie, felvázolásának legjobb módja az, ha idéidéünk néhány reprezentatív szöveghelyet, majd összegezzük lényegüket. „[A jel] azonossága a jelölő iterabilitásában jön létre.”²⁰ „[A jelölő] azon lehetősége, hogy újra megismételhető, megtöri, megosztja, kisajátítja az intenció, a beszélői jelentés, és *a fortiori* a kifejezés és a kimondás mindenfajta megfeleltetésének ön-megjelenítő vagy ideális teljességét. Az iterabilitás megmásít, és elősködő módjára megfertőzi azt, amit azonosít, és lehetővé teszi „ugyanannak” a megismétlését; nem hagy nekünk egyéb választást, mint hogy valami olyasmit fejezzünk ki (mondjunk), ami (már, mindig és szintúgy) más, mint amit kifejezünk (mondunk), hogy valami mást mondjunk, mint amit mondunk és akartunk volna mondani, hogy valami mást értsünk meg, mint ... stb.” (LI, 61–2.). Máshol: „Kommunikációnak megismételhetőnek, iterabilisnak kell lennie, a hallgató vagy a hallgatók bármely empirikusan meghatározható kollektivitásának abszolút hiányában.” (LI, 7.)

²⁰ Ld. JACQUES DERRIDA: Signature Event Content. = *Glyph* 1 (1977): 180.

Az ilyen szöveghelyek két kérdést vetnek fel. Először is: miért feltételezi Derrida, hogy az intenciók az általa „ideális önmegjelenítésnek” nevezett sajátossággal bírnak? Nézetem szerint az intenciók sohasem rendelkezhetnek ilyen rejtélyes tulajdonsággal, mert az intenciók nem képesek izoláltan működni. Az intenciók – olyan más biológiai jelenségekhez hasonlóan, mint a hiedelmek, a vágyak és így tovább – csakis más intencionális állapotok rendkívül összetett kontingens Hálózatának kezei között, és a készségek egy preintencionális Hátere előtt működőképesek. Ha tehát jelen vizsgálódás célja többek között az, hogy kezdjen valamit Derrida álláspontom fölött gyakorolt kritikájával, akkor először is az ideális ön-jelenítésről szóló állítást vethetjük el. Derrida egészen egyszerűen félreérti álláspontomat. A következő felmerülő kérdés az, hogy mit értsünk „iterabilitáson”? Íme válaszában egy részlete: „Hadd emlékeztessen arra, hogy az »iterabilitás« nem egyszerűen ugyanannak a megismételhetőségét jelöli, ahogy Searle gondolja, hanem inkább ennek, az egyik vagy másik beszédaktus egyedi esemény-jellegében idealizálható »ugyanannak« a megmásíthatóságában áll.” (LI, 119.) Továbbá:

A jelölő iterabilitása nem hagyja érintetlenül az idealizáló absztrakciókat irányító filozófiai szembeállításokat (például a komoly/nem-komoly, a szó szerinti/metaforikus vagy szarkasztikus, a megszokott/élősködő, a szigorú/nem-szigorú, stb. ellentétét). Az iterabilitás *a priori* elmosza ezen ellentétbe állított terminusok választóvonalait, ha úgy tetszik, „megrontja”, élősködő módjára megfertőzi a határvonalakat. ... Miután iterabilis, egy feltételeesen pozitív értékkel („komoly”, „szó szerinti”) megjelölt jelölő utánozhatóvá, idézhetővé válik, és „tevés-vevessé”, „irodalommá”, sőt „hazugsággá” is transzformálható – tehát önmaga másik, negatív duplumának hordozójává tehető. Ám az iterabilitás ugyanakkor feltétele is a pozitívnak mondott értékeknek. Tény, hogy e lehetőségfeltétel strukturálisan megosztott, vagyis elkülönülő [différente]. (LI, 70.)

Ezek a sorok Derrida egy ellenem és J. L. Austin ellen intézett polémiájából valók. Az érv olyannyira zavaros, hogy sokáig nem is hittem, valóban ezzel áll elő. Ám az idézethez hasonló szöveghelyek világosan rámutatnak a zavar meglétére. Íme az érv összefoglalása:

Az analitikus filozófusok egy sor distinkciót alkottak metaforikus és szó szerinti, igaz és hamis, jelentéssel bíró és jelentés nélküli, sikeres és sikertelen, élősködő és nem-élősködő stb. között. E distinkciók mindegyikét alulmeghatározottá („romlottá”, „fertőzötté”) teszi az iterabilitás jelensége. Mindez a következőképpen zajlik. Bármely jelölő vagy jel szükségképpen iterabilis, ám iterabilitásából kifolyólag a jelölő vagy a jel elszakadhat eredetének helyétől, és egy teljességgel különböző cél érdekében válhat használatossá. Ami igaz volt, hamissá válhat. Ami szó szerinti volt, metaforikussá lehet. Ami sikeres volt, sikertelenné. Ami jelentéssel bírt, elveszítheti jelentését, és így tovább. Ennek

folytán minden eredeti distinkció aláaknázódik. Ráadásul ezt az aláaknázottságot nem tudjuk elkerülni, mert az iterabilitás a jellé válás első lehetőségfeltétele.

Mi a baja ennek az érvnek? Leegyszerűsítve: minden. Először is annak a ténynek, hogy egy mondattípus különböző példányai különböző alkalmakkor különböző intenciókkal ejthetők ki, tehát különböző beszélői jelentéssel, semmi jelentősége nincs az eredetileg kiejtett példány eredeti beszélői jelentésének a szempontjából. A fenti tényből szintűgy nem következik semmi, ami megfertőzhetné az említett elemi distinkciókat. E distinkciók egyike sem válik „fertőzötté” vagy „romlottá” vagy bármi ilyesmivé azon lehetőség nyomán, hogy ugyanazon típusból különböző intenciókkal különböző példányokat hozhatunk létre. Mivel az érintett témák figyelmet érdemelnek, és mivel Derrida argumentációja olyan látványosan figyelmen kívül hagyja az általam korábban idézett distinkciókat, aprólékosan és lassan végig fogok menni rajta, szembeállítva saját nézeteimet az övéivel.

Az én felfogásom szerint, ha azt mondom: „Meleg van itt”, vagy: „Kérek egy hamburgert”, csakis rajtam múlik, hogy mit szándékozom kifejezni. Annak végrehajtása, hogy azt állítva, „Meleg van itt”, azt fejezzem ki: „Meleg van itt”, az illokúciós szándékaim függvénye. Annak véghezvitele pedig, hogy azt állítva, „Meleg van itt”, azt fejezzem ki ironikusan, hogy hideg van, továbbra is rajtam múlik. Véleményem szerint természetesen nem fejezhetek ki akárminek a mondásával akármit. Összetett viszonyok rendszere köti ugyanis össze a mondatjelentést és a beszélői jelentést, és minden jelentés és minden intenció a Hálózathoz és a Hát-térhez való kapcsolatától függ. Nézetem következménye az, hogy a jelentés és az intencionalitás meghatározatlansága jóval radikálisabb formát ölt, mint Derridánál, mert ezek egyáltalán nem bírnak önálló működésmóddal: csak egy nem-reprezentacionális Hát-térhez képest tudnak funkcionálni. Ha adott egy készségek halmazából álló Hát-tér, és az intencionális állapotok Hálózata, amelyek magukba foglalják egy hallgató és egy beszélő számára közös nyelvi apparátus birtoklását, a jelentés és a kommunikáció teljes meghatározottságához jutunk. Általában képesek vagyunk kétértelműség, elmosódottság, de még inkább alulmeghatározottság nélkül panaszkodni a hőségre, vagy rendelni egy hamburgert. A beszédaktus lehetőségfeltételei által kijelölt korlátok között képesek vagyunk kimondani azt, amit ki akarunk mondani, és kifejezni azt, amit ki akarunk fejezni.

Ez az elemzés sértetlenül hagyja a metaforikus/szó szerinti, az igaz/hamis, stb. közötti alapvető distinkciókat. Derrida úgy véli, hogy az iterabilitás megdönti az elméletemet. Azt gondolja, hogy mivel a jelölők és a jelek iterábilisak, azaz megismételhetők és megmásíthatóak, a rákövetkező alkalmakkor az eredeti beszélő így vagy úgy elveszíti az irányítását a kijelentése fölött, ezért aztán nem marad más választása, „mint mint hogy valami olyasmit fejezzon ki (mondjon), ami (már, mindig és szintűgy) más, mint amit kifejez (mond)”, és így tovább, és így tovább.

Úgy hiszem, ez az érv a zűrzavar masszív szövedéke, amelynek szálai azonban egészen egyszerűen kibogozódnak, mihelyt az általam megvilágítani próbált

distinkciókat alkalmazzuk rá. Tegyük fel, hogy azt mondom: „Meleg van itt”, és azt szándékozom kifejezni, hogy meleg van itt. Mi következik a beszélői jelentéssel kapcsolatban abból a tényből, hogy a mondat típus, amelynek kijelentésem az egyik példánya, derridai értelemben iterábilis és citábilis? Az égvilágon semmi.

Egy olyan mondatpéldányt ejtettem ki, amely egy bizonyos mondat típust példázott. Kijelentésem mondatjelentéssel rendelkezett, amit az őt alkotó mondat konvencionális elemeit rendező kompozicionalitás elvének működése határoz meg, olyan strukturális sajátosságokkal együtt, mint az intonáció jellege, a szórend és a mondat-határ. A kijelentésem beszélői jelentéssel is bírt, ami ebben az esetben egybeesett a mondatjelentéssel. Ez az egész apparátus a Hálózat keretein belül és a Háttér előtt működik. Amennyiben a kommunikáció sikeres, végre tudtam hajtani egy komoly, szó szerint értett és hiánytalan beszédaktust. Mi következik abból a tényből, hogy én vagy valaki más képes e mondat típus másik példányával valami teljességgel különbözőt tenni? Ismétlem, az égvilágon semmi. A beszédaktus intencionalitása csak és kizárólag az adott partikuláris beszédaktust fedi le. Annak, hogy valaki végrehajt egy másik beszédaktust ugyanazon típus egy másik példányával (de akár ugyanazzal is), semmilyen jelentősége nincs a beszélő megnyilatkozási jelentésének a beszédaktus meghatározásában játszott szerepének szempontjából.

Derrida azt a bizarr nézetet képviseli, hogy a beszédaktuselmélet szerint egy partikuláris beszédaktus intencionalitásának valamiképpen irányítást kell gyakorolnia ugyanazon mondat típus példányainak minden további előfordulása fölött. A beszédaktuselméletnek azonban – akár az én, akár bárki más verziója szerint – nem tulajdonítható ilyen felfogás, szerzőnknek pedig azért nem sikerül ezt észrevennie, mert a típus/példány, mondat/kijelentés, beszélői jelentés/mondatjelentés distinkciót sem volt képes megragadni. Annak feltételezése, hogy ha én mondom valamit és ezzel valamit kifejezek, majd valaki ugyanazon szavak egy másik példányával valami mást fejez ki, akkor én valahogyan elveszítem a beszédaktus fölötti irányítást, nem több egyszerű tévedésnél.

Lássunk még egy példát. Valaki egyszer írt egy verset, ami így kezdődött: „Lelkem álom béklyózta le ...”. Tegyük fel, hogy ezentúl ezt a verssort fogom felhasználni arra, hogy hívjam a kutyámat. Addig kiabálok a környéken, hogy „Lelkem álom béklyózta le!”, amíg a kutyám elő nem kerül. Feltételezhetjük-e ennek alapján, hogy Wordsworth elvesztette uralmát saját beszélői jelentése fölött?

Derrida számos alkalommal elköveti ezt a hibát, a legvilágosabban mégis *Spurs* című könyve tanúskodik tévedéséről. Itt a következő példával hozakodik elő.

Nietzsche *Nachlass*ában, tehát kiadatlan írásaiban, a következő mondat német megfelelőjét találták meg, idézőjelekkel körbevéve: „Elfelejtettem az esernyőmet”. E példányt Derrida oldalakon keresztül elemzi könyvében. Nem fogom vizsgálatának egészét ideidézni, de remélem, a következőkkel sikerül érzékeltetnem a szöveg zamatát. Elemzését egy episztemikus megállapítással kezdi: „Talán egy olyan példamondattal van dolgunk, amit Nietzsche csak úgy felszedett vagy hallott valahol. Talán egy feljegyzéssel állunk szemben arról, hogy valamit ide vagy oda kell

leírni. Nincsen cáfolhatatlan válaszunk arra, hogy honnan ered ez a példány, vagy hogy hová illeszkedett be a későbbiek során. Sohasem fogjuk *biztosan* tudni, hogy mit akart Nietzsche mondani vagy tenni ezekkel a feljegyzett szavakkal, de még csak azt sem, hogy *akart-e* valamit egyáltalán.”²¹

Eddig az elemzés helytállónak tűnik. Idáig ugyanis egy episztemológiai elemzést látunk, és valóban: vannak olyan tények, amelyek megállapításához nincsen bizonyítékunk, következésképpen nem tudunk róluk semmit. Derrida azonban ontológiai következtetéseket próbál levonni episztemikus megállapításaiból. Ezt írja:

Az az emlékeztető [*restance*], amely azt mondja: „Elfelejtettem az esernyőmet”, nem körpályán mozog. Mozgása nem ismer sem középpontot, sem olyan útvonalat, amely a kezdetétől a végéig vezetne, majd vissza. Mivel e szöveg, struktúrája által, meg van szabadítva bármely élő mondani-akarástól [*vouloir-dire vivant*], mindenkor fennáll annak a lehetősége, hogy egyáltalán nem jelent semmit, vagy semmi eldönthetőt. A jelentéssel játszott parodisztikus játéknak nem szabhat határt az, hogy megragadjuk itt vagy ott; ez a feljegyzés túl van minden kontextuális szerkezeten és véges kódon. Könnyen lehet, hogy e cetli, éppen mert írásként olvasható, örökre titok marad. De nem azért, mert egy adott titkot őriz; titka sokkal inkább abban áll, hogy talán nincs titka, hogy csak úgy tesz, mintha egy rejtett igazságot hordozna gyűrődéseiben. Struktúrájával nem egyszerűen kötötté válik, de egyben konfüzionál. A hermeneutát szükségképpen provokálja és zavarba ejti ez a játék. (131–3.)

Nem túl meglepő, hogy a „hermeneuta” zavarban van, mert a kérdéses hermeneuta nem ismeri eléggé a nyelvfilozófiát ahhoz, hogy értelmesen számot tudjon adni e töredékről. Derrida igen nagy számú hibát követ el az idézett szöveghelyen; az egyszerűség kedvéért a három legnyilvánvalóbbat fogom felsorolni.

(1) A német mondat konvencionális jelentéssel bír. Adott Hálózaton belül és adott Háttér előtt a mondatjelentés interpretációja kellőképpen meghatározott. Egy másik kultúra Háttére előtt, ahol az esernyők csokoládéból készülnek, és eső után elfogyasztásra kerülnek, talán máshogyan kellene felfognunk a mondat szó szerinti jelentését (például úgy, hogy elfelejtettem az esernyőm ízét); ám a XIX. század második felében fennálló kulturális, biológiai és nyelvi háttér előtt a szó szerinti interpretáció lehetőségei problémamentesen megadhatók. (Fel kéne sorolnom az összeset?) Egyébként azért bízhatunk a mondat angol vagy francia fordításának helyességében, mert ismerjük az eredeti német mondat jelentését.

(2) A Nietzsche *Nachlass*ában talált mondatpéldány egy típust példáz, következésképpen részeseül a fent említett a konvencionális jelentésből. Csak Derrida tévedése szerint „áll fenn mindenkor annak a lehetősége, hogy egyáltalán nem je-

²¹ JACQUES DERRIDA: *Spurs Nietzsche's Styles*. Chicago, 1978, 123. A következő idézetünk szintén ebből a műből származik.

lent semmit”. Persze lehet, hogy mindez már több, mint egy tévedés; szerzőnk ugyanis nem tudja, miről állítja azt, hogy talán nem jelent semmit – a típusról? a példányról? a kijelentésről? a beszédaktusról? Derrida itt legalábbis összekeveri a mondatjelentést a beszélői jelentéssel. Abból ugyanis, hogy Nietzsche talán nem akart semmit kifejezni (beszélői jelentés), még nem következik, hogy a példány „egyáltalán nem jelent semmit” (mondatjelentés).

(3) Véletlenszerű történeti okokból kifolyólag nem tudjuk, hogy mi volt Nietzsche szándéka ezzel a mondatpéldánnyal, ha volt egyáltalán bármilyen intenciója. Közlebről: nem tudjuk, hogy a feljegyzést beszédaktusnak szánta, vagy egyszerűen csak mint mondatról gondolkodott róla. Azonban episztemológiai korlátozottságunkból, tehát a bizonyíték hiányából semmilyen ontológiai természetű következtést nem vonhatunk le. Ha Nietzschének szándékában állt kifejezni valamit, akkor így volt, és kész. Az erről való tudás vagy nem tudás inkább életrajzi, mint teoretikus kérdés. Hogy tömören fogalmazzunk, az empirikus evidencia hiányának nincs hozadéka az alulmeghatározottság vagy az eldönthetetlenség elvi problémájának szempontjából. Ez a probléma ugyanis csak akkor merülhet fel, ha *tudásunk már teljes*, ha az összes episztemikus kérdést megválasztottuk. Egyszerű tévedésről van szó akkor, amikor ezeket a fogalmakat episztemikus módon használjuk.²² Derrida itt összekeveri az ismeretelméletet az ontológiával.

Összefoglalva, Derridának azt sem sikerül bizonyítania, hogy e töredék megjelenése Nietzsche *Nachlass*ában bármiféle teoretikus jelentőséggel bírna. Amint az összes distinkciót mozgásba hoztuk, a fennmaradó nehézségek episztemikus természetűnek bizonyultak, következésképpen, bár rendelkezhetnek gyakorlati jelentőséggel egy életrajzíró, egy történész, vagy egy kritikus számára, nyelvfilozófiai szempontból semmilyen elméleti érdekességgel nem bírnak. Az a gondolat, hogy van valamilyenfajta rejtély vagy valamilyen felmérhetetlen homály és nehézség, ami zavarba ejti a hermeneutát, csak azt mutatja, hogy a hermeneuta fejében eleve nagy volt a zűrzavar.

Az a benyomásom, hogy az irodalomelmélet szenvedélyes és mélyen megosztó vitáinak egy jelentős része – persze nem az összes – valójában tévedésekből táplálkozik. Amint már említettem, nem ugyanarra a kérdésre adott, egymással versengő válaszokat látunk, hanem különböző kérdésekre felelő, egymással nem versengő válaszokat, ahol e különböző kérdéseket ugyanazokkal a szavakkal tesszük fel, köszönhetően annak, hogy a szerzők nem érvényesítik az általam hangsúlyozott distinkciókat. Még a legkirívóbb esetek kapcsán is úgy tűnik számomra, hogy azok a problémák, amelyek mélységes és szörnyű homályba vetnek bennün-

²² Nem véletlen, hogy Gödel híres nem-teljességi tételét egy, az *eldönthetetlen mondatokról* szóló tanulmányában fejti ki. (KURT GÖDEL: Über formal Unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und Verwandter Systeme, I. = *Monatshefte für Mathematik und Physik* 38 (1931): 173–98.) Itt ugyanis arra mutat rá, hogy a Principia-típusú rendszerek olyan igaz állításokat is tartalmaznak, amelyek nem elfogadhatóak. Ez a tézis nem a bizonyítékok hiányából indul ki.

ket, és rejtélyes távlatokat nyitnak meg előttünk, valójában bizonyos fogalmak egyszerű összekeveréséből adódnak. Ezek a tévedések azon teoretikus apparátus hiányából származtathatóak, amelynek keretei között feltehetnénk és megválaszolhatnánk a minket foglalkoztató kérdéseket. Kétségtelen, hogy az általam javasolt eljárás több szempontból fogyatékos, ám úgy vélem, hogy egy hasonló apparátus híján nem tudjuk megfogalmazni és értelmesen tárgyalni problémáinkat. Mihelyt kiküszöböljük az említett tévedéseket, a nagyképű tézisek többsége eloszlik, mint a köd egy forró délelőttön.

VI

Azt állítottam, hogy az irodalomelmélet zavarainak jórésze ismert alapelvek és eredmények figyelmen kívül hagyásából származik. Hogyan lehetséges ez? Nos, a probléma részben a kortárs szellemi élet hiperspecializáltságából ered. Egy huszadik századi amerikai irodalomra szakosodott kutató nem könnyen lehet verzátus abban, hogy hogyan fedezte fel Gottlieb Frege a predikátumkalkulust a XIX. század második felének Németországában. Ám a diszciplináris korlátokból fakadó természetes ismerethiányt például súlyosbítja az a tény, hogy az irodalomtudomány művelői közül vannak, akik úgy írtak nyelvészeti és a nyelvfilozófiai problémákról, mi több, úgy tettek szert a szaktekintély státuszára ezen a téren, hogy nem is igazán ismerik e témaköröket. Idéztem Derrida néhány hibáját, amelyek, úgy vélem, más dekonstrukcionista szerzőkre is jellemzőek. Azt gondolom, e hibák nemcsak az általam említett alapelvek fölötti elsiklásból, hanem egyben a nyelvfilozófia és a nyelvészet újabb történetében való járatlanságból fakadnak. A „nyelvfilozófia”, ahogyan ma használjuk ezt a terminust, csak a XIX. század végén kezdődik Fregével, s onnan folytatódik Russell, Moore, Wittgenstein, Carnap, Tarski, Quine és mások napjainkig terjedő munkásságával. Az őket megelőző filozófusok, bár gyakran írtak a nyelvről, kevésbé játszanak szerepet a nyelvfilozófia mai vitáiban, szemben a filozófia más területeivel. Amennyire meg tudom ítélni, Derrida szinte semmit sem tud Frege, Russell és Wittgenstein és a többiek műveiről. Austin elméletét az enyémmel együtt éppen azért érti félre, mert nem látja, hol léptünk be és hogyan illeszkedünk bele ebbe a Fregétől Wittgensteinig terjedő hagyományba. Amikor Derrida nyelvfilozófiáról ír, tipikusan Rousseau-ra és Condillacra utal, hogy Platón ne is említsem. A „modern nyelvészetet” pedig számára Benveniste, sőt Saussure jelenti. A felsoroltak mind fontos és jelentős gondolkodók, s munkáik megérdemlik a figyelmet, ám sohasem fogjuk megérteni, hogy mi történik ma, ha náluk megtorpanunk. Derrida maga nagyonis *tradicionális* filozófus, amennyiben röviden, de pontosan úgy jellemezhetjük munkáit, hogy Wittgenstein előtti feltevésekből indulnak ki. Csak egy Wittgenstein előtti gondolkodó tehetett volna a tanulmány elején idézettekhez hasonló állításokat a fogalmak tisztaságáról.

Az a tény, hogy szerzőnk ebben az értelemben tradicionális gondolkodó, három következménnyel jár jelen vizsgálódásunk szempontjából. Először is, amikor Derrida tisztába kerül tradicionális feltevéseinek működésképtelenségével, úgy véli, valami elveszett illetve veszélybe került. Például azt gondolja, hogy a félreértés lehetősége egy olyan speciális problémát teremt, ami túlmutat azon a hétköznapi kérdésem, hogy hogyan tudjuk megérteni azt, amit az emberek kifejeznek, amikor beszélnek. Ezen felül elkeseredésében új zsargont agyal ki annak érdekében, hogy kezelni tudja a régiek hibáit. Az „iterabilitás” és a „differancia” csak két példa erre. A tolvajnyelv azonban nem teszi lehetővé a tradicionális előfeltevéseken való túllépést, legfeljebb időlegesen elkendőzi azok kudarcát.

Másodszor: minden, a beszédaktuselmélet általam vagy mások által képviselt formája ellen indított terjengős támadása ellenére, még mindig nem képes felfogni, hogy elméletünk nem az ő tradicionális feltevésein nyugszik. Szó szerint érthetetlennek (az ő szavaival élve: „hihetetlennek”) tartja, hogy nem fogadok el bizonyos alaptételeket. Például azt gondolja, hogy az intencionalitás fogalmának használatával valami Husserli fundacionalista vállalkozásba bonyolódtam; azt feltételezi, hogy ha distinkciókat teszek, azok önmaguktól kellene hogy kizárják a határeseteket; emellett azonban semmi mondanivalója sincs a Háttérről szóló tézisemről, és annak nyelvfilozófiai jelentőségéről. Lévén, hogy szerzőnk nyilvánvalóan közel semmit sem tud a nyelvfilozófia elmúlt száz évének történetéről, nem képes belátni, hogy bármiben, amit írok, *adottnak* veszem a fenti műveknek és különösen a kései Wittgenstein műveinek az ismeretét. Az engem foglalkoztató számos kérdés egyike: ha egyszer bizonyos hagyományos fundacionalista filozófiai álláspontok többé-kevésbé játékon kívül kerültek, hogyan tudunk Wittgenstein után elmefilozófiát és nyelvelméletet alkotni? Mivel Derrida Wittgenstein előtti feltevésekből indul ki, szemmel láthatóan nem képes megérteni, mit jelent egy Wittgenstein utáni beszédaktus-elméletet vagy intencionalitás-felfogást kialakítani. Azt hiszi, minden ilyen jellegű elméletnek olyan formán tradicionálisnak kell lennie, ahogyan például Husserl tradicionális filozófus volt. Ebből kifolyólag Derridának azzal adnánk a legjobb választ, ha nem a hibáit, félreértéseit és figyelmetlenségeit sorolnánk fel, hanem megvilágítanánk azokat a hagyományos előfeltevéseket, amelyek mindezeket elkerülhetetlenné teszik.

Harmadszor: mivel járatlanok azokban az eredményekben és distinkciókban, amelyekhez nagyjából az elmúlt száz év során jutottunk, Derrida és más dekonstruktivisták hajlamosak megkrédőjelezni a kortárs nyelvfilozófia és nyelvészet hitelét.

A dekonstrukció képviselőit általában, és Derridát különösen, háttértudásuk intellektuális korlátozottai nem képesek visszatartani stílusuk túlhajtásától, a retorikai hatás kergetésétől, gondolatmeneteiket ezért talán úgy jellemezhetnénk, mint utakat az izgalmastól a banálisig és vissza. A dolog így működik: Derrida előáll egy falrengető tézissel, például hogy az írás megelőzi a beszédet, hogy semmi sem létezik a szövegeken túl, vagy hogy a jelentés eldönthetetlen. Amikor ezt számon kéri rajta, így válaszol: „Önök félreértettek engem. Én csak azt állítottam, hogy így

és így”, ahol az így és így helyén egy hétköznapi közhely áll. Amikor aztán e közhelyet felismerik, azzal folytatja, hogy e felismerés valójában az eredeti, izgalmas tézis elfogadását jelenti. Tanulmányomat három olyan példával fogom befejezni, amelyek jól illusztrálják ezt a retorikai mozgást.

Az első és legnyilvánvalóbb példa alapja az az állítása, hogy az írás (az „ősírás”, ami „az írás vulgáris felfogásával rokon”) megelőzi a beszédet; az írott nyelv megelőzi a beszélt nyelvet. „Később megpróbálok rámutatni, hogy nem létezhet nyelvi jel az írást megelőzően”,²³ ígéri szerzőnk. Ám az a tétel, hogy az írás megelőzi a beszédet, nyilvánvalóan hamis, amint ezt bármely történeti nyelvész tanúsítani tudja. Persze Derrida nem teljesen erre gondol. Nagyjából úgy véli, hogy az írott nyelv számos vonását a beszélt nyelvben is fellelhetjük. Amikor ehhez a ponchoz eljutunk, azt feltételezi, hogy bebizonyította az eredeti tézist. Az izgalmastól a banálisig és vissza.

A második eset a jelentésről szóló elemzéssel kapcsolatos. Derrida folyton azt hirdeti, hogy a jelentés instabil. Itt még olyan szavakat is használ, mint „eldöntetlenség”, és „relatív meghatározatlanság” polémiái folyamán. (LI, 144–145.) Ennek a nézetnek nála az a következménye például, hogy minden olvasás bizonyos mértékben félreolvasás, hogy minden megértés félreértés lesz, és így tovább. Amikor azonban szerzőnkönk számon kérjük mindezt, azt válaszolja, hogy nem így értette ezt az egészet. Most azt állítja: csupán fel akarta hívni a figyelmet arra, hogy „a félreértés vagy a sikertelen megnyilatkozás lényegi és redukálhatatlan lehetőségének helyet kell kapnia a pozitívnak mondott értékekről való számadásunkban”. (LI, 147.) Egyszóval az eredeti, merész tézis végül egyenértékű lesz azzal a közhellyel, hogy félreértések és félresikerültségek mindig előfordulhatnak. Ám ez követőivel együtt nem gátolja meg őt abban, hogy továbbra is a tézis eredeti megfogalmazását használja.

Eme teoretikus manőver harmadik példáját az a derridai állítás szolgáltatja, hogy semmi sem létezik a szövegeken kívül. „*Il n’y a pas de hors-text.*” Íme, amit most állít erről: „*Il n’y a pas de hors text* semmi mást nem jelent, mint hogy semmi sem létezik kontextuson kívül”. (LI, 136.) Az eredetileg paradox tézis, amely szerint semmi sem létezik a szövegeken kívül, itt abba a banalitásba fordul át, hogy mindennek megvan a maga (ilyen-olyan) kontextusa. Ahogyan Austin mondta egyszer: „Az ember először kimondja, azután jól visszavonja”.²⁴

(John R. Searle: *Literary Theory and its Discontents.* = *New Literary History* 25 [1994]: 637–65.)

Fordította: Gulyás Péter

²³ Ld. JACQUES DERRIDA: *Of Grammatology.* Baltimore, 1976, 14.

²⁴ Az idézet származási helye: RICHARD RORTY: *The Consequences of Pragmatism.* Minneapolis, The Hanverter Books, 1982, 97.

KECSKEMÉTI GÁBOR

Vallától Wittgensteinig (és vissza?)

A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata
mint irodalomelméleti kihívás

„...a sárkányok egyesek szerint röpködni is tudnak, bár
más tekintélyek ezt tagadják.”

LORENZO VALLA¹

A korábban hosszú ideig jószerével csak a pápák világi hatalmát biztosítani hivatott constantinusi adománylevél biztos kezű filológus leleplezőjeként számon tartott XV. századi humanista, Lorenzo Valla munkásságának megítélése az utóbbi időben a nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás historikus és ahistorikus irányzatainak kavargó forrponyjává vált. Az életmű elemzése részint megvilágított néhány olyan szemléleti alapelvet, amelyek az egész reneszánszkori humanizmus, sőt a humanizmus bizonyos hagyományait tovább éltető reformációs és ellenreformációs kor diszciplináris (ön)reflexiójának jellemzésére lettek kiterjeszthetőek, részint felszínre dobott jó pár olyan vitát, amelyek a történeti és az elméleti érdekű vizsgálati módok találkozási pontjain² sistergő kísérletek természetének iskolapélda tisztaságú eseteiként tanulmányozhatók.

Salvatore I. Camporeale 1984 októberében egy parmai konferencián adott elő Lorenzo Valla retorika- és nyelvszemléletéről; előadásának tanulmányá továbbfejlesztett szövege 1986-ban látott napvilágot a konferencia kötetében,³ magyar fordításban pedig itt jelenik meg először. A nagy erejű bizonyítás a klasszikus és skolasztikus filozófia koncepcionális alapelemének, a metafizikus nyelvfelfogásnak a deontologizáló meghaladását és radikális kritikáját, valamint az igazság retorikus koncepciójának kialakítását, az antiesszencialista humanista episztemológia megalapozását tulajdonítja Vallának.

¹ „...volant enim dracones, ut quidam aiunt, etsi alii negant”. LORENZO VALLA: *Discourse on the Forgery of the Alleged Donation of Constantine, in Latin and English*. English translation by Christopher B. Coleman, New Haven, Yale University Press, 1922, 144. A magyar fordítás Kardos Tibortól.

² Az ilyen pontok száma világviszonylatban sem túlságosan nagy; vö. egy angolszász szakfolyóirat ismétlődő minősítéseit a németországi és franciaországi reneszánsz-kutatás modern elméleteket elkerülő, konzervatív voltáról: SUSAN C. KARANT-NUNN: *Turning New Leaves: Renaissance Studies in Germany*, 1995. = *Renaissance Quarterly*, 48(1995), 843–54, 844; SUSAN C. KARANT-NUNN: *Navigating Currents: Renaissance Studies in Germany Today*. = *Renaissance Quarterly*, 49(1996), 840–9, 849; TOM CONLEY: *A Smorgasbord of Champions: Recent French Books on the Renaissance*. = *Renaissance Quarterly*, 50(1997), 251–60, 259.

³ SALVATORE I. CAMPOREALE: *Lorenzo Valla „Repastinatio, liber primus”: Retorica e linguaggio = Lorenzo Valla e l’umanesimo italiano: Atti del convegno internazionale di studi umanistici (Parma, 18–19 ottobre 1984)*. (A cura di) Ottavio Besomi, Mariangela Regoliosi, Padua, Antenore, 1986, 17–239.

Camporeale (1928–2002) ekkor már hosszabb ideje Valla legnagyobb tekintélyű kutatói közé tartozott: 1972-ben publikálta *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia* című monográfiáját.⁴ Parmai előadása mégis egyfajta fordulat a kutató életművében: a Valla filozófiai és nyelvelméleti gondolkodásáról alapjaiban már másfél évtizeddel korábban leírt felismeréseit először itt hozta kapcsolatba a kései Wittgensteinnel, megállapítva, hogy a *consuetudo loquendi* humanista fogalma lényegében azonos azzal, amit Wittgenstein a szó grammatikájának nevezett. A XX. századi nyelvfilozófia korszakos alakjának nevét azonban nem ő, hanem – épp Camporeale korábbi cikkeinek és kötetének ismeretében, azok tanulságait kibontva és továbbfejlesztve – Richard Waswo dobta be a Valla körüli diskurzusba. Noha Camporeale írása nem hivatkozik Waswóra, a részleteiben és konzekvenciáiban kifejtetlenül maradó Wittgenstein-utalás mégis Waswo 1979. évi cikkének⁵ megtermékenyítő hatását jelentheti, a Valla-kutató specialista rábólintását a megvilágító erejű párhuzam használatára. Így visszaigazolván a filozófiai párhuzam már erős tézisként kerülhetett be Waswo 1987-ben publikált monográfiájába,⁶ s váltott ki nyomban ezután szenvedélyes vitát a *Journal of the History of Ideas* hasábjain. A reneszánsz Itália nyelvelméletének, pedagógiai gyakorlatának, sőt a bizánci retorikai hagyományok hatásának is jó ismerője, John Monfasani ugyanis élesen tiltakozott a Valla–Wittgenstein párhuzam használatának jogosult volta ellen.⁷ Monfasani egy kalap alatt mindjárt Hanna-Barbara Gerl *Rhetorik als Philosophie* című, 1974-es Valla-monográfiájára⁸ is össztűzet nyitott, amelyben ugyan nem szerepel a szemében botránykőnek tűnő összevetés a modern filozófussal, de Waswo hivatkozási bázisának jelentős hányadát a német kutatónő idézetei és az azok fordításában tetten érhető interpretációk adják. Kettejük mellett még Sarah Stever Gravelle neve is felkerült Monfasani listájára, aki Vallának a latin és a görög nyelv sajátosságait összevető megjegyzéseiről írott 1982-es cikkével vált érintetté.⁹

⁴ SALVATORE I. CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia*. Firenze, Istituto Palazzo Strozzi, 1972. A közvetlenül Camporeale előtti Valla-kutatás emlékezetes könyve az itt ismertetendő vitákban nem került szóba: JERROLD EDWARD SEIGEL: *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism: The Union of Eloquence and Wisdom, Petrarch to Valla*. Princeton N. J., Princeton University Press, 1968; erről lásd KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (*Historia Litteraria*, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 62.

⁵ RICHARD WASWO: The „Ordinary Language Philosophy” of Lorenzo Valla. = *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, 41(1979), 255–71.

⁶ RICHARD WASWO: *Language and Meaning in the Renaissance*. Princeton N. J., Princeton University Press, 1987.

⁷ JOHN MONFASANI: Was Lorenzo Valla an Ordinary Language Philosopher? = *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)/2, 309–23.

⁸ HANNA-BARBARA GERL: *Rhetorik als Philosophie: Lorenzo Valla*. München, Fink, 1974 (*Humanistische Bibliothek: Reihe I, Abhandlungen*, 13).

⁹ SARAH STEVER GRAVELLE: Lorenzo Valla’s Comparison of Latin and Greek and the Humanist Background. = *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, 44(1982), 269–89.

A vita során természetesen sok olyan szakkérdés megvitatásra került, amelyek az elszánt Valla-specialistákon kívül keveseket képesek lázas izgalomban tartani. Monfasani szép trófeákat szerzett a Gerl–Waswo vegyespáros kontextusból kiragadott idézetei, fordítási hibái és a kézirati hagyomány ismeretében mutatkozó hiányosságai körül elvégzett filológiai tisztogatás során. Az igazán súlyos kifogások azonban abból adódtak, hogy Valla a szavak jelentésében a *consuetudo* meghatározó erejét felismerő nézetét Monfasani egyáltalában nem tartotta újdonságnak, hanem az antikvitásban és a középkorban is adatolható egyes megállapítások megismétlésének. Abban aligha van bármilyen forradalmi újdonság, hogy a logika nem az extramentális tárgyak, hanem a tárgyra irányuló tudati fogalmak tudománya – fogalmazott, kiemelve, hogy természetesen a standard skolasztikus felfogás is ez, s így egyben az ontológiai és a logikai rend azonosságának implicit tagadása. Talán az olyan extrém realistákat leszámítva, amilyenek Raymundus Lullus követői voltak, minden más filozófus egyetérthetett Valla megfontolásaival. Valla viszont nem is tekintette abszolút filozófiai standardnak a köznyelvet. Kétségtelenül gyakran hivatkozott a nyelvi *consuetudóra* filozófiai nézetek bírálata közben, de sem a klaszszikus, sem a reneszánsz köznyelv nem volt az igazságnak sem a modellje, sem a forrása Valla számára. Az egyedüli valóban autoritatív *consuetudónak* nem a modern értelemben vett köznyelvet, hanem a legjobb szerzők irodalmi gyakorlatát tekintette. Valla nyelvi standardját ennek alapján teljesen és öntudatosan belletrisztikusnak nevezte Monfasani.

Monfasani vitacikkére Waswo¹⁰ és Gravelle¹¹ is válaszolt, válaszuk több egybehangzó elemét Waswo írása alapján idézem fel. Őt mindenekelőtt Monfasani önreflexiójának hiánya és a kizárólagos igazság birtoklásának magabiztos öntudata bősztítette fel. Monfasani cikkének első mondata mindjárt azt a bátor embert dicsérette, aki majd egyszer eljön, hogy megírja a tudományos kutatás kórtanának nagykönyvét. Ebben egy fejezetet bizonyára a divatirányzatok elbódultjainak szentel majd, akik régi szövegekben sem a múlt tényeit, hanem a jelen divatos elméleteivel való egybecsengéseket hajlamosak megpillantani. Waswo hosszan elemzi a felütésnek ezt a betegség-metaforáját, amelynek implikációi legalább annyira gazdagok a diagnoszta burkolt önértelmezése, mint a kórütött, fertőzött, nyavalyás invalidus minősítése tekintetében. Majd annak kifejtése következik, hogy a nyelvelméleti felvetés Monfasani általi reduktív kezelése kizárólagos célként Vallának az elődeitől örökölt világgépbe való, problémátlannak feltüntetett visszasajtolását óhajtja végrehajtani. Arra, ahogyan Valla a skolasztikus filozófusokat olvassa, és arra, ahogyan Waswo Valla szövegét nyitja fel, egyaránt vonatkoznak a következő szavak: „Egyetlen szöveg sem olvassa önmagát. Egyetlen szöveg sem, amely nagyobb szintaktikai koherenciával bír, mint – mondjuk – egy telefonkönyv, nem deklarálja a saját jelentését.” Jelentéseit az értelmező olvasók által berne vagy körülötte meg-

¹⁰ RICHARD WASWO: Motives of Misreading, = *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)/2, 324–32.

¹¹ SARAH STEVER GRAVELLE: A New Theory of Truth, = *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)/2, 333–6.

teremtett kontextusok fogják kialakítani. A Valla által elfoglalt álláspont egyáltalán nem tekinthető azonosnak az elődeitől recipiáltakkal. Csak a legfontosabb különbségre utalva: igaz, hogy a skolasztikus filozófusok mesterségesnek tekintették a szó hangalakja és jelentése közötti viszonyt, ám a jelentés és a tárgy közötti viszony ontológiai volt a nominalisták és a realisták számára egyaránt. A szemantika meghatározója számukra egy külső, előre megalkotott tárgyi világra utaló referencia volt. Valla számára – Waswo azt is hozzáteszi: akárcsak Wittgenstein számára – a szemantikai meghatározó a szónak a nyelvben való használata. A *significatio* nem a *res significatával* azonos.

A lényegében Camporeale óta a Valla utáni humanistáknak tulajdonított, a szemantikában az episztemológiát, a nyelvben a társadalomtörténeti képződményt és a valóságkonstituáló erőt megpillantó, az igazság megfelelés-elméletét és a jelentés referenciális elméletét tagadó szemlélet ma a humanizmuskutatás erős paradigmájának, virágzó iskolájának mutatkozik. Wittgenstein nélkül is az lehetne,¹² de úgy áll a dolog, hogy Wittgensteinnel együtt lett azzá. Nancy S. Struever írásaiban semmi nyoma Waswo ismeretének, de elsősorban Camporeale nyomán,¹³ valamint egy amerikai kollégája publikálatlan előadásszövege alapján ő is magától értetődőnek és jelentősnek tekintette azt, hogy Valla a kései Wittgensteint antcipálta, sőt melléállította Cusanust, aki meg éppenséggel a korait. Waswo pedig 1999-ben nem egyebütt, mint a tekintélyes *The Cambridge History of Literary Criticism* reneszánsz-kötetének nyelvelméleti nyitófejezetében kapott lehetőséget felfogásának kiterjesztő megisméltésére és népszerűsítésére, Wittgensteinestül-mindenestül. Érdemes röviden áttekinteni mindkettejük gondolatmenetét.

Nancy S. Struever a Valla felfogásából következő etikai konzekvenciákat gondolta végig; tanulmánya folyóirat-közleményként még 1987-ben jelent meg, majd 1992-es kötetének negyedik fejezete lett.¹⁴ Mindenekelőtt leszögezte, hogy Valla *Elegantiae*-ja és *Repastinatio dialecticae et philosophiae*-ja nem két külön projektum, hanem a grammatika, a retorika és a logika quintilianusi típusú integrációja, amelyben igen nehéz különbséget tenni aközött, hogy mi vonatkozik a szavak és mi a dolgok leírására. Ennek az egyetlen közös érdekű projektumnak – akárcsak Quintilia-

¹² Wittgensteini nyelvfilozófiai konzekvenciák nélkül is, homiletikai tapasztalatokkal szembesítve továbbgondolható lehetett volna Camporeale levezetéséből például az, hogy Valla szerint a közvetlen tapasztalásunkon túli valóság kizárólag a *comparatio* retorikájával és annak gyakran képszerű, metaforikus eszközeivel, vagy kimondhatatlanságának elismerésével, hozzáférhetőségének tagadásával, az őt illető csenddel írható le. Az előbbi a bibliai filológia mint az egyetlen lehetséges teológiai eljárás számára tör utat, az utóbbinak erős spirituális töltetét folytatják majd főként alternatív vallási elgondolások.

¹³ Camporeale később mint a Struever-Festschrift egyik szerzője a Valla–Bracciolini vitát dolgozta fel. Struever Camporeale-értékeléséhez az olasz tudós halála után: NANCY S. STRUEVER: Garin, Camporeale, and the Recovery of Renaissance Rhetoric. = *MLN*, 119(2004)/1, 47–55.

¹⁴ NANCY S. STRUEVER: *Theory as Practice: Ethical Inquiry in the Renaissance*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1992, 95–133.

nusnál – a *consuetudo* a legfőbb alapelve. A köznyelvihez képest a filozófiai nyelvhasználat *insaniát* jelent, a *philosophiával* szemben még a *rustici* és *illitterati* is előnyben részesítendőek. A jó nyelvhasználat elengedhetetlen követelményei a természetesség és az egyszerűség, amelyek gyakran a szabályszerűség ellenében is érvényesíthetők: „*nec tam grammaticae quam latine loquendum*”.

A *consuetudo* műbenlétének Monfasani által kifogásolt tisztázatlanságával Struever nem vádolható: részletező megfigyeléseket tett arról, hogy bár a rációt és a szokást elválasztja Valla, azért a kettőt egyeztető fordulatok is előfordulnak („*ratio consuetudinis*”), az autoritás pedig – Quintilianushoz hasonlóan – hajlamos összecúsítani hol a régi szokással („*auctoritas antiquitatis*”), hol a művelt réteg szokásával („*consensus eruditorum*”).

Már Camporeale elemezte Valla nézeteit arról, hogy a *verum loqui* csak a *vere loqui* által valósítható meg, s így az igazság kizárólag a beszédben van jelen, kizárólag annak a tulajdonsága, s hasonlóképpen a *bonum facere* is csak a *bene facere* aktusában végrehajtva létezik, s így a jósnak kizárólag a cselekedetben (*actio*) van helye. Ez egy új etika talapzata: az erény az akarati választás által önmagában igazolt és motivált, nem tárgya vagy célja áll jól érte. Az erény nem *qualitas*, hanem cselekedet, amely csak metonimikusan nevezhető jónak. Struever azzal fejleszti mind ezt tovább, hogy felhívja rá a figyelmet: ugyanaz a kijelentés egyidejűleg *actio* az alany és *qualitas* a tárgy tekintetében, sőt a szemléleti figyelem a cselekedet és az attribúció szövedékére fordul az autonóm dologiság (a tárgy, az objektivitás) vagy az autonóm személyiség (az alany, a modernista értelmű szubjektivitás) helyett. Ez a működésmód személyiség-lélektani és ismeretelméleti belátásokhoz egyaránt elvezet. De emellett etikaiakhoz is: a nem transzcendentális természetű – csak egyes aktualizációkban, konkretizációkban elgondolható – *bonus* szintén az *actió*ban elérhető *qualitas*, és így az a hagyományos vélekedés, hogy a jóról való tudás valami módon maga is jó, elutasításban részesül, a kogníció önmagában nem dicséretes. A hit, remény és szeretet közül egyedül a szeretet erény, mert ez csak affektus, míg a másik kettőnek kognitív, intellektuális kapcsolódásai (is) vannak.

Waswo nyelvelméleti gondolatmenetében¹⁵ az adja a constantinusi adománylevél Valla általi leleplezésének jelentőségét, hogy a nyelv történeti fejlődésében leírható lexikális, grammatikai és morfológiai különbségek észlelése a történeti filológia alapvetéséhez vezetett, míg a szemantikai változások megfigyelése azonnal, már Valla működésében filozófiai távlatokat nyert. Igaz, nyomban hozzá kell fűznie, hogy e filozófiai felismerések gyakorlatilag nem hatottak Valla utódaira, még a legutóbbi időkben is heves vitákat kellett folytatni adekvát megértetésükért. A nyelv elméleti deontologizálásának radikalizmusa helyett a XVI. század bármely nyelvi gondolkodójának írásaira különböző mértékű oszcilláció jellemző: explicite referenciális és implicite konstitutív jelentéstudajdonítások váltakoznak. Sőt

¹⁵ RICHARD WASWO: *Theories of Language = The Renaissance*. (Ed.) Glyn P. Norton, Cambridge, Cambridge University Press, 1999 (The Cambridge History of Literary Criticism, 3), 25–35.

a XVII. század fő nyelvészeti törekvései a nyelv újraontologizálásához kapcsolhatók, csak éppen a *res* és a *verba* korrespondenciája változott át előfeltevésből megvalósítandó céllá. Ugyanakkor a szövegértelmezés vallai praxisa, az *Elegantiae* hatása a gyakorlatban, működő modellként mutatta be, hogyan közvetít jelentéseket a nyelv anélkül, hogy valamifajta ontológiához kapcsolódnék. Erasmus és Luther kezén pedig ebből olyan Biblia-értelmező gyakorlat alakult, amely a Szentírásban nem referenciális jelentéseket talált, nem reprezentációs szemantikát érvényesített, hanem affektív és performatív. A bibliai exegézis megújulása lényegében azt jelentette Waswo szerint, hogy Valla proponált, de utódai által teoretikus belátásaiban végig nem vitt nyelvészeti forradalma csak a gyakorlatban, de ott annál nagyobb erővel teljesedett ki.

A legutóbbi időben történt, hogy a humanista tudományos felismerés proponáltnak tekinthető voltára, propozícióként való alkalmasságára is kétely vetült. Lodi Nauta 2003-ban publikálta tanulmányát az arisztotelészi pszichológiát bíráló Valláról.¹⁶ Már Camporeale megfigyelte, hogy a Valla idején irányadó filozófiai tradícióval szemben az ember sajátosságát Valla nem racionalitásában, hanem kommunikációs, retorikus képességeiben találja fel. Ez az antropológiai koncepció a klasszikus antik retorikai tradíció folytatását jelenti. Mint Nauta megvilágítja, az állapotokban is működőnek feltételezett, noha halandó racionális lélek egyben Valla lélektani Arisztotelész-kritikájának egyik fő tétele. Ez a kritika azonban Nauta szerint igen gyengén kivitelezett. A skolasztikus filozófia és terminológia iránti ellenérzése visszatartotta Vallát attól, hogy annak terminusait, distinkcióit, argumentumait akár csak meg is említse, így azonban saját elgondolásai gyakorlatilag összemérhetetlenekké váltak a *De anima* és a többi arisztotelészi mű kommentáriumával. Nauta rámutat, hogy épp Valla legfőbb célja, a legjobb klasszikus szerzők ékesszóló latinságának újraélesztése rontotta le tudományos kritikájának hatékonyságát, befogadási és érvényesülési esélyeit.

Amint látható, az utóbbi húsz év Valla körüli vitái csaknem minden esetben a Camporeale által leírtakat fejlesztették tovább, persze olykor újraosztva a lapokat. Mint-hogy az időközben elhunyt itáliai domonkosrendi atya írásában benne van még néhány további, eddig ki nem játszott kombináció lehetősége is, mindannak tekintetében, ami a Valláról szóló viták primér tárgya lett, feltétlenül ajánlható az alább közölt tanulmány részletes argumentációjának megismerése. Itt inkább arról van helye beszélni, ami közelebről rólunk és hozzánk szólhat Valla XV. század eleji felismeréseiből és a Valla-koncepciók ezredfordulós történetéből.

Hogy a legtriviálisabb, szinte bombasztikusnak ható poénnal kezdjem: élénk érdeklődést kelthettek a fentiek például mindazokban, akiket az elmúlt néhány év magyarországi irodalomtudományi közéletében felbőszített az, hogy érdeklődésük tárgyát, kutatásuk módszerét, irodalomtörténeti munkásságuk célképzetét, disz-

¹⁶ LODI NAUTA: Lorenzo Valla's Critique of Aristotelian Psychology. = *Vivarium*, 41(2003)/1, 20–143.

ciplináris érdekeltségét és hozamát nem egyszerűen megvitatás és megítélés tárgyává kívánták tenni, hanem az ezt kezdeményező kolléga a körültekintő tájékozódás és súlyozó árnyalás igénye nélkül mindjárt a „beteges” jelző finom és elegáns kényszerzubbonyát is felségítette valamennyiükre. (Ez a megelőlegezett és elstettnék ható ítélet, emlékezhetnek rá, a „beteges elméleti immunitás” diagnózisa volt, és többszörös konzíliumot eredményezett.¹⁷) Nos, e betegtársak számára mint a mentálhigiéna helyreállítását elősegítő olvasmányt ajánlhatom Richard Waswo 1989-es írásának első lapjait, ahol sok érdekes megfigyelés és megfontolás áll azoknak a szemléleti implikációknak a természetéről, amelyek a karantén után kiáltó, önjelölt diagnosztákat vezérlik. Minderről jómagam, akinek már volt vesemedence-gyulladásom, amelyet a kevéssé involvált – három méternél közelebb nem lépő – diagnosztia izomgörcsként nevezett meg, nem kívánok többet mondani.

Hacsak azt nem, hogy Waswo igen-igen szerencsés helyzetet írt le. Törekvései tudós kollégájától a „beteges” minősítést érdemelték ki, s betegsége kórtünetének az elméleti érdeklődés, a vizsgált szöveg és egy modern filozófiai álláspont közötti kapcsolatteremtés igénye minősült. Az őt ért elmarasztalást ironikusan egyetlen jelzős szerkezetben kifejezhette: „we trendy sickies”. Magyarországon ez nem ilyen egyszerű. Itt épp azokból lettek a sápkórosok, akik „elméleti immunitás” tüneteit produkálták. A *trendy* minősítés – hogyan fordítsuk? divathajhász, konjunktúralovag, modernkedő? – viszont azok jutalma, akik a kesztyű után nyúltak, s a magyar irodalomtörténeti kutatás egyes érdeklődési irányainak erős elméleti involváltságát, sőt az elméletet rendszeresen a vizsgálati terepen próbakövek elé állító és e próbák nyomán azt tovább is alakító mindennapjait felmutatták. Szemközt velünk csak a „sickies” vádja sistergett, a „trendies” minősítés a hátunk mögül, a saját háttérünkön keresztül érkezett.

Hogy a betegség-metafora méltatlan vagdalkozáson túl – más kezekben – értelmes célra is felhasználható, azt nemrég Bevezeky Gábor tanulmánya bizonyította.¹⁸ Nem a megfigyelők kondícióját mérlegelte vele, hanem a megfigyelt tárgy termé-

¹⁷ KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia. = *Literatura*, 2002, 379–94; BENE SÁNDOR: Szövegaktus. = *ItK*, 2003, 628–702 (a továbbiakban: BENE 2003b); KECSKEMÉTI GÁBOR: Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók). = *ItK*, 2003, 703–28; TAKÁTS JÓZSEF: Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről. = *ItK*, 2003, 729–41; SZILASI LÁSZLÓ: „Nem ma”: Az irodalom külfüggelől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek). = *ItK*, 2003, 742–55; TAKÁTS JÓZSEF: Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására. = *ItK*, 2003, 756–9; DÁVIDHÁZI PÉTER: Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitívista kötődéseink egy szakmai vita fényében). = *ItK*, 2004, 3–55; FEHÉR M. ISTVÁN: Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás. = *ItK*, 2004, 56–109; VERES ANDRÁS: Egy félbeszakadt vita elé. = *Literatura*, 2004, 102–5; HORVÁTH IVÁN: A hermeneutikai ajánlat: Vitaindító kérdések. = *Literatura*, 2004, 106–22; KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Levél Szörényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatójához. = *Literatura*, 2005, 127–9; VERES ANDRÁS: Észrevételek egy levélhez. = *Literatura*, 2005, 130–2.

¹⁸ BEVEZEKYZY GÁBOR: Miről szól a történet? = *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.) Veres András. (Társszerk.) Bevezeky Gábor, Varga László. Bp., Gondolat Kiadó, 2004 (a továbbiakban: VERES 2004), 130–9.

szetében tudta megmutatni az influenza és a porckorongsérv anamnézisének igen-csak eltérő jellegét. Mégis mind a kettő tisztességes betegség, és ehhez hasonlóan „az irodalom szónak [is] nehezen kezelhetően sok, de legalábbis számos eltérő jelentése van, melyekkel egymástól mélységesen különböző, de egyaránt létező jelenségekre lehet utalni. A létező szó ebben az összefüggésben arra utal, hogy a jelenség létezik azoknak, akik hisznek benne.” Túl azon, hogy – mint a fentiekből levezethető – akár Lorenzo Valla is fogalmazhatta volna őket, bölcs és igaz mondatok ezek, amelyek azonnal mély rezonanciát keltettek bennem. Magam is sokat töprengtem már – Szili József nyomán – irodalomfolyamatokról, olyan merőben különböző ontológiájú tárgyokról, amelyeket megnevezésük csaknem véletlennek tekinthető homonímiáján kívül alig kapcsol más össze. Ezen irodalomfolyamatok egyikének kutatójaként főként influenzával volt dolgom: az irodalomhasználati konvenciók kompetenciájának metonimikus jellegű terjedését biztosítani képes olyan vírushordozókkal, mint a grammatika, a poétika, a retorika és a logika. Annak a történetét, hogy kezdetben retorikatörténeti érdeklődésem milyen megfontolások hatására és milyen lépésekben tárgult azzá, amit történeti kommunikációelméletnek neveztem el, elmeséltem már egyebütt,¹⁹ és az ott elmondottakat semmilyen tekintetben nem kívánom megismételni. Most újra átgondolva viszont az is láthatóvá vált a számomra, hogy mindennek meglepően sok köze van Valla *consuetudo*-elméletéhez is, amelyhez való viszonyában ez a történet is újraartikulálható. A történet e fogalmak felhasználásával való újramondásához viszont érdemes lesz a Valla-kutatóként már bemutatott Nancy S. Struever egy tipologikus tudományelméleti rendszerezésére támaszkodni.

Struever 1998-ban áttekintette azokat a kutatási paradigmákat, amelyeket a múlt évezred utolsó évtizedeiben az „intellectual history” különböző képviselői és iskolái a retorikai perspektíva bevonására kezdeményeztek.²⁰ Három erős iniciatívát különböztetett meg. Elsőként, a *formalizmus* szóval megnevezve a bármely műfajhoz és diskurzusrendhez tartozó szövegek formális retorikai analízisét tárgyalta. Szerinte ennek kortársi gyakorlatában a meghatározó hányad Hayden V. White mantráját mormolja: a forma tartalmát nyitja fel, hogy felfedje a szöveg rejtett motívációit, a narráció és a figuráció gyakran tudattalan választásainak dekonstrukálásával a leplezett ideológiai stratégiákat kívánja lefűlelni, a szubverziót nyakon csípni.

Az észrevételekből és megfogalmazásokból máris látható, hogy ez az irányzat nem élvezi a professzorasszony teljes szimpátiáját. És valóban: Struever és White szakmai vitáinak ekkorra két évtizedes múltjuk volt. Struever már 1980-ban azt

¹⁹ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában.* = VERES 2004, i. m., 161–8.

²⁰ NANCY S. STRUEVER: *The Place of the History of Rhetoric in Intellectual History: The Early Modern Example.* = *Intellectual News*, 3 (Spring 1998), 32–43.

kifogásolta:²¹ miért kellene a történeti retorikakutatásban és a retorikus történetmondás, a narráció kutatásában, sőt a retorikai aktusként felfogott történetmondás mint episztemológiai eszmény népszerűsítésében a trópusokat preferálni. Mind ezeknek inkább a retorika topikus természetéből kellene kiindulniuk. Struever az invenció argumentációt kiemelő felfogást képviselte White-tal szemben, akit szélsőséges nominalistaként, az elokúciós tropikát episztemológiai helyzetbe hozó történetnésként állított be. A szabadon re- és dekonstruálható szövegvilág kizárólagosságával szemben Struever a történettudományt mint alapvetően az argumentációban megvalósuló és az intézményesültség jeleiben is megragadható tudományterületet gondolta el, amelyben a tropika nem a dolgok érthetővé, hanem érthetőbbé tételére való. Akkor, 1980-ban Struever és White szembenállását John S. Nelson igyekezett feloldani²² annak hangsúlyozásával, hogy a történet retorikus jellegét egyik nézőpont sem meríti ki, sőt a nézőpontok tiszta formában merő absztrakciók: a topikának megvan a nyelvi oldala is, a tropika pedig nemcsak nyelv, hanem White szemléletében inkább tudatosulási módokat jelent, a hegeli tudatmozgáshoz hasonlítható. Nelson szerint a történet retorikus jellegének és a történetmondó retorikai pozíciójának megértéséhez egyaránt a retorika teljes rendszere szükséges.

Struever professzorasszony gyorsan tanult. Mintegy félidőben két White-kritikája között, 1992-ben jelent meg az a már hivatkozott könyve, amelyben a vallai etikáról tett megállapításai is olvashatók. Ez a könyv azt jelezte, hogy Struever erőteljes lépéseket tett a dekonstruktóri szubverzió irányába, a könyv szakmai fogadtatása pedig azt, hogy e léptek erőteljesebbek, mint azt a recenzensek kívánatosnak tartanák. A *Comparative Literature* bírálója²³ nemcsak provokatívnak, hanem a maga sajátos gondolkodásmódú szellemi beállítottságában (idiosyncrasy, ez „modorosság”, de „hóbort, bogár” is lehet) időnként őrijtőnek nevezte. A *Historian* ismertetése²⁴ nyíltan prezentistának mondta Struevert, aki csak Quentin Skinner a szövegeket elsődlegesen meghatározó közvetlen konceptuális és nyelvi kontextusokban végrehajtani kívánt értelmezési igényétől határolódott el egyértelműen, de nem nyitott hasonló frontot a kurrens nyelv- és irodalomelmélet radikális nominalistáival, a dekonstrukció, a posztstrukturalizmus és hasonlók bajnokaival. Az *American Historical Review* recenzense²⁵ szerint már a könyv tárgyválasztása elhibázott: könyvének hősei osztoznak antiakadémikus, az egyetemi arisztoteliánus kultúra iránt ellenséges vagy attól elidegenedett mentalitásukban, és a legcsekélyebb mértékben sem reprezentálják a reneszánsz etikai gondolkodás spektrumát. Történeti értelemben a könyv perspektívája így igen behatárolt: „diszfunkcionális az

²¹ NANCY S. STRUEVER: *Topics in History*. = *History and Theory*, 19(1980)/4, 66–79.

²² JOHN S. NELSON: *Tropal History and the Social Sciences: Reflections on Struever's Remarks*. = *History and Theory*, 19(1980)/4, 80–101.

²³ JOHN D. LYONS: *Comparative Literature*, 47(1995)/4, 370–2.

²⁴ JAMES S. GRUBB: *Historian*, 55(1993)/4, 765–6.

²⁵ JILL KRAYE: *American Historical Review*, 98(1993)/4, 1234–5.

vagy sem, e korszak morálfilozófiájának túlradó tömegét egyetemre támaszkodó arisztoteliánusok írták, és olyan beszámoló, amely meggondolatlanul figyelmen kívül hagyja ezt a súlyos és nagyrészt feltáratlan tömeget azért, hogy egy maroknyi jól ismert szövegre összpontosítson, nem adhat érvényes képet a reneszánszkori etikai kutatásról.” Azt hiszem, Struevernek ugyanezt a korszakát és ugyanezen jellemzőit ragadta meg Bene Sándor közelmúltbeli szellemi portréja is.²⁶ Egyként bírálták az amerikai és angol recenzensek még a könyv nehéz nyelvi hozzáférhetőségét, sűrű, erőteljes prózája szövedékének nehéz felfejthetőségét is (ez megnyugtathatja a magát eleinte nyelvi készületlenségéért okoló nem anyanyelvi olvasót). Warburg intézeti recenzense épp Valla kívánalmaival való ellentétet látott ebben: „noha Struever dicséri Vallának azt a meggyőződését, hogy a kutatási diskurzusnak világosnak kell lennie, az ő saját stílusa olyan homályosságot és zsargonhajhászó zavarosságot mutat, amely könnyen versenyre kelhet a kései skolasztika legnagyobb sötétségű termékeivel.”

Ezeknek az észrevételeknek is meglehetett a szerepük abban, hogy Struever professzorasszony ezredvégi áttekintésében nagyobb figyelmet fordít az „intellectual history” két további, retorikai érdekű iniciatívájára. Ezek egyikét a *formáció* név alatt tárgyalja. A retorikus pedagógia hagyományainak tárgyalása tartozik ide, amely nemcsak retorikatörténeti tételt bír, hanem a vizsgálati módszerek premodern konvencióinak megismerését, a megismerő közösségek alapelveket és eljárásokat megformáló diszkurzív gyakorlatának, egy így létrejött episztemológiának a leírását is jelenti. Példaként többek között John O. Ward középkori Cicero-scholionokat bemutató írásai²⁷ és Walter J. Ong rávizsgálatai szolgálnak. John W. O'Malley könyvéről²⁸ írott korábbi recenziójából úgy tűnik, ide sorolja Struever a társadalomtörténet és az eszmetörténet metszéspontján található olyan vizsgálatokat is, amelyek az irodalmi műnemek mellett az ünnepségekben, rituálékban, viseletekben és hasonlóknak megfigyelhető kódok és üzenetek intézményesüléseit kutatják.²⁹ A legnagyobb terjedelmet azonban a harmadik irányzatnak szenteli Struever, amelybe a *retorikus tartalomelemzés* különböző példáit sorolja. Mint megjegyzi, szinte a white-i mantra megfordításáról van itt szó, a forma tartalma helyett a tartalom formai elemeinek felismeréséről és a legkülönbözőbb diszciplínák történeti vizsgálatainak ezekkel való összekapcsolásáról. Példaként az újabb művészettörténeti vizsgálatoknak olyan eseteit említi, amelyek eredményes elemzési szempontként alkalmazták a retorikatörténet tanulságait.

²⁶ BENE 2003b, i. m., 674–5.

²⁷ John O. Ward a Struever-Festschriftben közölt tanulmányában lényegében elfogadta és átvette Struever következtetéseit a retorika episztemológiát megformáló voltáról.

²⁸ JOHN W. O'MALLEY: *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*. Durham N. C., Duke University Press, 1979 (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies, 3).

²⁹ *American Historical Review*, 85(1980)/4, 926–7.

A Struever áttekintésében szereplő három irány közül az elsővel – az általa formalizmusnak nevezettel – ez alkalommal nem foglalkozom. A közelmúltban érdemben megvitattuk a tropologikus-dekonstruktori olvasás régi irodalmi terepre adaptált hazai alkalmazásait és lehetőségeit.³⁰ A második, formációnak nevezett irány lényegében a történeti retorikai tárgyú vizsgálatok Magyarországon is nagy lendülettel kibontakozott iskoláit írja le, amelyekhez helyenként a grammatika történeti kutatásának eredményei is csatlakoznak.

Az utóbbival kezdve: Bartók István nemrég fontos tanulmányban világította meg a grammatikák mindenkori három orientációs talpköve, a *ratio (analogia)*, az *auctoritas* és a *consuetudo (usus)* fontossági sorrendjében a humanizmus korában bekövetkezett változásokat.³¹ Az a meghatározás, amely szerint a grammatika „ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans”, némileg változó megfogalmazásban, de összetevőinek szerepelletését megtartva mint a humanizmus grammatikaideálja ismeretes. Évtizedeken át azt volt szokás gondolni erről a meghatározásról, hogy legrégebbi változatát Guarino Veronensis, Janus Pannonius itáliai mestere alkotta meg az 1410-es években összeállított nyelvtanában (a pontos datálástól csak annyi függ, hogy Lorenzo Vallát kisfiúnak vagy kiskamasznak lássuk-e a grammatikatörténet e nagyfontosságú pillanatában). Bartóknak most sikerült bebizonyítania, hogy Guarino nyelvtanának még korai nyomtatott kiadásaiban sem szerepelt efféle grammatika-meghatározás, Vadász Géza pedig a tanulmány vitáján megerősítette, hogy az általa ismert kéziratos hagyomány is egyöntetű e hiány tekintetében. Bartók tisztázta, hogy az *analogia* és az *auctoritas* együttesen említett grammatikai kívánalma elsőként Niccolò Perotti 1468-ban írt, 1473-as editio princepsű nyelvtanában van meg, s onnét került át Guarino művének korszerűsített kiadásaiba, feltehetőleg a XVI. századnál nem régebben. Guarino elsőségének lehetősége elesvén, és figyelembe véve a Monfasani és Struever által is hangsúlyozott átjárásokat a *consuetudo* és az *auctoritas* között, a *ratio* jelentőségének reneszánsz-kori csökkenése a grammatikai diszciplínában lényegében teljes összhangban van Valla nyelvelméleti megfontolásaival. (A kapcsolat lehetősége éppenséggel biztosított: jól ismerjük a Valla és Perotti közötti érintkezések történetét.³²)

A szorosabban vett történeti retorikai vizsgálatokra térve: a retorikai stúdiumok történetét az iskolások számára összeállított és kinyomtatott retorikai kézikönyvekből, a retorikai kurzusok kéziratos tanári vagy hallgatói jegyzeteiből, az iskolai szónoki gyakorlatok és retorikai tárgyú disputációk nyomtatott vagy kéziratos anya-

³⁰ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 21, 30; SZILASI LÁSZLÓ: [Recenzió a következőkről: KECSKEMÉTI 1998, i. m.]. = *ItK*, 2000, 240–50; SZILASI LÁSZLÓ: A történeti poétika története (1982–2000). = *BuKsz*, 13(2001)/3, 258–64; ua. = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, (Szerk.): *Hargittay Emil*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003³, 240–252; BENE 2003b, i. m., 667–9.

³¹ BARTÓK ISTVÁN: Sylvester János grammatika-meghatározásának jelentősége és forrásai. = *ItK*, 2004, 405–22.

³² M. C. DAVIES: Niccolò Perotti and Lorenzo Valla: Four New Letters. = *Rinascimento*, 24(1984), 125–47.

gából, valamint az iskolákban tanított klasszikus auktorok szövegének magyarázata során előadott és kéziratos diákjegyzetekben megőrzött tudnivalókból együttesen ismerhetjük meg. Ezek közül a *praeceptum*ok töltik be azt a szerepet, amit a grammatikában az analógiás-rationális alapelvek. Az 1950-es évek európai irodalomtudományában ezeknek a *praeceptum*oknak a történeti tanulmányozása kezdődött meg, a retorikaelméleti kézikönyveknek egy adott kor irodalmával való kapcsolatba hozatala. Magyarországon Bán Imre felvetése³³ és kezdeményező kismonográfiája³⁴ óta folyik a rendszeres kutatásuk.

Hogy egy kor, korszak irodalomelméleti gondolkodásának leírásához a tankönyvek ismerete persze nem lesz elegendő, azt Tarnai Andor már 1981-ben érzékelte. Amit a *praeceptum*ok mellé, azokkal legalábbis megegyező jelentőségű összetevőként odaállított, az nem egyéb volt, mint a retorikai stúdiumokban is nagy horderejű *auctoritas*: „A nagyjából azonos tartalmú hazai retorikákból és poétikákból nyilvánvaló, hogy a tanok továbbhagyományozódása töretlen; ugyanakkor az sem szorul bizonyításra, hogy a XVI. és XVII. század szónoki (írói) gyakorlata között szembeszökő, sőt korszakot jelző különbségeket állapított meg a mai irodalomtudomány. Az időnek ellenálló elmélet és a változó gyakorlat ellentéte azzal magyarázható, hogy a doktrínák és azok megvalósítása közé a mindennapi oktatásban a követendő példák sora iktatódott be, s a diák írásbeli dolgozata megszerkesztésekor ajánlott mintáit utánozta, nem pedig közvetlenül a tantételeket realizálta. Az ismeretes ugyanis, hogy a követendő minták kánona változott”.³⁵ A gyakorlati írásmódok különbsége tehát onnét ered, hogy a XVII. századi iskolában a XVI. századihoz képest „más, ezüstkori és késő antik szerzőket utánoztak”.³⁶ Nemrég esettanulmányban sikerült tisztázni, hogy a wittenbergi magyar peregrinus diákok például olyan hatással találkoztak 1587-ben, amely az *auctoritas*ok *imitatiója* által megvalósuló *exercitatio*nak a korabeli Németországban képviselt legradikálisabb és legelészántabb változata volt, olyan, amely messzesemenően érvényesítette a szemléletimódszertani alapelvek mind nyelvészeti, mind retorikai konzekvenciáit.³⁷ (Persze az *auctoritas*ok követésével nem valamiféle anakronisztikus értelemben vett belletrizmus valósul meg,³⁸ amint azt Monfasani utalásából gondolni lehetne, hiszen a leg-

³³ BÁN IMRE: A velencei barokk-kongresszus eredményei és tanulságai. = FK, 1956, 498–508, 508.

³⁴ BÁN IMRE: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. = Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72).

³⁵ *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. (Írta, összeáll.) Tarnai Andor, Csetri Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1) (a továbbiakban: TARNAI–CSETRI 1981), 48.

³⁶ TARNAI–CSETRI 1981, i. m., 139.

³⁷ KECSKEMÉTI GÁBOR: A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat). = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–97.

³⁸ P. V. BRADY: Notes on a Preacher's Repertory: Ambrosius Taurer's Bußruffer (1596). = *The Modern Language Review*, 66(1971), 826–31.

kevésbé sem a literatúra, hanem még százmérföldekre a *litterae* területén navigálunk – de legyen ez olyan evidencia, amelynek a lecövekelése végett nem kell mindig lefékeznünk.)

Továbbá olyan retorikai jelenségekkel is számolni kell még, amelyeknek a hátszárja a *praeceptum* és az *auctoritas* melletti harmadik tényező, az *usus*. A kommunikátorok nagy átlagáról az feltételezhető, hogy az érvek retorikaelméleti besorolásától és az elokúció antik példaképeitől nagyrészt függetlenül, azokra kevés teoretikus figyelmet fordítva, inkább a gyakorlatban kialakult érvelési szokásokat, konvenciókat, legitimként elfogadott tételeket és eljárásokat követve, szokásszerű megfogalmazási és szemléltetési panelekhez nyúlva dolgoztak. A műfaj történeti hagyomány egy-egy pontján állva, a hagyomány előzetes történéseit olvasva, interpretálva, megelőző művek befogadása által formált kompetenciák birtokában kapcsolódtak már körvonalazódott diskurzustípusokhoz.³⁹

A közkeletű igazságok sulykolását ilyesformán részben a professzionisták reflektálatlan szakmai közkincsének eszközeivel elvégző retorika többszörösen is kötődik a Valla által megnövelt fontosságú *consuetudo*-hoz. Egyik kötődése reflektált: az, amely nem az apodeiktikus igazságokkal, hanem a szélesen elterülő *consuetudo*-alföld véleményigazságaival való érvelésre figyelmeztet, s ehhez nem szillogizmust, hanem enthümémát kíván meg. Másik kötődése reflektálatlan: hiszen módszertanának *praeceptumai* és auktorcommentáló észrevételei egy szürke tartományban, a professzionisták saját *consuetudo*-fennsíkján folytatódnak észrevétel nélkül. (Tarnai Andor ez utóbbinak a középkori verbális aspektusai kapcsán beszélt másodlagos szóbeliségről.⁴⁰)

Hogy ennek a *consuetudo*-fennsíknak a határai jóval túlnyúljanak a retorika fennhatósági területén, azt ugyancsak Tarnai Andor tette világossá, és ezzel az észrevételével – évtizedekkel Struever asszony előtt – lényegében a diszciplínák retorikus tartalmi meghatározottságának kimondásához érkezett. 1971-es, a kritikátörténeti kutatás számára programot adó tanulmányában írta Tarnai: „Minthogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet tételezni, hogy a különböző tudományok s a bennük és általuk kifejtett eszmék története valamiképpen összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkép nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől

³⁹ A retorikai tereppontok nélkül is sűrűn látogatott senki földjéről először: KECSKEMÉTI GÁBOR: Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában. = *ItK*, 1992, 381–98, 398.

⁴⁰ TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 236–9.

sem.”⁴¹ Egyrészt azt jelentik ezek a szavak, hogy az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatára nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak területén belül található gondolatkörök használhatók fel, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezése és megállapításai is; másrészt viszont arról is szó van, hogy a dolog visszafelé is működik: egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti meglátásainak adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő. Mindkét irányt igyekszik bejárni a történeti kommunikációelmélet néven kidolgozott és alkalmazásba vett hazai iskola. Mindennek bizony Struever asszonyhoz is – pontosabban Struever csökkentett arányban dekonstruktórködő pályáveihez – sok köze van. És hogy a Lorenzo Valla gondolkodása által kijelölt orientációs pontokhoz is, azt két példával szeretném megvilágítani.

1643 szeptemberében Illésházy Gáspár alumnusa, a báti (Hont vm.) Andreas Fitkowini Johann Hülsemann elnökletével disputált Wittenbergben.⁴² Az embernek Isten előtt való megigazulásáról szóló értekezés – amelynek, az ajánlás aláírása szerint, a respondens a szerzője – első tézise azzal foglalkozik, hogy a megigazulás szó jogi kifejezés: „Vocabulum, justificare, impraesentiarum est forense, et iudiciale, notatque idem quod, hominem peccatorem ac injustum coram Tribunali iudicii divini, condonatis peccatis, et imputata Christi justitia per fidem justum reputare.” A bizonyítás során előkerülnek érvek *ab adjunctis* (a szó ugyanabból a képzetkörből való, mint a *reus, debitum, accusator, testis, tribunal, advocatus, iudex, gratia, absolutio*), *ab oppositis* (a *condemnatio* is jogi terminus), a *synonymis* (a Bibliában előforduló hasonló megnevezések is mind jogi természetűek, például: *non vocari in iudicium, non condemnari, peccata remittere* stb.). A pápások e nyilvánvaló szemantikai kontextussal szemben a szó etimológiájával érvelnek: *justificatio* szerintük annyi mint „per infusionem justitiae facere justum”, s ezzel az *infusio* gyanús, nem mediált aktusát erőltetik, pedig a megigazulás „non sit Physica aliqua mutatio, perperam cum calefactione, et aliis hujusmodi mutationibus comparatur”. Az ehhez a téves teológiai nézethez vezető út az etimologizálás maga: a szó számára más hasonló képzésű szavak, pl. a *sanctificatio* etimológiájának mintájára való jelentéstudajdonítás. A wittenbergi értekező nagyon súlyos szavakkal jelöl ki érvényesnek ezzel tökéletesen ellentétes szemantikai alapelvet: „At, boni Viri, scire incumbit vobis, non tam ex compositione Vocis latina, quam ex usu lingvae sanctae statuendum esse de Vera significatione Vocis justificandi.” A jelentésnek az etimologikus

⁴¹ TARNAI ANDOR: A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. = *ItK*, 1971, 35–77; UA. = TARNAI ANDOR: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. (Szerk.) Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004 (Historia Litteraria, 16), 32–87, 37.

⁴² ANDREAS FITKOWINI: *Disputatio theologica, de justificatione hominis peccatoris coram Deo. Quam consensu venerandi D. D. Theologorum Collegii in incluta Wittebergensi Academia praeside viro admodum reverendo, amplissimo, excellentissimo, Dn. JOHANNÉ HULSEMANNO, S. S. Theol. D. et Prof. Publ. celeberrimo, p. t. Facultatis Theol. Decano spectatissimo, alumnorum electoralium inspectore gravissimo praeceptore ac promotore suo, snctâ observantia aetatem colendo, placide examini publico submittit*. Wittenberg, 1643 (RMK III, 1612).

elemekből való összegyúrása ugyanis nem örök és univerzálisan érvényes grammatikai regula, Cicero *Verres*-ében például megvan a *justum facere, sanctum facere* szerkezetével és így etimológiájával is formailag mindenben megegyező *lucrum facere*, amelynek jelentésszerkezete mégis gyökeresen különbözik az említettekétől. De még ugyanazon szó jelentése is jelentősen eltérhet más-más kontextusban, így a Bibliában sem ugyanazt jelenti az ige „az Urat megszentelni” (Ézs 8,13) és „az Úr nevét megszentelni” (Mt 6,9) kifejezésben.

Fitkowini értekezése a lehető legtöbbet szív fel magába abból a *consuetudo*-alapú szemantikai elméletből, amelyet a humanizmus korai szemléleti megalapozója, Lorenzo Valla fejtett ki olyan nagy erővel. A humanista erudíció – Vallától nyilván csak sok áttételen át levezethető – nyelv- és szövegvizsgálati hagyománya, a szavak használati értékére, a szituációs konvenciók egyediségére ügyelő elemzés a lutheránus felekezeti világnézet polemikus argumentációjának részeként képes itt hasznosulni. A szemantikának teológiai konzekvenciái nyílnak, a teológiának pedig nyelvészeti előfeltevései mutatkoznak meg, a nyelvet és a dolgot vizsgáló diszciplínák határai elmosódnak, a közölhető tartalmak analízisét és a közlésre szánt mondandó verbális képviselését nem két független, diszkrét tudomány végzi el.

Ebben a példában a vallai nyelvi deontologizáció tartalmi aspektusa is tetten érhető volt. A következő példában viszont ugyanennek a lutheránus környezetnek a reontologizálás iránti karakteres igénye lesz látható. David Chytraeus nagy hatású retorikai kézikönyvében a retorika fogalmi meghatározásaként a következő definíció olvasható: „*facultas diserte, hoc est, recte, ordine et perspicue de Deo, de virtutibus et aliis rebus bonis dicendi aut scribendi*”.⁴³ A klasszikus antikvitás retorika-meghatározásaiban kétféle hely volt szokásos a jó princípiumának befoglalására: a „*vir bonus dicendi peritus*” az ékesszólás műveléséhez szükséges etikai kívánalmakat hangsúlyozta, az „*ars bene dicendi*” szokásos meghatározása pedig a mesterségbeli eredményeket fejezte ki. Nem ismerem Chytraeus előtt olyan szöveget, amely a „*de bonis dicendi*” kritériumát már a definícióba emelve ily nyomatékkal hangsúlyozná, mind a tárgyi szabatoságnak, mind a tartalom erkölcsi feddhetlenségének a kívánalmát adva. Ez a definíció egészen más csillagzat alatt született, mint Valla felfogása, amelyből az következik, hogy a jóság csak a beszédben van jelen, kizárólag annak a tulajdonsága. Chytraeusnál a jóság bizony az ontológiai kijelentések, megállapítások egy preformált csoportjára minden verbális aktustól függetlenül, nyelvi létmódjukra való tekintet nélkül, örökérvényűen jellemző. A tartalmi helyesség ilyen szoros útjára vezérelve még nem járt azelőtt a retorikaelmélet; mindez nyilvánvalóan elméleti konzekvenciája a XVI. században a retorikai mű-

⁴³ DAVID CHYTRAEUS: *Praecepta rhetoricae inventionis, Oratio in funere Henrici Ducis Megaloburgensis, Oratio de oppido Suerino, Oratio de urbe Rostochio – Vorschriften der Rhetorik, Rede zum Begräbnis Herzog Heinrich V., Rede über die Stadt Schwerin, Rede über die Stadt Rostock* (1556). (Einleitung, Text und Übersetzung) Nikolaus Thurn, Friedemann Drews, Katharina Graupe, Anja Lieske. Rostock, Universität Rostock, 2000 (Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft, 3), 12.

nemelméletbe bevezetett negyedik *genus*, a *genus didascalicum*, valamint a *docere* előtérbe került követelménye gyakorlati érvényesülésének. Ahhoz azonban, hogy észrevegyük, Chytraeus milyen szorosán tételezi az igazság megfelelés-elméletét és a jelentés referenciális elméletét, ahhoz arra a látószögre is szükségünk van, amelyet Valla elméleti belátásai képesek biztosítani.

A constantinusi adománylevelé cáfolata közben Vallának többek között sárkánytani ismereteiről is számot kellett adnia. Ha a régmúlt leprás fertőzést lehelő, lomha sárkánya mély barlangban lakik, a legegyszerűbb megoldás befalazni oda és nem venni róla tudomást. Mozgékonyabb sárkányokat viszont repülésre kell biztatni és így szabadulni meg tőlük.

Struever professzorasszony életműve kettős kísérlet: hol a befalazott barlangok felnyitása, hol a szárnyaló sárkányok befogása foglalkoztatta.

Múlt és jelen egymást glosszázza Struever életművének túlnyomó többségében, téren és időn át folyik a kutatás, a vizsgálat, dolgozik a munkaközösség, évszázadok távlatából kérdeznak és felelnek a kivallatott szakértők, gyakran úgy, hogy a válasz előbb megvan, mint a kérdés, amelyre az a megoldást adja. Ennek az időtlen együttműködésnek a prezentista szövészékén a XXI. század elején már együtt dolgoznak a hajdani vitapartnerek: Hayden V. White épp arról írt esszét a Struever Johns Hopkins Egyetemen töltött több évtizedes tanári pályáját ünneplő kötetbe,⁴⁴ hogyan képezi részét a *comparare* kívánalma, a történész saját koráról tanúskodó észrevétel a történelmi gyakorlatnak.

Úgy tűnik azonban, hogy a retorika által preformált diszciplináris tartalmak elgondolásával egy másik Struever asszony is munkában van, akinek történelmi érdeklődése és látásmódja más mintázatokot tesz kirajzolhatóvá. A történelmi kommunikációelmélet *neki* sokat köszönhet: végtére is a retorikatörténet helyét az eszmetörténet egészében kereső felvetése⁴⁵ az egyik legfontosabb ösztönzője volt az elmélet hazai kifejtésének.⁴⁶ És nem lehet nem észrevennünk: a diskurzuselemzés rendkívül nagy hatású kézikönyvében Struever professzorasszony volt az, aki a történelmi diskurzuselemzés proponálásával valami hasonlót kezdeményezett.⁴⁷ Az eredmények beérőben vannak világszerte a retorikai eszmetörténet megművelt földjein.⁴⁸

⁴⁴ *Perspectives on Early Modern and Modern Intellectual History: Essays in Honor of Nancy S. Struever.* (Eds.) Joseph Marino, Melinda Schlitt, Rochester N. Y., University of Rochester Press, 2000.

⁴⁵ NANCY S. STRUEVER: Rhetoric and Medicine in Descartes' *Passions de l'âme*: The Issue of Intervention. = *Renaissance-Rhetoric – Renaissance Rhetoric.* (Hrsg.) Heinrich Franz Plett, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 196–212, 211.

⁴⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 34.

⁴⁷ NANCY S. STRUEVER: Historical Discourse. = *Handbook of Discourse Analysis, I, Disciplines of Discourse; II, Dimensions of Discourse; III, Discourse and Dialogue; IV, Discourse Analysis in Society.* (Ed.) Teun A. van Dijk, London, Academic, 1985, I, 249–71.

⁴⁸ WERNER ENNINGER: Zu Möglichkeiten und Grenzen historischer Diskursanalyse: Der Fall der Zweiten Züricher Disputation 1523. = *Zeitschrift für Germanistik*, 11(1990)/2, 133–46.

Lorenzo Valla „*Repastinatio, liber primus*”: Retorika és nyelv

Amikor a filozófusok olyan szavakat használnak, mint a „tudás”, „lét”, „tárgy”, „én”, „mondat”, „név”, és a dolgok lényegét próbálják megragadni, fel kell tennünk magunknak a kérdést: ezeket a szavakat valóban így használjuk-e a nyelvben, mely otthont ad nekik? Mi visszahozzuk a szavakat metafizikai használatukból a mindennapi használatba.

LUDWIG WITTGENSTEIN:
Filozófiai vizsgálódások, 116

1. Az 1457. márciusi, *Encomion S. Thomae* című művében Valla teljes bölcseleti kutatását összefoglalta, mintegy dióhéjban. Valla elméleti vizsgálódásainak középpontjában a retorika és a nyelv közötti kapcsolat állt.

Ennek a kapcsolatnak egyik része az a koncepció, mely a retorikát a filozófiai és a teológiai nyelv kritikái tudományaként értelmezte, másik része a két főtekin-télyre (*auctoritatesra*) hivatkozva alkalmazta e kritika eszközeit. E két tekintély Quintilianus, aki az *Institutio Oratoria* című művével mintegy summáját adta a retorikai és hellenisztikus hagyománynak, és Szent Pál, aki *Leveleivel* Valla számára a keresztény hit *modus theologandijának* példáját adta.

Jelen tanulmányommal azt az összképet kívánom megvizsgálni, melyet Valla a *Szent Tamás dicsérete* című művében vázolt fel. Pontosabban megkísérlem a *Repastinatio* különböző kéziratának és szövegváltozatának szinkronikus olvasatát. Fel fogom használni a római humanista gazdag életművének más párhuzamos helyeit illető rejtett és nyílt utalásait: összegző olvasás lesz ez tehát, és nem történeti elemzés, mint ahogy a Valla műveivel foglalkozó egyéb tanulmányaimban tettem.¹

¹ A jelen tanulmány olvasásához elengedhetetlenek a következő bibliográfiai utalások: S. I. CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia*. Firenze, 1972; *Da Lorenzo Valla a Tommaso Moro: Lo statuto umanistico della teologia*. Memorie domenicane, n. s., 4 (1973), 9–102; *Lorenzo Valla: Tra Medioevo e Rinascimento*. „*Encomion S. Thomae*” – 1457. Memorie domenicane, n. s., 7 (1976); C. TRINKAUS: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*. London, 1970; *The Scope of Renaissance Humanism*. Ann Arbor, 1983; V. KAHN: *The Rhetoric of Faith and the Use of Usage in Lorenzo Valla's „De libero arbitrio”*. = *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 13 (1983), 91–109; H.-B. GERL: *Rhetorik als Philosophie: Lorenzo Valla*. München, 1974; V. DE CAPRIO: *Il contributo del classicismo umanistico alla scienza: „Auctoritas” e „Ratio” nella filologia di L. Valla*. = AA.VV.: *Letteratura e scienza nella storia della cultura italiana*. Palermo, 1978; M. TAVONI: *Latino, grammatica, volgare: Storia di una questione*

A kutatásom során a *Repastinatio* első könyvére (*liber primus*) fogok összpontosítani, illetve ennek különböző változataira, mert azt hiszem, hogy ezeknek a lapoknak a segítségével lehet leginkább megvilágítani azt, hogy Valla mivel is gazdagította pontosan a humanista kultúrát. Ez a többlet egyrészt a nyelv „metafizikai” felfogásának radikális kritikáját jelenti, mely a klasszikus és a skolasztikus filozófia sajátos koncepciója volt; másrészt pedig a nyelv „retorikus” koncepciójának szintúgy radikális igenlését. Először röviden elemzem, miben áll a nyelv antimetafizikai kritikája és ennek retorikai koncepciója – ahogy szerintem Valla felvázolta és kidolgozta –, majd dolgozatom végén ezeket a tételeket következtetéseimben veszem újra elő.

2. Valla azt hirdeti, hogy mivel a filozófia *ontologizálta* a nyelvet, most *deontologizálni* kell. A klasszikus és skolasztikus filozófia a szavakat és a szólásokat úgy értelmezte, mintha ezek magán a nyelven túli létezők és létmódok kifejezései lennének. Valla morfológiai, szintaktikai és szemantikai elemzések segítségével azt próbálja kimutatni, hogy a szavak és a szólások nem feltételeznek, és nem jelentenek szubsztanciákat vagy létmódokat.

A jelölt dolgok (*res significatae*) teljes valósága – számunkra – a szavak jelentéséből áll (*significationes verborum*), és azokkal azonos. A szavak jelentésének összessége, azaz a teljes szemantikai tartalom az egyetlen valóság – mind az egyes szövegre, mint általában a nyelvre vonatkozóan –, melyet többé-kevésbé megfelelően ismerünk. Bizonyosan léteznek a közvetlen tapasztalásunkon túl lévő valóságok, mind érzékelhető, mind spirituális értelemben; ilyenek például az emberi lélek és ennek lényege, Isten vagy a szentháromság misztériuma, az emberi szabadság vagy az üdvözítő predestináció. De ezek a valóságok nem írhatók le sem egy egyértelmű nyelvezettel – éppen azért, mert túlmutatnak a tapasztalásunkon –, sem egy analogikus nyelvezettel, mivel nem találhatunk rájuk semmiféle analógiát (*analogia entis*). A fentiekhez hasonló valóságok kizárólag a hasonlatok (*comparatio*) retorikájával írhatók le (esetenként képekkel, metaforákkal vagy mítosszal), és/vagy ezen valóságok kimondhatatlanságának elismerésével és hallgatással, melyre hozzáférhetetlenségük és misztériumuk megközelíthetlensége kényszerít bennünket.

A nyelvész (*grammaticus*), vagy inkább a szónok a valódi bölcs (*sophos*). Ugyanis a retorika tanulmányozza a *vis verborumot*, a grammatikát, és a szavak jelentőségét, hogy hozzáférjen a *vis rerumhoz*, a dolgok megismerhető dimenzióihoz. A nyelvnek mint olyannak és az egyes nyelveknek a különböző szerkezeteire és tartalmaira

umanistica. Padova, 1984. A *Dialecticae Disputationes* szövegével kapcsolatban lásd GIANNI ZIPPEL legújabb kritikai kiadását, Padova, 1982: *Laurentii Valle Repastinatio dialectice et philosophic*: az 1. köt. (1–356) Valla művének második és harmadik változatát tartalmazza; a 2. köt. (357–598) a mű első változatát. A *Repastinatio*ra történő utalások a következő rövidítéssel: R. (*Repastinatio*), lapszám, a vonatkozó sor megjelölésével (vagy anélkül).

vonatkozó vizsgálódás az, amely elvezet minket annak a valóságnak a megismeréséhez, amiről mi beszélünk. És a nyelvben kifejezett és az abban rejlő valóságok azok, melyek a tárgyat alkotják, az igazságot, melyre a gondolat irányul, és amelyre kizárólagosan irányulhat.

A Repastinatio első könyvének bevezetője

3.1 Nem elhanyagolható különbség van a *Repastinatio* első könyve bevezetőjének első és későbbi változatai között. A *Repastinatio* első változatának állandó eleme, mely Valla egész fejtegetésében jelen van, a klasszikus-skolasztikus filozófia és nyelvvezet közötti kapcsolat problémája. Ugyanakkor ehhez az első változathoz írt bevezetésben nem taglalja, de még csak nem is vázolja ezt a problémát. Humanista szerzőnk sokkal inkább azzal van elfoglalva, hogy általában Arisztotelész és az arisztotelizmus pozíciójának hegemóniáját illető kritikáját hangsúlyozza. A mű ezt követő változataiban általában is, az előszó változataiban pedig kifejezetten a nyelvvezet és a filozófiai reflexió közötti szétválaszthatatlan kapcsolat jelenti a probléma középpontját. „A filozófiában rengeteg a szavak erejét illető vizsgálódás” – írja a Humanista [*De vi verborum plurime sunt in philosophia questiones*]. És Valla a *Repastinatio* átdolgozásának bevezető lapjait ezen megállapítás körül dolgozza ki. Ma, a mi számunkra alapvető lapok ezek egyrészt a klasszikus és középkori filozófiai-teológiai gondolkodás, másrészt az új humanista kultúra közötti kapcsolat történetéhez. Ezek tartalmazzák ugyanis Valla skolasztikával és az egész középkori kultúrával szembeni kritikai megállapításait, és egy sor kijelentést tesz bennük, melyeket a három könyvből álló művében szándékozik kifejteni és bizonyítani.

A skolasztikusok, írja Valla, filozófiai és teológiai nyelvüket olyan tekintélyekre – mindenekelőtt Arisztotelészre – alapozva dolgozták ki, kiknek műveit gyakran szolgálai módon, szó szerint ültették át latinra, és így meghamisították az eredeti görög igazságot (*veritas graeca*), és hamissá vált maga a latin nyelv is. A skolasztikusok a görög és a latin nyelv megfelelő tudásának híján nem értették meg a két nyelv közötti strukturális és kulturális különbségeket. Ebből következőleg a szorosan a görög nyelvhez tartozó fogalmakat, fordulatokat és érvelési módokat egy olyan latin nyelvbe helyezték át, mely ezáltal megszegte a nyelvtani szabályokat és erőszakot tett a szavak jelentésén. Ezért a skolasztikusok filozófiai és teológiai nyelve gyakran értelmetlen maradt, mivel egy helytelen latin Arisztotelészen alapult. Ugyanezt állapítja meg Averroessel és Avicennával kapcsolatban is.

Valla ezt a kritikát máshol is kidolgozta (egyéb írásaihoz készített más előszóvaiban), egészen pontosan a teológiai és dogmatikus nyelvvezetettel kapcsolatban, hiszen ez a nyelvvezet a *Vulgatán* vagy más latin nyelvű hitbizonyosságokon alapult, és nem az Újtestamentum eredeti görög igazságán (*veritas graeca*) és a hit „szimbólumain”.

Felmerült tehát annak az igénye, hogy a skolasztika filozófiai és teológiai nyelvvezetét mind a görög, mind a latin nyelv sajátos nyelvi szerkezetei alapján gondol-

ják újra. Innen ered a görög és a latin nyelv tanulmányozásának és megfelelő ismeretének szükségessége, hiszen a filozófiai és a teológiai nyelvezet szorosan kötődik annak a nyelvnek a grammatikájához, amelyen kifejezésre jut. Valla tehát a skolasztikus nyelvezet elleni kritikáját azzal kezdi, hogy ahhoz a tradícióhoz nyúl vissza, melyet autentikusabbnak vél: megrója a skolasztikusokat, mert az ő arisztotelizmusukat kétségessé teszik a görög nyelv tudását illető hiányosságaik („mert még arisztotelianusokként sem tudhatnak eleget, ha nem ismerik a görög nyelvet” – „quia ne aristotelici quidem satis scire, grecarum litterarum imperiti”), és ezért meghamisítják magát a latin nyelvet („és nem érthetnek meg teljesen egyetlen tanítást sem, ha még a saját nyelvüket, vagyis a latint sem ismerik elég jól” – „nec ulla doctrinam plane tenere possint, sue, id est latine lingue, parum periti”).²

A *Dialektika és a filozófia átdolgozásával* [*Repastinatio dialecticae et philosophiae*] Valla javaslata tehát egy *retractatio* [újrátárgyalás], a filozófiai nyelvezet alapjainak kritikai újragondolása, azaz a skolasztika elméleti (metafizikai, logikai, etikai, pszichológiai, teológiai vagy dogmatikus) fejtegetéseire jellemző valamennyi kifejezésének és alapvető érvelési módjának újrafogalmazása. Ennek a nyelvezetnek a spektruma elsősorban a „traszcendentálisokból” (*ens, bonum, verum* stb.), a (filozófiai) kategóriákból (*substantia, quantitas, qualitas*) és a predikabiliákból áll (*genus, species* stb.). Valla a *Repastinatio* első könyvét ezek nyelvi és szemantikai elemzésének szenteli. Az Arisztotelésznél és a skolasztikusoknál a *De interpretatione* cím alá tartozó mondatelemzést Vallánál a *Repastinatio* II. könyvében találjuk meg. Végül ugyanezen műnek a III. könyvében a humanista szerző a teljes szillogisztikai hagyományt teszi kritikai elemzés tárgyává, azaz a szillogizmus „figuráit” és „módjait” (gyakorlatilag Arisztotelész *Analytika protera* című művét, illetve ennek folytatását vizsgálja, valamint a latin és görög arisztotelianus szerzők kommentárjait). Tehát Valla – a *Repastinatio*ban többször és nyíltan kifejezett – szándéka az, hogy a nyelvezet új értelmezése és elméleti felvértezése érdekében egy új eszközt (*novum organon*) honosítson meg.³

Valla ebből a perspektívából vonja kritikai vizsgálat alá a skolasztikusok *latin* filozófiai nyelvét illetve a klasszikus *görög* filozófiáét. A humanista azt akarja bebizonyítani, hogy Arisztotelész esetében a kategóriák, a metafizikai vagy más típusú állítások gyakran a görög szavak és mondatok hibás értelmezésén alapulnak, és hogy a skolasztikusoknál a latin nyelv esetében hasonló nyelvi és szemantikai félreértések ismétlődnek. Valla kutatása tehát minden bizonnyal a klasszikus és a skolasztikus filozófia fogalmi kritikája, de ez a kritika a nyelv grammatikai elemzéséből indul ki és azon alapul. Valla éppen mint a *humanae litterae* tudósa, mint

² *Proemium*, első változat: R. 359–63; második-harmadik változat: R. 1–8. A latin idézetek: R. 5.7–8; R. 7.22–24. Lásd még CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo...*, 211–33 és 405–11.

³ Az 1. jegyzetben adott bibliográfián túl vö. A. PERREIAH: *Humanistic Critiques of Scholastic Dialectic*. = *The Sixteenth Century Journal*, 13, 3 (1982), 3–22; J. MONFASANI: a *L. Valle Repastinatio* G. Zippel általi kiadásának recenziója. = *Rivista di Letteratura Italiana*, 2 (1984), 177–94.

grammaticus helyezkedik szembe a *philosophusszal* és a retorikát mint a nyelv analitikus tudományát állítja szembe a filozófiai spekulációval. Végeredményben a *Repastinatio*val Valla visszatér a szofisztika és a metafizikai spekuláció közötti mind platonikus, mind arisztotelészi ellentéthez, azaz megerősíti a *rhetorica* és a *philosophia* közötti ellentmondást.⁴

Az igazság „retorikai” koncepciója

3.2 Valla nyelvi koncepciójának kiindulópontja vagy alaptétele az a definíció, melyet a humanista szerző az igazsággal kapcsolatban fogalmaz meg: az igazság a valóságnak a beszédben kifejeződő felismerése.

Megpróbálom Valla terminológiájával pontosítani az igazságnak ezt a meghatározását.

A humanista a klasszikus és a skolasztikus filozófiával szembehelyezkedve minde-nekelőtt azt tagadja, hogy létezik ontológiai igazság. A *verum* nem transzcendentális, nem azonos tehát a megismerő szubjektumon túli létezővel. Ebből következően Valla tagadja az arisztotelianus-skolasztikus állítást, mely szerint „*a létező és az igazság felcserélhetőek (egyenértékűek)*” [*ens et verum convertuntur*]. A *bonum [jó]* sem transzcendentális, ezért nem konvertálható az *ens*-szel, tehát nem létezik ontológikus *bonitas [jószág]*.

A klasszikus és skolasztikus filozófiával ellentétben, Valla azt állítja, hogy az igazság csak és egyedül az ész sajátossága (*qualitas mentis*), és végeredményben

⁴ A klasszikus és a skolasztikus filozófia „retorikai kritikáját” Valla gyakran hangsúlyozza, explicit terminológiákkal. Például: „Ha van olyan dolog, amit Arisztotelész műveiben jobban ki lehetett volna fejezni, azt erőim szerint megkísérlem jobban kifejezni: nem azért, hogy az embereket felingereljem – ez távol álljon tőlem –, hanem az igazság tisztelete miatt, melyet (ahogy Platón mondja) inkább kell tisztelnünk, mint egy embert. És ezt nem csak egyéb okokból, hanem különösen azért ne gúnyolják és csúfolják ki a jelenkori teológusok, akiket átítatnak a régi arisztotelészi elvek, mert hiszen ők az arisztotelészi tanítással felfegyverkezve erősek a gyengékkel szemben, fegyveresek a fegyvertelenekekkel szemben, gazdagok a nincstelenek ellenében – mivel ismerik a metafizikát, a logikát és a jelentés módjait.” [„Siqua sunt que in Aristotele melius dici potuissent, ea temptabo ipse pro mea virili melius dicere: non hominis, quod absit, instimulandi gratia, sed honorande veritatis, que (ut inquit Plato) potius est honoranda quam vir. Idque cum ob alia, tum vero ne recentes theologi aristotelicis preceptis imbuti veteribus insultent atque illudant, qui aristotelica disciplina armati tanquam robusti invalidis, armati inermibus, locupletes inopibus quod sciunt metaphysica, logica, modos significandi.”] (R. 7.11–20.) Más részeken, mint a következőben is Valla megjelöli a saját metodológiájának és analízisének a pontos célkitűzését: „...ezeket azért jegyeztem fel, hogy a beszéd és a szavak erejét szép sorban előad- jam, és megvilágítsam, mit hogyan kell érteni” [„...hec ideo annotavi, ut vim orationis verborumque assidue promam et quomodo intelligendum quidque sit doceam”] (R. 435.4–6); vagy: „...felhívjuk a figyelmet: a sarkalatos pont abban áll, hogy megfelelőképpen szedjük össze a szavak és szöveg- részletek jelentését, melyre a képességre egyrészt a legjobb szerzőkkel való állandó foglalatосkodás, másrészt az elszánt szorgalom révén tehetünk szert” [„...nos autem admoneamus cardinem rite colli- gendi esse verborum sermonique intelligentiam que tum ex assidua optimorum auctorum evolutione comparatur, tum ex acri diligentia”] (R. 576.5–9).

a beszéd sajátossága (*qualitas orationis*). Az ész sajátossága, mert az igazság „*a lélek ismerete valamely dologról*” [*notitia animi de aliqua re*], és a beszéd sajátossága, mert ez maga „*a beszéd jelentése*” [*significatio orationis*], vagyis a beszéd az, amely kifejezésre juttatja a „*lélek ismeretét*” [*notitia animi*]. Tehát ha egyrészt Valla tagadja az ontológiai igazság létezését, másrészt azt állítja, hogy kizárólag logikai igazság létezik.

Az igazságnak ehhez a koncepciójához Valla úgy jut el, hogy elemzi azt a módot, ahogyan kifejezzük igazságainkat, vagy legalábbis azt, amit igaznak hiszünk.

Az igaz keresése mindig egy, a valóságot illető probléma megoldásának kutatásából származik. De amikor felvetünk egy problémát, például „*hogyan több világ létezik-e vagy csak egy*”, mi nem azt a kérdést vetjük fel, hogy miként állnak a dolgok önmagukban. (A példa és a teljes vallai eszme-futtatás Quintilianustól származik.) A kérdés valójában két nézet köré épül fel és/vagy két lehetséges válaszra, és arra kíván feleletet adni, hogy a kettő közül melyiket tartják igaznak a vitában résztvevők. Mi valójában azt kérdezzük, hogy az ellentét két része közül melyiket (több világ/egy világ) fogadja el igaznak, vagy melyiket utasítja el mint hamisat. Valla számára tehát a következő folyamat rajzolódik ki: vélemények ellentéte [*rei controversia*] → az igazság keresése [*veri inquisitio*] → a szembenálló vélemény megismerése [*notitia rei controversae*] → megfontolás [*deliberatio*], a vitában részt vevő egyik fél igaznak fogadja el a másik lehetséges választ. Az igazság tehát nem annyira a gondolat és az önmaga valósága közötti megegyezés, mint inkább az a diskurzus, mely kifejezi és jelenti azt, amit igazságnak tartunk. Más szóval, az igazság nem a dolog önmagában; az igazság (vagy hamisság) az emberi beszéd jelentése (vagy nem-jelentése). Ebben áll tehát az ontológiai igazság tagadása és az egyedülvaló logikai igazság állítása; ez a momentum Valla legradikálisabb kritikája a skolasztikus filozófiával szemben.⁵

A *Repastinatio* ezen lapjainak második és harmadik változatára áttérve (I. könyv, 2. fejezet), Valla megerősíti az igazságnak mint logikai igazságnak a koncepcióját. Sőt metaforák segítségével megpróbálja bővíteni az értelmét, főleg a nap képeivel, melyek egyre gyakoribbakká válnak az elsőtől a későbbi szövegváltozatok felé haladva.⁶ Platónra hivatkozva, *Rep.* VI. 19, Valla így írja le az igazságot: „*mintegy a lélek fénye, amely az érzékekhez is elér*” [*quasi lux animi, que ad sensus quoque se porrigit*], vagy: „*mintegy a szem látóereje és látás*” [*quasi oculorum vis videndi et visus*]. Az igazság egy teljesen belső fény, isteni megvilágosítás. Mint ahogy a nap teszi láthatóvá és mutatja meg a színeket, úgy bontja ki Isten a dolgok természetét (*qualitates*) az emberi értelem számára (*mens*). „*Benniünk, azaz lelkiünkben van az igazság és a hamisság*” [*In nobis, id est in animo nostro est veritas et falsitas*], de a „*mi igazságunk*

⁵ Lásd a *Repastinatio* teljes 5. fejezetét, *De „bono” „veroque” et „uno”*, R. 377–81.

⁶ R. 19–20; R. 52–3; R. 65–66; R. 69–73; R. 162; R. 403–10; R. 419.10–29; R. 446.4–11. Vö. E. MARINO: Beato Angelico: Umanesimo e teologia. = AA.VV.: *Beato Angelico: Miscellanea di Studi*, Roma, 1984, 465–500.

forrása” [*fons veritatis nostre*] magában Istenben van, akár az érzékelhető fény forrása a Napban. Azonban az emberi beszéd az, ahol ez a megvilágosító erő, mely az igazság látásához hozzásegít, megnyilvánulhat, kifejezést nyerhet, és végeredményben székel.⁷

Ezeknek a vallai lapoknak az eszmeifuttatása ezért a következő kifejezések vizsgálatára épül: *vere loqui* [helyesen beszélni] / *verum loqui* [igazat mondani] és *bene facere* [helyesen cselekedni] / *bonum facere* [jót tenni]. A két kifejezéspár grammatikai elemzése során Valla arra a következtetésre jut, hogy a *vere loqui* ugyanazt jelenti, mint a *verum loqui*. Sőt nem pusztán azonosítja a két kifejezést, hanem a másodikat: *verum loqui*, az első jelentésére vezeti vissza: *vere loqui*. Ugyanezt a visszavezetést alkalmazza a *bonum facere* és a *bene facere* kifejezésekre is. Ily módon Valla megállapítja, hogy az igazság, vagy hogy valami igaz-e vagy sem, nem egy önmagában létező dolog, hanem egyszerűen és kizárólag a beszéd sajátossága: tehát megmondani az igazat nem jelent mást, mint igaz módon beszélni, mint ahogy a jó nem valami önmagában levő dolog, hanem egyszerűen és kizárólag a helyes módon történő cselekvés; mint ahogyan az igazságnak csak a beszédben van helye, így a jóságnak is csak a cselekvésben (*actio*); és mint ahogy nem létezik igazság a nyelven kívül, ugyanígy nincsen jóság az emberi cselekedeten kívül.⁸

Ezen elemzéssel és következtetéssel Valla teljesen megfordítja mind a hagyományos pszichológiát és gnoszteológiát, mind az arisztotelianus-skolasztikus etikát. Valla számára ugyanis az erény egy választássá lesz, merőben az akarat cselekedete, mely önmagában igazolt és motivált, és nem tárgya vagy célja által, mely felé igyekszik. Az *erős-amor* nem egy önmagán túl lévő végső ok motiválja vagy igazolja, hanem autentikus, önmagában és önmagáért értékes abban a mértékben, ahogy a gyönyörre való vágynak megfelel, melyre az ember természete szerint törekszik, és amelyben boldogságát találja. Az *agapé-dilectio* evangéliumi gyakorlat, erény a legmagasabb fokon („*sola virtus caritas*” [az egyedüli erény a szeretet]) nem azért, mert Isten szeretete, „*maga miatt, mintha valaki valamely cél érdekében szeretne*” [*propter se, quasi quis alioquem amet ob finem*], hanem azért, mert ennek a szeretetnek Isten az eredete és az oka (ható és aktuális valósággal bíró, nem célratoró). Ebben az értelemben Valla egész antropológiája (legyen az filozófiai vagy teológiai), melyet az első könyvben és a *Repastinatio* következő könyveiben alaposan kidolgoz, az ezeken a lapokon kifejtett nyelvi-szemantikai analízisből indul ki.⁹

⁷ R. 19–20. A *Repastinatio*nak ezzel a szövegével kapcsolatban lásd TRINKAUS: *In Our Image...*, 152–3, és *The Scope...*, 441–2.

⁸ Különösen: R. 20–21; R. 379–80.

⁹ R. 85–86; de szem előtt kell tartani a teljes 10. fejezetet, *De virtutibus* (második változat): R. 73–98 és az első változatban ennek megfelelő részt: *Quid sit anima hominis et bruti* [Mi az emberi és mi az állati lélek], R. 408–22.

Az ember mint nyelv

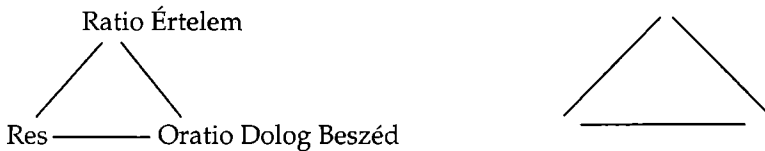
3.3 Az igazság mint a nyelv sajátossága (*qualitas*) koncepciójával szoros összefüggésben van az emberi lény vallai koncepciója. A filozófiai tradíciónak az ember mint értelmes élőlény (*animal rationale*) meghatározásával szemben – ahol a racionalitás mint specifikus különbség jelenik meg, mely megkülönbözteti az emberi természetet –, Valla azt a másik definíciót alkalmazza, mely Iszokratésztől Quintilianusig a retorikai tradíció jellemzője volt. Azaz: az ember az a lény, aki egyedülálló jellegzetességként rendelkezik a beszéd képességével, vagyis a nyelv révén való érintkezéssel. Az állatok nem annyira abban különböznek az embertől, hogy nem rendelkeznek értelemmel [*intellectus*] – írja Quintilianus –, mint inkább abban, hogy „nem tudnak beszélni” [*quia carent sermone*]. Az *Inst. Orat.* II. 16, 15–16 e részét Valla átveszi az első *Repastinatió*ban, majd a következő változatokban is átdolgozza – ahol egyébként a quintilianusi passzust hozzákapcsolja a Genézis könyvének I. 26. verséhez (az ember megteremtése Isten képére és hasonlóságára).

Az *Institutio* és a Genézis passzusából kiindulva Valla kidolgozza az ember beszélőképességére vonatkozó elméletét. Ez a vallai szöveg alapvető fontosságú nemcsak humanista felfogásának kifejtése miatt, hanem különösen a bibliai exegézis és a megtestesülést illető teológiára tett utalásai miatt. Azt gondolom, hogy hasznos itt megnézni, akkor is, ha csak részben, a *Repastinatio* szövegét:

„A görögök a néma és az értelemmel nem bíró lényeket ugyanazzal a szóval illetik: »aloga«, mint ahogy a beszédet és az értelmet is: »logos«. Amiért is gyanítom, hogy az állatokat kezdetben azért nevezték »aloga«-nak, mert nem tudnak beszélni; azután e szó kétértelműsége miatt az álokoskodó filozófusok hozzátették, hogy azért is mondják »aloga«-nak ezeket, mert nem rendelkeznek értelemmel. Ugyanis a »logos« is előbb jelentett »beszédet«, mint »értelmet«. Amit, ha nem félnék, hogy túl bő lére eresztem mondandómat, számos példával tudnék bizonyítani; most beérem egyetleneggyel: a »logos« a »lego« igéből jön, ami azt jelenti: »mond« avagy »beszél«, és nem azt, hogy »gondolkodik« vagy »okoskodik«. És kétségkívül Quintilianus szavai is egyedül azért jelölik az állatokat, mivel »ú legúsin« [nem beszélnek], aki hol »muta« [némák], hol »irrationabilia« [»értelmet nélkülözők«] néven illeti őket. A mi kifejezésünk nem a »mondás«-ból jön, hanem a »vélekedés«-ből [opinor]: tudniillik a »reor« ige supinumából, ami azt jelenti: biztosan hisz, vél, gondol [...]. A »reor« ige pedig valószínűleg a »res« [dolog, ügy] szóból származik, mivel maga a dolog és az igazság alapján alkotunk véleményt. Most azonban nem arról a »ratio«-ról beszélünk, amikor elgondolt [ratus3] véleményt jelent [...], hanem amikor a léleknek azt a képességét jelenti, hogy egy efféle véleményt megalkosszon.” [Greci muta et irrationabilia uno vocabulo dicunt »aloga«, quia et uno orationem et rationem, »logon«. Qua de re libet mihi suspicari bruta fuisse vocata ab initio »aloga«, quod carerent oratione, postea propter ambiguitatem verbi a captiosis philosophis adiectum etiam »aloga« dici, quia carent ratione. Nam et »logos« prius »orationem« sive' sermonem' significavit, quam »rationem«. Quod nisi nollem esse prolixus, plurimis testimoniis confirmarem, contentus hoc

solo argumento quod »logos« a verbo venit »lego«, quod significat »dico« seu »loquor«, non autem »cogito« seu »ratiocinor«. Et sane ipsa verba Quintiliani indicant bestias ob hoc solum, quia »ú legúsin«, apellata non modo »muta« sed etiam »irrationabilia«. Nostrum autem nomen non a »dicendo« venit, sed ab »opinando«: videlicet a supino verbi »reor«, quod est »firme opinor« [...]. Ipsum autem »reor« forte a nomine »res« derivatur, quod e »re« ipsa atque e veritate trahimus opinionem. Verum nunc non loquimur de »ratione« cum significat »ratam« opinionem [...], sed cum vim anime ad talem opinionem excogitandam.»¹⁰

Nem elemzem részletesen a *logos/sermo* kapcsolatot, amelyről másutt már részletesen írtam. Az előbbi vallai szövegidézet alapján a jelen tanulmány szempontjából a *res/reor* kapcsolatot szeretném inkább hangsúlyozni. Ezzel humanista szerzőnk úgy tűnik, azt erősíti meg, hogy miért és mi módon válik az emberi természet alapvető lényegévé az a képesség, hogy nyelvet, illetve beszédet tud létrehozni. A racionalitás (*ratio* vagy *vis opinandi* [a vélekedés képessége]) az ember beszélő (*sermocinalis*) képességének az alapja, de ez a racionalitás valójában a nyelven keresztül konkretizálódik és jelenik meg. Továbbá a *res/reor* párossal Valla megállapítja, hogy a nyelv lényegében a *res*re épül fel: nincs beszéd (*sermo*) *res* nélkül, de – és ebben rejlik Valla sajátossága – nincs dolog (*res*) beszéd (*sermo*) nélkül. Ez együtt jár azzal, hogy a szó egy olyan jelentő, melynek a természete lényegében abban áll, hogy ő maga egyben a jelentés is. Jelentő és jelentés között nem olyan a kapcsolat, mint az önmagán túlmutató jel és a jel ontológiai referense között – mint ahogy pl. Arisztotelész számára a *Katégoriai* és a *Peri herméneias* című művekben. A *Repastinatio* szerzője számára jelentő és jelentés egy felbonthatatlan egységet képeznek. Számára a *ratio* nem más, mint az ember megismerő képessége, a jelentő és a jelentés teljességének megteremtője. Valla ebben az értelemben rajzolja meg – a valós vagy feltételezett etimológiai összefüggések alapján – az episztemológiai háromszöget:



3.4 Elhagyom a Vallánál szereplő *ratio* terminus alaposabb elemzését, mert vizsgált tárgyunk központi témájához lényegileg nem nyújt újabb adalékot. Megpróbálom azonban részletesen kifejtetni azt a két alapelemet, amelyre a *Repastinatio* jelen olvasata épül: az első, hogy mit ért általában Valla az *oratio* vagy *sermo* [beszéd]

¹⁰ R. 70–71, de lásd még a teljes 9. fejezetet, *De anima*, R. 59–73 az első változat 14. fejezetével. A retorikai hagyomány szempontjából, s főleg Iszokratész esetében az ember mint „nyelv” koncepciójához vö. G. KENNEDY: *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton, 1963, 8 és passim; L. GUALDO ROSA: *La fede nella „Paideia”: aspetti della fortuna di Isocrate nei secoli XV e XVI*. Roma, 1984.

vagy nyelvezet kifejezésen; a második, hogy mit ért Valla *res*en és a hozzátartozó *qualitas*-on [sajátosság].

De mielőtt továbblépnénk, szeretnék egy kitérőt tenni. A *sermo* → *res* → *qualitas* terminusok közötti kapcsolat által adott irányvonal – már a legelső változattól kezdve – egyértelműen a *Repastinatio* felépítése főtengelyének tűnik. Mindazonáltal be kell vallanom, hogy a hosszú tanulmányozás, Valla művének olvasása és újraolvasása ellenére (előbb kéziratból, majd a Zippel-féle gyönyörű kiadásból), mint mondtam, be kell vallanom, hogy a mai napig nem érzem, hogy ezeket a vallai lapokat kellőképpen megértettem volna. Még sok nehézséget érzek abban, hogy a különböző szempontokat a legmélyebben megértsem, különös tekintettel a többféle jelentésekre, és a vallai „*dialecticae disputationes*” [dialektikai fejtegetések] történeti-kulturális eredetiségének dimenziójára. Ezeknek a korlátoknak a tudatában jelen munkámat mégis úgy tekintem, mint újabb kísérletet a *Repastinatio* lapjainak megfelelő értelmezésére.

Ezen kitérőt követően visszatérek az imént felmerült előbbi kérdéshez: mit ért Valla általában a *sermón* vagy a nyelven, és később fogom meghatározni a *res-qualitas* [dolog-sajátosság] páros értelmét mint Valla egész elméleti vizsgálódásának sarkalatos pontját a *Repastinatio* során.

4.1 Valla nyelv-fogalma Quintilianustól származik. A vallai nyelv-analízis kiindulópontja ugyanis Quintilianus tekintélye [*auctoritas*], azaz a *Inst. Orat.* I. 6,3 szövegéé: „A szokás a beszéd legbiztosabb mestere, hisz egészen úgy kell használnunk, mint a pénzt, amelynek általánosan elfogadott az alakja.” [*Consuetudo certissima est loquendi magistra, utendumque plane sermone ut nummo, cui publica forma est.*”]

Már a legelső Valláról szóló írásaimban megpróbáltam rámutatni, hogy ez az idézet (és a környező quintilianusi lapok tágabb kontextusa) lehet talán az a kulcs, mely Valla összetett nyelvkoncepciójának az értelmezését nyitja.¹¹ Véleményem szerint Valla ebből a passzusból vette az ösztönzést a nyelvnek mint a valóság megismerése paradigmájának humanista felfedezéséhez. Átveszem Kuhntól „a megismerés paradigmája” kifejezést és ennek jelentését a vallai nyelvkoncepció értelmezéséhez, amelyet néhány nagyszerű lap előz meg, melyet Donald Kelley írt (1970-ben) a nyelv eredeti újrafelfedezéséről a vallai életműben.¹²

Az *Inst. Orat.* fenti idézete először a *Repastinatio* II. könyvének 9. fejezetében jelenik meg. A mondat vallai elemzésében e különösen fontos fejezet a tagadás „gram-

¹¹ Különösen CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo...*, 145–208 és *Lorenzo Valla: Tra Medioevo...*, 126–35.

¹² D. R. KELLEY: *Foundations of Modern Historical Scholarship: Language, Law, and the French Renaissance*, New York–London, 1970, 19–46, ahol Valla filozófiájáról úgy esik szó mint „historical revolution”-ról. A tanulmány írója, Kelley ezen lapjain találni meg a vallai gondolkodás legkifinomultabb és leglényegibb megértését, a római humanista legújabb és legbőségesebb bibliográfiájával együtt. Rögtön hozzá kell tennem, hogy ezeket a lapokat csak túl későn olvastam, így a Valláról szóló első írásaimban nem tudtam őket felhasználni, ezek mégis szinte teljes összhangban születtek meg Kelley Valla-interpretációjával.

matikájának” van szentelve. Ennek a következő szövegváltozatokban a II. könyv 10. fejezete felel meg, lényegében az eredeti fogalmazást ismétli meg. A kevés változtatás csak megerősíti az első *Repastinatio*ban szereplő quintilianusi szövegértelmezést. Csupán hosszú évekkel később válik Quintilianus passzusa vita tárgyává a Poggio Bracciolinivel folytatott vitában. De rögtön pontosítanunk kell, hogy Quintilianus passzusát, akkor is, amikor nem idézi szó szerint, a *Repastinatio* más alapvető fontosságú lapjain fejt ki s dolgozza fel újra: III. könyv 9. fejezet (első változat), mely a következő változatokban, noha teljesen átírva, a III. könyv 14. fejezetének felel meg. És még: I. könyv 7. fejezet (első változat), az I. könyv 18. fejezetének felel meg (második-harmadik változat). A *Repastinatio* ezen részeit a különböző kiadásokban más Valláról szóló tanulmányaimban elemeztem, melyekre itt hivatkozom. Most arra összpontosítok, hogy azokat a sajátos aspektusokat hangsúlyozzam Valla quintilianusi szöveginterpretációjából, melyeket fent idéztem.

A nyelvezet tehát, mely a különböző történeti nyelvekben konkretizálódik, alapvetően a civil társadalom konvenciója. És a *civitas* [az emberek közössége] mint olyan alapozza meg a nyelvezetet, és ez válik egyedivé a térben és az időben a különböző civilizált társadalmak és a korrelatív kulturális különbségek szerint. Humanistánk ebben az értelemben megmarad a quintilianusi hasonlatnál a nyelv és a pénz között: „*mint a pénz, amelynek általánosan elfogadott az alakja*” [ut nummus cui publica forma est]. Minden nyelv, éppen mert a civil kommunikáció alapja, egy *politikai* [közösségi, vö. polisz] konvenció, a terminus eredeti értelmében. A közösség pénztől eltérő pénzt veretni hamisítást jelent, az ilyen pénz értéktelen, sőt kártékony a város jóléte szempontjából, illetve a kereskedelmi és társadalmi kapcsolatok, valamint a korrekt civil együttélés szempontjából. Ugyanúgy, aki a nyelvezetet hamisítja, azaz a nyelvnek a közösség által szentesített törvényeit, megsérti a civil együttélés alapjait, és semmissé teszi egy társadalom kulturális gazdagságát. El kell távolítani a városból azt, aki hamisítja és értelmetlenné teszi a saját nyelvét.

Ezt a quintilianusi képet Valla még tovább fejleszti. A nyelvet a város urbanisztikai és építészeti egészéhez hasonlítja. És Valla megismétli ezt a hasonlatot, utólagosan kiteljesítvén jelentését, nemcsak a *Repastinatio* lapjain, hanem más írásai-
ban is.¹³

4.2. A nyelv alapvető törvénye általában, mint ahogy az egyes nyelveké is, a *consuetudo* [szokás] által adott – és ez a terminus határozottan metaforán kívüli. Ennek fogalmát Valla következetesen dolgozza ki a *Repastinatio* oldalain és ennek a különböző változataiban. De már az első *Repastinatio* is világosan meghatározza az értelmét. Csak egy pár, kiemelkedően jelentős rész idézésére szorítokozom:

¹³ R. 475.24–33; R. 532.24–32; R. 163.13–20; R. 178.1–11; R. 198.2–6; R. 219.15–21; R. 329.10–5. CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Tra Medioevo...* 109–33, és különösen 128 skk., ahol a vallai *mercatura re- rum/translatio linguarum* homológiájáról van szó Thuküdidész *Historiae* című művének előszavában.

- *consuetudo sermonis humani* [emberi nyelvszokás]
- *consuetudo popularis et pene omni generi hominum communis* [népszerű és szinte minden emberre jellemző szokás]
- *usatissima verborum consuetudo et quasi via vulgo trita et silicibus strata* [a leggyakrabban használt szavak szokása és mintegy mindenki által használt és kikövezett út]
- *ad consuetudinem eruditorum [...] et leges loquendi ac mores, tamquam iura quedam civilia* [a műveltek szokása szerinti szabályai és módjai a beszédnek, úgy-mint törvények és bizonyos közéleti dolgok]
- *consuetudo sermonis humani, que nonnihil etiam rationis habet*¹⁴ [olyan emberi nyelvszokás, melynek csak bizonyos szűk körben van értelme]

Máshol, a *consuetudo* koncepciója alternatív kifejezésekkel fogalmazódik meg:

communis sermo et summorum hominum auctoritas [köznyelv és a vezető emberek tekintélye]

communis loquendi mos [általános köznyelv]

loqui naturaliter atque hominum more [természetes emberi beszédmód]

quod [intervenitur] non modo in libris atque in ore doctorum, verum etiam imperitorum, idest naturaliter loquentium [ami nemcsak a könyvekben és a műveltek beszédében fordul elő, hanem a műveletlenek, azaz a természetes módon beszélőkben is]

hominum usus, qui verborum est auctor [a szavak szerzőinek nyelvhasználata]

naturalis sensus ususque communis [természetes érzék és közhasználat]

natura ipsa verborum [a szavak természete]

*naturalis et a doctis tritus sermo*¹⁵ [természetes és a műveltek által használt beszédmód]

A szokással (*consuetudo*) olykor szembeszegül a beszéd igénye „*az igazság törvénye szerint*” [*ad legem veritatis*].¹⁶ A szokás, írja ismételten Valla, általában az *usus*

¹⁴ R. 331.11; R. 386.26 sk.; R. 26.14 sk.; R. 329.10–13; R. 331.11 sk.

¹⁵ R. 405.8 sk.; R. 587.13; R. 485.11 sk.; R. 548.2 sk.; R. 18.29; R. 130.17 sk.; R. 145.8; R. 277.26. A jelen és az előző lábjegyzetben megjelölt idézeteken kívül még a következő passzusokat kellett figyelembe venni: R. 370.15 skk.; R. 371.27 skk.; R. 372.6 skk.; R. 374.11 skk.; R. 376.30–377.1 skk.; R. 390.26 sk.; R. 395.15–396.1 skk.; R. 417.5 sk.; R. 476.10 skk.; R. 479.9 skk.; R. 485.9 skk.; R. 487.21 skk.; R. 498.2 skk.; R. 532.24 skk.; R. 539.18 skk.; R. 540.9 skk.; R. 547.14 skk.; R. 554.20 skk.; R. 19.8 skk.; R. 26.2 skk.; R. 26.2 skk.; R. 32.21 skk.; R. 34.1 skk.; R. 61.8 skk.; R. 95.24–97.29; R. 111.12 sk.; R. 127.19 skk.; R. 129.4 skk.; R. 130.16 skk.; R. 136.28 skk.; R. 137.22 skk.; R. 141.14 skk.; R. 224.20 skk.; R. 241.16 skk.; R. 277.6 skk.; R. 286.15 skk.; R. 298.13 skk.; R. 345.4 skk.

¹⁶ „Ám más dolog az igazság törvénye szerint beszélni, és más a közönséges szokás szerint, mely szinte minden emberfajára jellemző” [„Sed aliud est loqui ad legem ipsam veritatis, aliud ad consuetudinem popularem et pene omni genere hominum communem”], R. 386.26–8 (és a teljes I. könyv 7. fejezet, első változat, melyről később még szó lesz).

loquendi [nyelvhazsnálat], gyakran ellentétbe kerül az érvelés szándékával „elszántan és a lehető legpontosabban az igazság törvénye szerint” [*acerrime et exactissime ad legem veritatis*], „az igazság lehető legpontosabb és sztoikus törvénye szerint beszélve” [*ad exactissimam veritatis legem ac stoicam loquentes*].¹⁷

Hasonló szembenállást mutat a filozófusok nyelvezetével, jobban mondva a „filozófusok szokásával” [*consuetudo philosophorum*] szemben. A *Repastinatio* szinte minden oldalán az „*usus loquendi*”-t [*a nyelvhazsnálatot*] Valla úgy határozza meg, mint a filozófus közvetlen antinómiáját, mivel ez utóbbi nem „*ex rei natura*” [a dolog természetéből kiindulva] beszél, hanem „*contra naturam*” [a természet ellenében]: „a filozófusok mindentűtt álokoskodásokkal élnek, különösen a szavak természetét forgatják ki” [*ubique philosophi cavillantur, imprimis naturam ipsam verborum depravantes*]¹⁸.

Szeretnék még ennél a pontnál maradni, idézve a *Repastinatio* egy hosszabb passzusát (a vitatott igei kifejezéseket elhagyom). Ebben az idézetben Valla maximálisan kisarkítja a filozófusok nyelve és a szokáson, illetve az *usus loquendi* [*a beszédhasználaton*] alapuló nyelvezet között fennálló ellentmondást.

„Melyik beszédformát kövessem?” [*...quam loquendi formulam sequar?*] – kérdezi egy bizonyos ponton humanistánk –, „a közönségesen használatosat vagy a filozófólóké? [...] De nézzük meg, vajon a nép vagy a filozófus beszél-e jobban? [...] A filozófus akar jobban beszélni [...]. A nép azt kell válaszolja: nála van a beszéd fölötti hatalom, és annak szabályai. Tehát a nép beszél jobban a filozófusnál, amivel valamennyi tekintélyes szerző egyetért.” [*tritumne et vulgare an hoc philosophantium [...]. Sed videamus uter melius populus an philosophus loquatur [...]. Philosophus vult [...]. Respondeat populus penes se esse arbitrium et normam loquendi [...]. Melius igitur populus quam philosophus loquitur, cum quo summi quique auctores consentiunt...*]¹⁹

Valla számára tehát a nyelv szabálya a *consuetudo loquendi* [*nyelvszokás*]. Sőt mindig a történeti nyelv valósága az, mely különböző szinteken konkretizálódik, és kifejlik minden olyan civil közösségen belül, mely magában hordozza az élet tapasztalatát és egy társadalom kulturális tudatát. Ebben az értelemben a szokás (*consuetudo*), ami Quintilianusnál a nyelvi és irodalmi elemzés kritériuma marad, Vallánál általában a nyelv elméleti fogalmává válik. Valla kritikája a metafizikával és a klasszikus-skolasztikus filozófia etikájával szemben a latin és a görög nyelv elemzésében találja meg alapját. Ezt az analízist egyébként remekül fel lehetett használni más nyelvek esetében is. A beszéd szokása (*consuetudo*) mindig Valla érvelésének altétele Arisztotelésszel és a skolasztikusokkal szembeni kritikájában. Akár a „személy” boethiusi definíciójáról, akár Porphyrios „fa”-definíciójáról, akár

¹⁷ R. 387.2 sk.; R. 160.14 sk.

¹⁸ R. 93.8 sk.; R. 145.7 sk.; R. 286.15; R. 298–299; R. 485.9–12; R. 547.14 skk. Ezen kívül az *interrogatio definitionis* jelentéséhez és megfogalmazásához még fontos a Porphyrios és Boethius álláspontjához képest erőteljesen kritikai álláspontja az I. könyv 10. fejezetében (első változat), mely a 2. és 3. változatban az I. könyv 20. fejezetének felel meg.

¹⁹ R. 148.8–149.4–6

Arisztotelész „kategóriáiról” van szó, Valla mindig a szokáshoz (*consuetudo*) nyúl vissza. Példaértékű ebben a viszonylatban – ahogy egyéb munkáimban megpróbáltam bemutatni – a *Repastinatio* I. könyvének „An »magis« et »minus« cadant in substantiam” című 7. fejezete (mely a következő kiadásokban az 1. könyv 18. fejezetének felel meg). Itt nem a britanniai barbárokkal vitázik, mint ahogy nemrég írta valaki, hanem közvetlenül Arisztotelészt kritizálja és az ő szubsztancia-fogalmát. Sőt: alapjaiban támadja meg a nyelv metafizikai interpretációját, azt az arisztotelészi és skolasztikus elképzelést, hogy a szavak és kifejezések a valóság egy ontológiai dimenziójára mutatnak rá, a létezők és létmódok egy olyan dimenziójára, melyek a nyelven túl és a nyelven kívül léteznek.

Tehát Valla teljes érvelése a most idézett fejezetben, mint ahogy a *Repastinatio* egész első könyvében (és másutt), a *consuetudo loquendin* [a nyelv szokáson] alapul; és ez véleményem szerint – jobb, ha nyíltan kimondom – nem különbözik attól, amit Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokban*, a *Kék könyvben* és a *Barna könyvben* a „szó grammatikájának” nevez.²⁰

A nyelv „retorikája”: res és qualitas

Talán az eddig elmondottakat befejezhetem úgy, hogy magát a vallai terminológiát alkalmazom, azaz, hogy a nyelv egy diskurzív struktúra: *congrua complexio*²¹ [összefüggő szövedék], és hogy (mint láttuk) az alapja a *consuetudo loquendin*ben [a nyelv szokásban] van.

A „nyelv” valóságának ilyenén értelmezéséből közvetlenül következik, hogy a szóbeli kifejezés jelentését [*significatio*] maga a használat (*usus*) adja meg; még pontosabban, hogy a szó jelentése azonos a nyelvi jel használatával. Úgyhogy a nyelvben lévő jelentés kutatását a szó „grammatikájának” elemzése adja. A filozófiai, arisztotelészi és/vagy skolasztikus spekuláció nem igaz, mert kiforgatja a szavak és általában a diskurzus 'grammatikáját', tehát semmit nem mond vagy nem fedez fel a nyelv jelentéseiből. De semmit mondani vagy semmit nem felfedezni a nyelv jelentéseiből Valla számára annyit tesz, mint semmit sem mondani, semmit nem felfedezni vagy megérteni a valóságból.

Ez utóbbi megállapítást csak akkor érthetjük meg, ha a legnagyobb pontossággal meghatározzuk a *res* [dolog] és a *qualitas* [sajátosság] quintilianusi és vallai jelentését. Ugyanis ennek a meghatározásnak kellene segítenie abban, hogy megértsük:

²⁰ L. WITTGENSTEIN: *Ricerche filosofiche* (Filozófiai vizsgálódások), olasz nyelvű kiadás, (Szerk.) M. Trinchero, Torino, 1967; *Libro blu e Libro marrone*, olasz nyelvű kiadás, (Szerk.) A. G. Conte, A. Gargani bevezetőjével, Torino, 1983. Továbbá a *Repastinatio* lapjaiból pl. III. könyv 14. fejezet, 328 skk. (második-harmadik változat) és III. könyv 19. fejezet, 575 skk. (első változat), melyre feljebb már történt utalás.

²¹ R. 178.2; és 449.23–9.

a vallai retorika milyen értelemben lép fel úgy, mint az arisztotelészi és a skolasztikus filozófia kritikai meghaladása, valamint hogy Valla milyen értelemben hozza összefüggésbe és kapcsolja össze a retorikát a nyelvvel.

Amikor beszélünk, állapítja meg Valla, mindig egy valóságról beszélünk, egy tárgyról, mely a diskurzus logikai alanyának figuráját ölti magára. Az alany, amiről szó van, vagy ami körül érvelünk, az, amit Quintilianus és Valla *res*nek [*dolognak*] nevez, „az, amiről beszélünk” [*id de quo loquimur*]. Az állítmányok együttese, melyek a diskurzus ugyanazon logikai alanyához vannak állítva, az, amit Quintilianus és Valla *qualitas*nak [*sajátosság*nak] nevez. Egy „*res*”-nek a „*qualitas*” a természete (a terminus ismét Quintilianusé), pontosabban kereken kimondva a *qualitas* egy *res* tulajdonságainak összessége: „az, amit mondunk” [*id quod loquimur*].²²

A *res* – ismétli gyakran Valla – önmagában és maga által definiálhatatlan szó, mivel valójában olyan, mint a végső-alany (tovább nem visszavezethető) minden valóság definíciójában, vagyis ez a megismerés tárgya.²³ Önmagában definiálhatatlan lévén, a „*res*” meghatározatlan számú tulajdonság (*qualitas*) hozzátársításával vagy róla való állításával értelmezhető. Ezért (Valla számára) a *res* az egyetlen transzcendentális, mintegy a *summus genus* [*legmagasabb nem*] rangjára emelkedik, avagy (Ulpianus kifejezésével élve) ez az *universale verbum* [*egyetemes ige*].²⁴ Arra a kérdésre, hogy „milyen szó a dolog?” [*que vox est res*], a *Repastinatio*ban Valla a következő választ adja: „Ez a helyes válasz: az a szó, amely minden más szónak a jelentését avagy értelmét jelenti” [*recte respondebis: est vox significans omnium aliarum vocum intellectum sive sensum*]. Így, bár a *res* szó önmagában definiálhatatlan, mégis az összes olyan lehetséges jelentést magában hordozza, melyet tulajdonítani tudunk neki.

A *res*nek ez az értelmezése sokszor és sokféleképpen megerősítést nyer a *Repastinatio* oldalain, leginkább a mű első könyvében; például: „a dolog jelentésével minden magában foglal” [*res omnia significatione complectitur*], vagy „a dolog olyan szó vagy kifejezés, amely minden szónak magában foglalja a jelentését” [*res est vox sive vocabulum, omnium vocabulorum significationes suas complectens*].²⁵

Említettem már, hogy egy diskurzus logikai alanyára vonatkozó tulajdonságok állításával nem teszünk mást, mint hogy minősítjük azt az alanyt, a lehető legjobban körülírjuk, és jelentést adunk neki. Ily módon érthetővé válik, hogy Quintilianus és Valla mit értenek a *qualitas* [*sajátosság*] kifejezésen. Ők a *qualitas*ban azt az alapvető diszkurzív kategóriát értik, az egyetlen „állítást”, mely magában foglal

²² R. 449–52; és R. 122–4; R. 133–4; R. 178–81; R. 432–4.

²³ R. 392.8 skk.; R. 369.70; R. 166–7; R. 13–8.

²⁴ R. 11–21; R. 38.22 skk.; R. 363.70.

²⁵ R. 123.24–124.1 skk.; R. 392.23 skk. A *res/qualitas* értelmére vonatkozó utalások a *Repastinatio*ban, a jelen és az előző lábjegyzetekben is a hivatkozások közvetlenül vagy közvetve idézett részeinek helyeit jelölik. Valójában a *res/qualitas* vallai koncepciójához utalni kellene a *Repastinatio* I. könyvének minden egyes lapjára, illetve nagyon sok fontos lapra a II. és a III. könyvből.

minden állítási lehetőséget, a mondat alanyának minden lehetséges állítmányát. Ugyanis mit értünk *predicamentum*on [állítmányon] – írja Valla –, ha nem „az egyetemesen jelentő szót” [*vox universaliter significans*]. Nos, a *res*-ről állított valamennyi tulajdonság, minden, amit egy valóságról állíthatunk, amely a beszédünk tárgya, nem más, mint „a sajátosságot jelentő különbségek” [*differentie significantes qualitatem*].²⁶

Ez utóbbi idézet magyarázataként (*differentie significantes qualitatem*) hasznos lehet pontosítani, hogy a vallai terminológiában a „*qualitas*” [sajátosság] kifejezésnek szinte szinonimájaként szerepel a „*differentia*” [különbség], a „*significatio*” [jelentés] és az „*intellectus*” [értelem] illetve a „*sensus verborum*” [a szavak értelme] is. Itt különösen érdekes a *differentia*/ *significatio* szinonim értelme a *qualitasszal*. Melléknevek és igék, mint pl. „lelki”, „racionális”, „élni”, „érezni” stb. mind az ember minőségeit vagy sajátosságait fejezik ki. Ugyanakkor ezek nem mások, mint olyan jelentések (*significationes*), melyek valamiképpen definiálják, hogy mit értünk az „ember” szón. Amikor ugyanis azt kérdezzük – írja szó szerint Valla –, „*mi az ember?*” [*quid est homo*], valójában azt kérdezzük, hogy „*mit jelent az »ember« szó?*” [*quid significat hec vox „homo”*].²⁷

Általánosabban: az a kérdés, hogy „*mi a ...*” [*quid est*], olyan kérdés, mely valójában azt kérdezi, mit jelent egy szó, és a válaszom csak annyiban és csak akkor megfelelő, ha kifejezem annak a szónak a jelentését, amelyet egy bizonyos valóság megértéséhez használunk. „*Az értelmet »érezékelés«- és »jelentés«-ként fogjuk fel, mivel akkor fogja fel az értelem a dolgot, amikor megragadta annak jelentését.*” [*Intellectus pro „sensu” et „significatione” accipitur, quia tunc rem intellectus percipit, cum eius tenet significationem*] – erősíti meg Valla egy mély értelmű szövegrészben.²⁸

Ebben az esetben azonban – teszi fel a kérdést Valla –, hogyan lehetséges választ adni arra a kérdésre, hogy „*kicsoda Isten?*”, vagy arra a kérdésre, hogy „*ki a Szókratész nevű egyén?*”. Így mind az első, mind a második kérdés önmagukban megnevezhetetlen valóságokra vonatkozik. „*Isten*” vagy „*Szókratész*” olyan szavak vagy nevek, melyekről nem állíthatunk semmiféle jelentős sajátosságot. Igaz, Istenről mondhatjuk, hogy „*az a dolog, ami van*” [*res que est*], de ezzel ugyanazt mondjuk (*idem per idem*); valójában nem mondunk semmit. Isterről, mint minden más transzcendentális valóságról, csak hasonlatokkal vagy képekkel tudunk beszélni.²⁹ Azok a valóságok, melyek túl vannak tapasztalásunkon, csak a metaforikus nyelv tárgyai lehetnek, vagy a művészet nyelvée. (Ezzel kapcsolatban jelentős a *Repastinatió*ban

²⁶ R. 124.18 sk.; R. 395.25–30.

²⁷ R. 123.24–124.1 skk.; R. 133–4.13; R. 163–170; R. 395–8.

²⁸ R. 527.32–528.1 sk.

²⁹ R. 14.6 skk. Vö. az I. könyv teljes 13. fejezetével (első változat), 402 skk., mely a második-harmadik változatban az I. könyv 8. fejezetének felel meg, 50 skk.

szereplő azonosság a *szavak* és a *színek* között, illetve az *Elegantiae*ben az építészeti terek vagy anyagok és a különböző tudományágak között.³⁰⁾

Mindez még inkább érvényes a hitbéli valóságokra és igazságokra. Igaz, hogy a hívő számára megadatik a kinyilatkoztatás. De Valla számára a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás Isten szava, az isteni *logos*, mely világi *sermo*, emberi beszéd és írás lett. Ez azt jelenti, hogy a teológus nem tehet mást, mint hogy ennek a beszédnek és írásnak a *grammaticus*ává válik. A zsidó és keresztény teológia nem lehet más, mint bibliai „filológia”: a kinyilatkoztatás isteni valóságainak e kettő nyújthat teret számunkra, és kizárólag ebben az írásos diskurzusban fejezhetők ki újra.³¹

Az ember számára lehetséges megismerés másik végletét képezik a materiális dolgok, az érzékeink által felfogható fizikai világ. De a fizikai és érzékelhető dolgok is ellillannak megértésünk elől, éppen amiatt, ami ezek egyéni lényegének felépítő eleme. Ahogy már Arisztotelész megállapította, Szókratészre mint egyénre rámutathatunk, vagy – mint minden más fizikai valóság – a tapasztalás tárgyává válhat a természettudományok terén. Azonban – és itt Valla pozíciója merőben ellentéte Arisztotelészének – a Szókratész nevű egyén, mint olyan, nem fogható föl mint szubsztancia állítmánya, mert egy ilyen állítás nem mond semmit Szókratész egyediségéről, egyéni természetéről: ez, írja Valla, „*a tectó vagy a szabad ég alatt van, nem egy állítmány alatt*” [*sub tecto est aut sub celo, non sub predicamento*]. Ily módon Valla elutasítja az egész arisztotelészi-porphyriosi logikai sémát. Porphyrios fáját, melynek gyökerénél az egyedi individuum, a csúcán a szubsztancia állítmánya szerepel, és a gyökeret és a csúcot nemek és fajták alternatív sorozata köti össze, Valla ily módon gyökerestül kitepi. A *Repastinatio* első könyvének azon lapjai, melyek a porphyriosi és boethiusi több száz éves „fa” elméletével foglalkoznak, Valla metafizikaellenes kritikájának stratégiájában a legfontosabb lapok közé tartoznak.³²

³⁰ „Ennek következtében a főnév, az ige és a beszéd többi része önmagukban csupán hangok, ám az emberek természeti sajátsága révén sokféle jelentéssel bírnak: ahogy a festők színeinél látjuk, melyek önmagukban semmit sem vázolnak, mégis a művészet révén bármely személyt, vagy amit csak akarunk, ábrázolhatnak” [„Quocirca nomen, verbum et relique orationis partes per se tantum soni sunt, sed multiplicem habent ex institutione hominum significantiam: ut in coloribus pictorum videmus que nihil per se adumbrant picturam, et tamen ex artificio unanquamque personam et quicquid volumus representant”], R. 433.32–434.5 – Ezt a szavak és a színek közötti vallai homológia szempontjából rendkívül fontos részt a látás/színek tágabb elméletén belül kell értelmezni. Ezt az elméletet a humanista szerző szintén a *Repastinatio*ban dolgozza ki: első változat I. könyv 10. és 29. fejezet, 425–30; második-harmadik változat I. könyv 13. és 14. fejezet, 112–4. A beszéd/festészet/építészet kapcsolatairól lásd CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo...* 109–12 (korábbi bibliográfiával).

³¹ CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo...*, a teljes III. fejezet, különös tekintettel a 209–33 és 277–409. lapokra. Lásd még J. H. BENTLEY: *Humanist and Holy Writ: New Testament Scholarship in the Renaissance*. Princeton, 1983.

³² R. 46–50; R. 124.18 sk.; R. 389–91. Vö. U. ECO: *Semiotica e filosofia del linguaggio*. Torino, 1984, 91–106.

5.2 Ezen a ponton pontosíthatjuk még egyszer a *res-qualitas* páros jelentését a vallai nyelvfelfogás értelmében.

A *res* a nyelv univerzális alanyát jelöli, a *qualitas* azoknak az állítmányoknak a meghatározatlan számú sorát, melyeket folyamatosan az alanyról állítunk. A *qualitas* azoknak a jelentéseknek a sora, melyeket minden lehetséges, a diskurzust átszövő szóval állítunk; a *res* a beszéd objektivitása, mely jelentős különbségeken keresztül mint sokalakúság nyer minősítést és így fejeződik ki.

Ha ez a *res-qualitas* jelentése, akkor a következő konklúziót vonhatjuk le: az a valóság, melyet megérthetünk, nem más Valla számára, mint az, amiről beszélni tudunk, de az, amiről beszélni tudunk, az a megismerhető valóság egyetlen dimenziója. Ezért megállapíthatjuk, hogy az egész vallai *Repastinatio*, egyébként a legmagasabb rendű (klasszikus és hellenisztikus) retorikai hagyománynak megfelelően a következőképpen megfogalmazható alapkoncepcióból indul ki: „*sermo et res convertuntur*” [a beszéd és a dolog egyenértékűek].

6. A tanulmány elején emlékeztettem a vallai feltevésre: „a rétor a valódi bölcs”. Ez a megállapítás Quintilianus egyik szövegének parafrázisa.³³ A retorika Quintilianus és Valla számára az a tudomány, mely a nyelvet, annak formáit és tartalmát tanulmányozza. S mivel a beszéd magában foglalja a valóság, a történelem emberi tapasztatát, a retorika az a tudomány, amely a tudáshoz elvezet. A *Repastinatio dialecticae et philosophiae* tehát az az új retorika, mely a nyelvet mint a valóság megismerésének paradigmáját alkalmazva az arisztotelészi *Organon*nal szemben a tudás keresésének „*novum organum*”-a, új eszközeként áll elő.

³³ CAMPOREALE: Lorenzo Valla: *Umanesimo...* 83 és 122; G. ZIPPEL: L'autodifesa di L. Valla per il processo dell'Inquisizione napoletana (1444). = *Italia medioevale e umanistica*, 13 (1970), 59–94: 89.1–3. Quint. *Inst. Orat.* I. pr. 16–9: „A szavak sajátossága és különbözősége mindenki számára megegyező kell hogy legyen, aki a beszédben részt vesz. Hanem azokat a szónoknak kitűnően kell ismernie, és ékes-szólóan kell alkalmaznia, aki, ha valaha is tökéletessé válhat, ne a filozófusok iskoláitól várja, hogy tehetségét fényesre csiszolják. Nos, olykor azokhoz a szerzőkhöz kell fordulnunk, akik, mint említettem, a szónoki művészet elhanyagoltabb, ám jobbik részét meghódították, hogy azt mintegy a magunkénak követeljük; nem azért, hogy az ő ötleteikkel éljünk, hanem hogy kimutassuk: ők is mások ötleteivel éltek. A szónok tehát olyan legyen, hogy igazán bölcsnek lehessen szólítani; s ne csak érényeiben legyen tökéletes [...], hanem tudásban és a beszéd minden képességében, amilyen ember eddig talán nem is akadt; mindazáltal nekünk nem kevésbé a legmagasabbra kell törekednünk. Ezt tették a régiek is nagyon sokan, akik, még ha nem is találtak valakit egészen bölcsnek, bölcsességének tanításait mégis továbbadták.” [„Verborum proprietates ac differentia omnibus, qui sermonem curae habent, debet esse communis. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator; qui si fuisset aliquando perfectus, non a philosophorum scholis virtutis praecepta peterentur. Nunc necesse est ad eos aliquando auctores recurrere, qui desertant, ut dixi, partem oratoriae artis, meliorem praesertim, occupaverunt, et velut nostrum reperoscere; non ut nos illorum utamur inventis, sed ut illos alienis usos esse doceamus. Sit igitur orator vir talis, qualis vere sapiens appellari possit; nec moribus modo perfectus [...] sed etiam scientia et omni facultate dicendi, qualis fortasse nemo adhuc fuerit; sed non ideo minus nobis ad summa tendendum est; quod fecerunt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapientem repletum putabant, praecepta tamen sapientiae tradiderunt.”]

Sőt, a vallai mű egyben letette a humanista tudománytan elméleti alapjait: a valóság új elgondolásának és kutatásának módját és metódusát, melyek az új kor sajátosságai voltak.

Az *Inst. Orat.* I. pr. 6.-hoz írt lapszéli jegyzetében Valla kifejti tudománytanának alap gondolatát, melyet a következő szentenciában foglal össze: „*Lumen ingenii sunt littere*” – „a tehetség világossága a műveltség”.³⁴

(*Salvatore I. Camporeale: Lorenzo Valla Repastinatio liber primus: Retorica e linguaggio. = Lorenzo Valla e l’umanesimo italiano: Atti del convegno internazionale di studi umanistici /Parma, 18–19 ottobre, 1984/, Padova, Editrice Antenore, 1986, 217–39.*)

Fordította: Pálmai Nóra

³⁴ CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo...* 102. Mint ahogy említésre kerül, a *lumen ingenii* kifejezés Quintilianustól származik, *Inst. Orat.* 1. pr. 6. Valla filozófiaellenes kritikájához teljes episztemológiai átvitelt alkalmaz, ugyanazt a kifejezést a skolasztikus értelmezéshez képest ellentétes viszonyban alkalmazza. Aquinói például azt írja, hogy „A világosság, miután az értelemhez tartozik, nem más, mint az igazság egyfajta megnyilvánulása” [„Lumen, secundum quod ad intellectum pertinet, nihil est aliud quam quaedam manifestatio veritatis”] (*Sum. Theol.* I. 106. 1C; de lásd uo. 12, 5; 67, 1; *De Ver.* q. 2, 5, 10m; uo. q. 18, 1. 1m). Az „igazság megnyilatkozása” az arisztotelikus-skolasztikus gnoszeológiában egy absztrakciós és koncepcionális folyamaton keresztül konkretizálódott. Ez a folyamat a *koncepció*hoz kapcsolódott: *koncepció* a terminus erős értelmében, azaz mint a valóság ontológiai dimenzióinak a megértése. A klasszikus és skolasztikus filozófia számára tehát a *lumen intellectus* koncepcionális funkcióban volt: a valóság igazságának megfelelő és legmélyebb megértésére szolgáló egyetlen és maximális közvetítés. Valla számára azonban – mint ahogyan a *Repastinatio Liber Primus*ban kimutatta – a valóság megismerése nem absztrakciós és koncepcionális folyamatokon keresztül történik, éppen azért, mert ezek nem nyújtanak lehetőséget – a humanista szerint – a szubsztanciák és a létmódok megismerésére. Ezért tehát – a humanista számára – a nyelv, a *sermo* maradt a valóság megnyilatkozó funkciójában. A *lumen intellectus*hoz felemelkedtek ezért a rétor *littere*je, a quintilianusi retorika által levezetett kritikai analízise a nyelvnek (vö. TZ. TODOROV, *Teorie del simbolo*, Milano, 1984, 84 sk.), ily módon túlhaladva a klasszikus és skolasztikus filozófia absztrakciós és koncepcionális folyamatait. A vallai glossza analízise („*lumen ingenii sunt littere*”) elvezet bennünket a már elért konklúzióhoz, azaz: „*sermo/littere et res convertuntur*”. Valla és Cusanus nyelvkoncepciójának konfrontálásához lásd még P. MOFFITT WATTS: *Nicolaus Cusanus: A Fifteenth-Century Vision of Man*. Leiden, 1983; CAMPOREALE: *Umanesimo e teologia nel Cusano: „Disgiunzione e metafora”, Sapienza, 37 (1984), 301–12* (kritikai jegyzet Moffitt Wattozhoz).

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Ajánló bibliográfiánkban – időrendi sorban – ez alkalommal csak további bibliográfiák adatai szerepelnek, amelyekből a kora újkor nyelv- és irodalomelméleti kérdéseiről, a kommunikációt érintő stúdiumok és az annak egyes aspektusait tárgyaló diszciplínák történeti műfajairól tájékozódni lehet.

Persze a helyzet így is reménytelen. Csak a listánkban szereplő első tétel további 2844 (!) olyan bibliográfiáról ad hírt az 1965–1995 közötti időszakból, amelyekből a specialisták a kora újkor egyes kérdéseinek tekintetében tájékozódhatnak, s ezek jelentős részének megvan a maga elméleti jelentősége is, vagy az egykorú, vagy a mai irodalomelméletek, vagy a kettő találkozási pontjainak vonatkozásában.

Így még a bibliográfiák bibliográfiája is önkényes válogatás: e folyóiratszám szerkesztői sokat forgatták az alábbiakat.

Bibliographie Internationale de l'Humanisme et de la Renaissance. Genève, Librairie Droz, 1965–.

BREYMAIER, REINHARD: *Bibliographie zum Thema „Luther und die Rhetorik“.* = *Linguistica Biblica*, 21/22(1973), 39–44.

CREASE, ROBERT: *Vico in English: A Bibliography of Writings by and about Vico.* = *Atlantic Highlands*, 1978.

BEHRENS, RUDOLF: *Französischsprachige rhetorische Theoriebildung im 17. und frühen 18. Jahrhundert: Eine Auswahlbibliographie.* = *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, 88(1978), 326–53.

KAPP, VOLKER: *Rhetorische Theoriebildung im Frankreich des 17. und 18. Jahrhunderts: Methodologische Randbemerkungen mit Nachträgen zu einer Auswahlbibliographie von R. Behrens.* = *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, 89(1979), 195–210.

Historical Rhetoric: An Annotated Bibliography of Selected Sources in English. (Ed.) Winifred Bryan Horner, Boston Mass., 1980.

MURPHY, JAMES JEROME: *Renaissance Rhetoric: A Short-Title Catalogue of Works on Rhetorical Theory from the Beginning of Printing to A. D. 1700.* New York etc., Garland Publ., 1981 (Garland Reference Library of the Humanities, 237).

MURPHY, JAMES JEROME: *One Thousand Neglected Authors: The Scope and Importance of Renaissance Rhetoric.* = *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric.* (Ed.) James Jerome Murphy, Berkeley etc., University of California Press, 1983, 20–36.

- JAMISON, ROBERT–DYCK, JOACHIM: *Rhetorik – Topik – Argumentation: Bibliographie zur Redelehre und Rhetorikforschung im deutschsprachigen Raum 1945–1979/80*. Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1983.
- PLETT, HEINRICH FRANZ: *Englische Rhetorik und Poetik 1479–1660: Eine Systematische Bibliographie*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1985.
- SKURA, ADAM: *Katalog druków XV–XVIII w. z zakresu poetyki i retoryki*. Wrocław, Wydaw. uniw. Wrocławskiego, 1987.
- PLETT, HEINRICH FRANZ: *Rhetorikgeschichte im Lichte der Rhetorikbibliographie – am Beispiel der englischen Renaissance = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*, (Hrsg.) Gert Ueding, Tübingen, Niemeyer, 1991 (Rhetorik-Forschungen, 1), 125–31.
- (On) *Searle on Conversation*, (Eds.) Herman Parret, Jef Verschueren, Amsterdam, John Benjamins, 1992.
- PLETT, HEINRICH FRANZ: *English Renaissance Rhetoric and Poetics: A Systematic Bibliography of Primary and Secondary Sources*. Leiden etc., Brill, 1995 (Symbola et Emblemata, 6).
- DYCK, JOACHIM–SANDSTEDT JUTTA: *Quellenbibliographie zur Rhetorik, Homiletik und Epistolographie des 18. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*, I–III, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1996.
- Methods of Text and Discourse Analysis*. (Eds.) Stefan Titscher, Michael Meyer, Ruth Wodak, Eva Vetter, London–Thousand Oaks–New Delhi, 2000.
- The Handbook of Discourse Analysis*. (Eds.) Deborah Schiffrin, Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, Malden (MA), Blackwell, 2001.

Összeállította: Bene Sándor és Kecskeméti Gábor

KÖNYVEK

Martin L. McLaughlin, *Literary Imitation in the Italian Renaissance: The Theory and Practice of Literary Imitation from Dante to Bembo*. Oxford, Clarendon, 1995, 314. Pasquale Sabbatino, *La bellezza di Elena: L'imitazione nella letteratura e nelle arti figurative del Rinascimento*. Firenze, Leo S. Olschki, 1997, 269. Jürgen H. Petersen, *Mimesis – Imitatio – Nachahmung: Eine Geschichte der europäischen Poetik*. München, Fink, 2000, 287.

Az irodalomelméletben a 60-as évek végén és a 70-es években vetődött föl komoly igénnyel a szövegek egymás közti viszonyának valamilyen új, eleven meghatározása. Ezek a kísérletek, improvizatív jellegük ellenére, felénkítették a szövegek összeolvasásával, az irodalmi és irodalomtörténeti hagyománnyal és a hatástörténeti tudattal kapcsolatos kutatásokat. Julia Kristeva 1968-ban tette közzé az általa javasolt új fogalmakat: ezek közül talán csak az intertextus lelt komoly elismerésre, és ez is lehet, hogy csak azért, mert a „hatás” pozitívista, egyirányú fogalma komoly viszolygást keltett és kelt ma is a kutatók nagy részében. 1969-ben jelent meg a *Poetik und Hermeneutik* sorozat *Nachahmung und Illusion* című kötete (annak javított, második kiadása), benne a recepcióesztétika olvasásközpontú szövegköztiség-felfogásával, és hamarosan, 1972-ben látott napvilágot Harold Bloom rövid tanulmánykötete, a *The Anxiety of Influence* is, ahol Bloom számára a szerzők által az elődök felé kiépített pszichotikus, gyakran ödi-pális viszony a fontos. Az évtizedet a Barthes-tanítvány Antoine Compagnon kissé túlírt, de az előbbi köteteknél módszeresebb és következetesebb műve, a *La seconde main* (1979) zárta, amely mind alkotási („produkcioesztétikai”), mind pedig befogadói oldalról rekonstruálni próbálta a szövegköztiség érzékelésének és értelmezésének elemeit, annak stációt a peirce-i kommunikációelmélet alapján különítve el. Compagnon műve azért is fontos, mert elsőként tett kísérletet arra, hogy „teljes” elméletet alkosson, fő állítását (ti. hogy minden szöveg idézet, csak a már egyszer elmondott

újraolvasása, összebarkácsolása, és szétaprítása) történeti keretbe ágyazza, ahol a három korszak (ókor, középkor, modern kor) idézethasználatát Peirce háromféle jeltípusával állítja párhuzamba (ikon, index, szimbólum) és az utolsó kor előtti átmeneti időszakot a reneszánsz irodalomelmélet és retorika (Ramus, Erasmus, Montaigne) jelentette. A reneszánsz idézet Compagnon szerint emblémaként működik – szemben a középkori exemplumokkal, amelyek inkább az allegóriákhoz hasonlítanak –, az értelmet sűríti, egyidejűsíti; tanít, de a morálról a szellemességre, a tanulságról az értelmezői folyamatra (ha úgy tetszik, a poénra) tevődik át a hangsúly.

Compagnonnál nagyobb igénnyel látott az imitáció és a szövegköztiség viszonyának meghatározásához és a reneszánsz kori imitáció és allúzió mibenlétének tisztázásához Thomas M. Greene, a Yale Egyetem nemrég elhunyt tanára 1982-ben megjelent *The Light in Troy: Imitation and Discovery in Renaissance Poetry* című munkájában. A korábbi szakirodalom (és gyakran a későbbi is) beéri azzal, hogy az imitációt retorikai elvként kezeli az ókori és reneszánsz poétikai szakirodalomnak megfelelően (Cicero és Quintilianus nyomában), amely egyenrangú társ a retorikai képzés tökéletességre vivő *ars, imitatio, usus* (mesterségbeli tudás, utánpótlás, gyakorlat) triászában, egy olyan szociokulturális közegben, ahol az *aemulatio*, a korábbi szerzőkkel való versengés révén a szerző irodalmi és nem-irodalmi megbecsülést is remélhet művei önkanonizációja által; az új mű az irodalmi hagyomány mellett a kortárs társadalmi szokásba is illeszkedik. Az imitáció retorikai, „produkcioesztétikai” elvként való felfogása azonban nem adott magyarázatot arra, hogy mi volt az imitáció vonzereje, pusztán a módszer poétikai fontosságát, gyakoriságát hangsúlyozta. Greene, szemben a retorikai oktatással és a társadalmi elfogadással, a befogadást nem feltételező indítékot keresett az imitációra, olyat, amely az értelmezői oldalra való hivatkozás nélkül is magyarázatot ad az imitációt használó alkotói aktusra. Ez a magyarázat szerinte a történeti tudat felébredésében keresendő,

mégpedig abban a felismerésben, hogy minden nyelvi műalkotással való találkozás eredendően anakronizmusra van ítélve, ahogy a szerző műve is megfajthatatlan lesz a későbbi értelmezők számára, és az imitáció eszköz arra, hogy a veszendő nyelvet megmentsük. Greene Danténál figyel fel először a történeti distancia észlelésére (a *De vulgari eloquentia* helyére utal: saját őseink nyelve sokkal távolabb áll tőlünk, mint akár a földrajzilag legtávolabbi kortársunké), és ezzel együtt az ősi, örökké érvényes, ádami-paradicsomi nyelv megkívánására, irigylésére; majd több humanista megfogalmazást idéz arra az érzésre, amit Montaigne úgy írt le, hogy „nyelvünk napról napra elfolyik kezünk közül.”

A humanista közegben, Petrarcanál, Polizianónál, Vallánál már visszatérő és írásban gyakran rögzített tapasztalat a „hermeneutikai anakronizmus”, hogy képtelenség az ókor tárgyi és szövegemlékeinek eredeti értelmét helyreállítani, és ennek nyomában gyakran szólal meg a műveikben a szorongás (*anxiety*), amelyet Harold Bloom tanszéki munkatársa, Greene is előszeretettel használ, bár nem a freudi értelemben. Ez a szorongás szüli az imitáció igényét, amely a tökéletes nyelv keresésének eszköze lehet: a tökéletes nyelv pedig a maga elérhetetlenségében arra is ösztönöz, hogy újra és újra szembesüljünk az anakronizmussal, mert a szavak elszakadása eredeti értelmüktől (itt a deridai *itérabilité* fogalmát használja) az egyik legfontosabb élvezet, amelyet a szöveg szerezhet. Művének központi tézise a történeti tudat és az imitáció szoros összefüggése: egyes művek erősebben törekednek arra, hogy történetileg szituálják helyüket, mások kevésbé (az *Aeneis* igen, *Iliász* nem, az *Eszeveszett Orlando* igen, a *Roland-ének* nem), és ez szoros összefüggésben áll az alluzív értelemdadás fontosságával az adott műben (1–16).

A szövegköztiség korábbi csoportosításaihoz képest talán Greene adja a legjobban használható imitáció-kategorizálást, amelynek leírásánál kulcs szerepet kap a „másikkal való szembesülés” elmélete, Walter Benjamin nyomán. Az írott műalkotások jelentésüniverzum, jelentésmátrixa négyféle imitációt hozhat létre: 1. a *reproduktív* vagy *szakramentális* utánzás – az eredeti szöveg tekintélyét őrzi meg liturgikus renddel és pontossággal, de teljesen történetietlenül – mintha az eredeti értelemdadás folyamata megismételhető lenne (ez nagyjából egyezik Compagnon „auctoritas” jellegű idé-

zetfajtajával, amelyet ő a középkornak tulajdonít; Greene példája erre Petrarca *Africájának* első két éneke, amelyek szorosan követik Cicero művét, a *Scipio álmit*). 2. *eklektikus* vagy *kiszákmányoló* (*exploitative*) imitáció: a történeti kontextus figyelembe vétele nélkül az eredeti művet nyelvi bőség gazdagítása céljából használjuk ki (a példa Poliziano *Giostrája*). 3. *heurisztikus* imitáció: a szöveg egy miniatűr anakronisztikus krízist idéz elő, majd a krízisből kreatívan lálal ki, a befogadótól is elvárva, hogy a létrejött distanciát az eredetitől észre vegye. A krízis természete azonban korszakonként más és más: „A humanista költő nem neurotikus, akit tönkretett egy freudi családi románc, azaz nem romantikus a Harold Bloom-i értelemben. Inkább egy klasszikus komédia fiúalakjához hasonlít, aki a végső kibékülés pillanatában átveszi apja szerepét.” Fontos megjegyzése, hogy a két szöveg egymásra nézésének végpontján a történeti tudat szerepét mindig átveszi az intuíció, azaz az anakronizmus áthidalásának lehetőségége mindig tudatosan illuzórikus konstrukció (41–3, ide tartozik természetesen az olvasó által felfedezhetően imitáló művek nagy része). 4. *dialektikus* imitáció: a szöveg kifejtja az alapszöveg sebezhetőségét (*vulnerability* – mondhatnánk dekonstruálhatóságát is), de egyúttal önmagát is kiteszi az alapszöveg potenciális támadásának – ilyen pl. Erasmus *Balgaság dicsérete* a maga alapszövegeivel (*Békaegérharc*, Lukianosz dialógusai, Apuleius), amelyekre maga a szöveg hívja fel a figyelmet, hogy ezáltal előre diszkreditálja magát, és ezáltal lehetővé tegye a szerzők és a korszakok kölcsönös kritikáját. „A szöveg implicit módon kritizálja alapszövegeit, melyek saját magát teszik autentikussá, de ezáltal önmaga is megnyílik épp a tiszteletlen, lukianoszi szellemű kritika előtt, amelyet felidézett” (45).

Greene alapgondolatának, hogy a történeti distancia felismerése és az anakronizmus megszólaltatása élvezetet okoz, velejárója, hogy az anakronizmus tudatát felmutató szövegek nagyobb hangsúlyt kapnak művének elemző részében, mint azok az egyébként imitatív művek, amelyek folyamatosan élnek ezzel az eszközzel, de mégsem nyilvánítják ki explicit módon viszonyukat az antikvitáshoz. Petrarcától elsősorban a *Familiares* imitációról szóló leveleit, a *Secretumot*, és néhány szonettet elemez, mint „khronomachiát”, korszakok közötti harcot (5–7. fejezet, 100), Poliziano-

tól a *Giastrát*, illetve néhány levelét, utána pedig elsősorban a lírával foglalkozik, természetesen kiemelten szerepelnek Ronsard *Amours*-jai és Du Bellay *Les Antiquitez de Rome*-ja. Az eposz, ahol az imitációnak talán a legnagyobb fontossága volt, Greene szerint olyan bonyolult jelentésvilágot hoz létre, hogy leírásához nehéz a megfelelő diszkurzív nyelvet megtalálni. Colin Burrow könyve (*Epic Romance, Homer to Milton*. Oxford, Clarendon, 1993) a szenvedélyesség, a harag, a könyörület, a pietas és az érzékenység eposzi változatait (Homérosz, Vergilius, Ariosto, Tasso, az olasz szerzők XVI. századi angol fordításai, Spenser, Chapman, Milton) vizsgálva sok tekintetben példaszerűen vállalkozik erre a feladatra, és bár elméleti megjegyzéseit nem összegzi, az kiderül tanulmányai-ból, hogy alapvetően ő sem egy vergiliusi apafigurával való küzdelemként látja a szerzők szövegükért folytatott harcát, hanem elsősorban az epika bevett értelmezési módjait kell a szerzőnek maga alá gyűrni (5). Spenser és Milton mások által bloomi szorongással értelmezett viszonyát is másképp látja Burrow: a „dicstelen Spenserek”, azaz az új romanzo-jellegű olasz epika Spenser-követő angol fordítói (Sir John Harington Ariosto-fordítása, Edward Fairfax Tassója) változtatták meg véleménye szerint azt az irodalmi közeget, amelyen keresztül Milton Spenser örökségét láthatta (148).

Talán az eddig olvasottakból is kiderült, hogy *A trójai fény* fontossága két tényezőnek köszönhető: egyrészt egy új ötlettel, a tökéletes nyelv keresésével gazdagította az imitáció magyarázatainak tárá, másrészt pedig az egész jelenséget a szöveg fenomenológiája és a huszadik századi irodalomelmélet szemszögéből is láthatóvá tette. Csak érintőlegesen vet fel azonban olyan kérdéseket, amelyek a szerzői intencionalitás problémájához köthetők; itt Greene egyszerűen leszögezi, hogy meg kell különböztetni az allúziókat a repetícióktól, azaz az értelmezés szempontjából fontos utalásokat el kell választani a nem fontosaktól. Ha Du Bellay Petrarcát vagy Vergiliust utánozza, másképp nyom a latban egy XVI. századi olvasó előtt (és emiatt előttünk is), mintha egy ma alig ismert, XVI. század közepi petrarkistát fordít, akit az átlagolvasó nem ismerhetett (49). Ha így lemondunk a szerzői intenció rekonstruálásáról, és helyette az ismeretlen XVI. századi olvasó értelmezését próbáljuk helyreállítani, két-

séggkívül pontosabban írjuk le az irodalomtörténetész lehetőségeit, de nem feltétlenül térítjük jobb belátásra a filológusokat. A probléma lezáratlanságára utal, hogy ugyanez a kérdésfelvetés egyre nagyobb erővel bukkan fel az utóbbi évtizedben, mind a klasszika-, mind a modern filológiában; főképp a klasszikus szerzők szövegparhuzamokkal hatalmasra duzzasztott kommentárjai kapcsán. Egy szó azonos metrikai helyzetben tekinthető-e allúzióknak, vagy csak a nyelvi emlékezet közös metrikai szótárának része? A kategorizációs kísérletek (pl. parhuzamok, formulák, aktív referenciák megkülönböztetése) bizonyosan nem célravezetőek, ahogy már a reneszánszban is ezek csak iskolás distinkciók voltak (ld. Greene, 51–2, 305), és azt sem sikerült eddig meggyőzően bizonyítani, hogy az intertext fogalma megoldást jelentene erre a problémára /ld. pl. R. O. A. M. LYNE: *Vergil's Aeneid: Subversion by Intertextuality. Catullus 66. 39–40 and other examples*. Greece and Rome, 41, 1994, 187–204; STEPHEN HINDS: *Allusion and Intertext: Dynamics of Appropriation in Roman Poetry*. 1998 (főképp a könyv 2. fejezete); ROY GIBSON: „Cf. e.g.”: A Typology of „Parallels” and the Function of Commentaries on Latin Poetry. = *The Classical Commentary, Histories, Practices, Theory*, (Ed.) R. K. Gibson, C. Shuttleworth Kraus, Leiden, Brill, 2002, 331–57; ugyanez a reneszánszban: G. W. PIGMAN III, *Neo-Latin Imitation of the Latin Classics, in Latin Poetry and the Classical Tradition*, (Ed.) Peter Godman, Oswyn Murray, Oxford, Clarendon, 1990, 199–210/.

Martin M. McLaughlin 1995-ben megjelent könyve, *az Irodalmi imitáció az olasz reneszánszban* a költői gyakorlat veszélyes területét elkerülve kizárólag az imitáció elméleti irodalmával foglalkozik. A téma nem új, és összefoglaló műtől nagyobb újdonságokat sem várhatunk, hiszen olyan jelentős kutatók foglalták össze korábban ezt a témát, mint Remigio Sabbadini, Eduard Norden, Ferruccio Ulivi, Bernard Weinberg vagy Pierre Mesnard. A könyv Dantétől Bemboig tárgyalja az olasz reneszánsz imitációelméletét, és ez a címhez képest némi hiányérzetet kelt az olvasóban, hiszen Bembo után Castiglione, Bartolomeo Ricci, Benedetto Varchi, Vincenzo Borghini, Torquato Tasso stb. jelentősen hozzájárult az elméleti irodalomhoz ebben a tekintetben. A tárgyalt korszak, s főképp a XV. század imitációelmélete nagyrészt párhuzamos a ciceronianizmus történetével, amelynek

fő kérdése, hogy Cicero nyelvhasználatát kell-e követnünk (ez volt pl. Poggio Bracciolini véleménye), vagy pedig éppenséggel a korai Plautus és a kései Claudianus is követendő minta lehet (ahogy Poliziano gondolta). A legjelentősebb vitákat, Poliziano és Paolo Cortesi levélváltását, Giovanfrancesco Pico della Mirandola és Bembo vitárait nagy vonalakban magyarul már Bán Imre ismertette egy cikkében (FK 1975, 374–86), az oxfordi szerző művéből az egész századon átívelő ciceroniánus közdelem apróbb részleteit is átláthatjuk. McLaughlin könyvének újdonsága a korábbi poétikatörténetekhez képest, hogy az elméletsszerzők körmére néz, és megvizsgálja, mennyire tartják be az önmaguk szabta követelményeket. Míg a ciceroniánus Poggiót már Lorenzo Valla kritizálta, hogy elvei ellenére használ nem cicerói szavakat is (például a *Tréfiás történetekben*, a *Facetiaeban*), az eklektikus imitációt hirdető, az *ordo* helyett a *varietas*t választó Poliziano Paolo Corteséhez intézett levele teljesen megfelel az általa hirdetett elveknek, csakúgy, mint *Giostrája* (126–38, 200–4). Ezek a viták nem csak a XVI. századi oktatás szerzőkánóját alakítják ki, hanem a Vallát tisztelő, Biblia-filológusi és pedagógusi munkáját folytató Erasmus is nagy hatással lesznek: amikor Valla virtuóza módon átírja valóban klasszikusan csengő rövidebb mondattá Poggio 37 szavas, cicerónak szánt kifejezőtömegét, mint ha Erasmus nyelvi bőséget tanító könyvének (*De duplici copia*) mintáját látnánk, amely bemutatja, miképp lehet mindent másként, bővebben vagy rövidebben kifejezni. Tagadhatatlan, hogy Valla Antonio da Rhóval vagy Bartolomeo Facióval folytatott kevésbé épületes, lexikográfiai jellegű vitái kevés új gondolattal járulnak hozzá az imitáció fogalmának körüljárásához, viszont ezek részletes ismertetése által a reneszánsz latin stilisztika egyik alapvető kézikönyve lett McLaughlin műve. Az apuleiusi reneszánsz latinság terjedéséről írott megjegyzései, Angelo Poliziano és Paolo Cortesi vitája *terminus ante quemjének* meghatározása (1485 előtt) filológiailag is fontos fegyvertények (200–2). Fontos meglátása, hogy az ifjabbik Pico és Pietro Bembo között 1512–13-ban lezajlott vitának, amely nagyrészt az eklektikus ill. az egy mintát követő cicerói imitáció kérdését tárgyalta, megvolt az előképe az idősebb Pico és Ermolao Barbaro között a filozófia és a retorika elsőségéről folytatott disputájában. Az ifjabb Pico,

aki az eklektikus imitáció híve, Poliziano érvei mellett nagyrészt nagybátyja nézeteit használja fel saját véleménye megformálásához, amennyiben a *res*, a dolgok elsőbbségét hangsúlyozza a *verba*, a szavak fölött, és sokkal közvetlenebb kapcsolatban áll a ciceroniánus vita megelőző fázisával, mint eddig feltételezték (249–56). Bembo műve, a *Prosa della volgar lingua* is más fényben tűnik fel, ha feltételezzük, hogy a latin nyelvű, Picóval folytatott disputával egyidejűleg keletkezett az olasz nyelv imitációs kánonját felállító értekezésnek legalább az első két fejezete (268–9).

Ákár McLaughlin könyvének folytatásaként is felfogható a nápolyi Pasquale Sabbatino tanulmánykötete, a *Heléna szépsége*. A cím apropóját az a topikus történet szolgáltatja, amely akár Cicero, akár Plinius változatában számtalanszor fordul elő a reneszánsz irodalomelméletben: mikor a festő Zeuxis Krotónban (Plinius szerint Agrigentumban) meg akarta festeni Helénát, a város öt legszebb lányát választotta ki, majd mindegyikükből a legszebb részletet festette le, és együtt adták a tökéletes szépséget. Az első tanulmány e történet XV–XVI. századi elterjedtségét, változatait térképezi fel Albertitől Claudio Tolomeiig, Francesco Bocchüig, és minden esetben kitér arra, hogy milyen argumentatív helyzetben hangzik el a példázat. Bár az exemplum alapján azt feltételeznénk, hogy elsősorban az eklektikus, mindenholn valamilyen áttemelő imitáció hívei hivatkoznak majd rá előszeretettel, Sabbatino bemutatja, hogy Zeuxis példáját éppúgy fel lehetett használni a platonista „idea” meglétének bizonyítására is, ha úgy rekonstruáljuk a hagyomány e fontos pillanatát, hogy Zeuxis elméjében már megvolt az ideális szépség, és ehhez kereste az anyagi árnyékvilágban a legközelebb állót. A XVI. század közepeére, mint ismeretes, Itáliában a ciceronianizmus, az egyetlen, tökéletes modell követése győz, Zeuxis története pedig ebben a közegben a kivételt példázta: kevesek kiváltsága az eklektikus utánzás, csak azoké, akik már rendelkeznek elméjükben az alkotás előtt az ideával, de a legtöbb földi halandónak be kell érnie az egyetlen minta követésével, legyen az Cicero vagy Petrarca (13–59). A következő két fejezet kissé elszakad ugyan az imitáció témájától (az első Vittoria Colonna Krisztust sirató *planctusát*, és az azt értneknek nyilvánító, Nicolò Aurificio által írt értekezést vizsgálja, a második pedig Torquato Tasso Mária-síralmát

helyezi tágabb kontextusba), a két záró tanulmány azonban fontos megállapításokat tartalmaz az imitáció nyelvéségről. Az „*Il parlare Napolitano*” e le favelle d'Italia című tanulmány azt mutatja be, hogy Pietro Bembo centralizáló, toszkánt favorizáló nyelvi törekvéseivel hogyan szálltak szembe a déli írók. Ismeretes, hogy a ciceronianizmus népnyelvi megfelelőjeként Dantét, Petrarcat és Boccacciót modellként hirdető Bembo ellen a népnyelvi plurilingvizmus több képviselője szót emelt, akik közül a legismertebb a piemonti Castiglione. A beneventói Giovanbattista Pino az 1550-es években egy számról szóló politikai szatírban a természet nyelvét dicséri és ellentmond Bembo elveinek, Castiglione példáiból szemelgetve; az ellenpéldát Lionardo Salviati, a toszkán nyelv tisztaságán őrködő Accademia della Crusca alapítójának egyik megjegyzése szolgáltatja. Salviati stratégiája, hogy Boccaccio-kiadása végén az első nap kilencedik novelláját különféle olasz nyelvjárássokra lefordítva is megjeleneteti, jellegzetes eszköze a firenzei íróknak a toszkán nyelv szupremáciájának fenntartására és annak bizonyítására, hogy a többi nyelv nem csak hogy nem érthető más nyelvjárásiak számára, hanem egyszerűen nem is szép. Kötetző tanulmányában Sabbatino egy hasonlóan toszkánt dicsőítő firenzei komédiát elemez, Giovan Battista Cini *La vedovfiát* (Az özvegy), ahol a neveltséges alakok nyelvjárást beszélnek, közülük is a legrosszabbul a hazugnak és dicsekvőnek jellemzett nápolyi jár. Cini – és ez Balassi megítélésénél is érdekes lehet – a magas irodalomhoz tartozó petrarkizmussal többször is szembeállítja a nápolyi villanellákat, amelyek recitatívóit lónyerítéshez hasonlíttja.

Bembo és Erasmus kora után a XVI. századból nem ismerünk olyan nagyszabású imitáció-vitát, mint amilyen a XV. század végén bontakozott ki; antik és modern szembesülésének eleven vitatepe az eposz és *romanzo*, a történetileg kötött és a történeti tudattól szabadulni vágyó nyelv közti választás kérdése lett, ahogy azt Ariosto és Tasso eposzáinak fogadtatása jól mutatja. Sabbatino műve jól szemlélteti, hogy az imitáció eklektizmusa milyen szorosan összefügg az antikkkal tudatosan szembeállított modernség vállalásával. Némiképp nehezen egyeztethető össze Greene téziseivel, hogy az itáliai XVI. századról szóló könyvében egyetlenegyszer sem találkozunk a nyelvi mulandóság miatti szorongással, az anakronizmus élvezete

helyett inkább mintha a szerves nyelvi fejlődés, a nyelvi identitással való azonosulás öröme mozgatója a szerzőket. Zeuxis történetének metaforológiai értelmezéstörténete arra is rámutat, hogy csakis az irodalomtörténészen múlik, mennyire mély elméleti háttérrel tételéz fel egy példázat mögött, és az elmélet relevanciáját egy konkrét szöveghelyen éppoly nehéz meghatározni, mint egy allúzióét. Hasonló jelenségre figyelhetünk fel CHRISTOPH J. STEPPICH 2002-ben megjelent könyvében (*Numine afflatur: Die Inspiration des Dichters im Denken der Renaissance*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2002). Steppich kitűnő műve az imitáció melletti másik alkotáselmélet, a *furor poeticus* reneszánsz hagyománytörténetét vizsgálja. Az olasz reneszánsz platonikusok, Ficino, Pico költői örülettel kapcsolatos írásainak alapos ismertetése után a német reneszánsz latin költői műveiben vizsgálja a toposz megjelenését. Ficino *Phaidrosz- és Ión-olvasata* és Konrad Celtis *furor-elmélete* összevetése során az olvasó óhatatlanul azzal a benyomással teszi le a könyvet, hogy a mélység és a felszín nem ér össze (vö. 235), Bacchus ihletését a költészetben, és ennek kapcsolódását Vadianus asztárfizikai-orvosi poétikaelméletéhez csak a XXI. századi irodalomtörténész vizionálja.

Jürgen H. Petersen kötetében, amely a *Mimészis – imitáció – utánzás* címet viseli, és alcímében ambiciózusan az egész európai poétika történetét ígéri, sok olyan állítást találunk, amely túlmutat a recenzens kompetenciáján. Csak utalhatok arra, hogy első fejezetének az egész könyvön végigvonuló tétele, miszerint a római irodalom, majd az egész reneszánsz és reneszánsz-utáni európai gondolkodás „félreértette” (azaz mindig másként értelmezte) az arisztotelészi *mimészis* fogalmát, nem nevezhető igazán új felfedezésnek (az általa favorizált Lucius Koller értelmezéséről ld. BOLONYAI GÁBOR és HAJDU PÉTER tanulmányát: A Poétika újraolvasása. = *Helikon*, 2002/1, 3–17, főképp 11–5). A szerző javaslata szerint az utánzás (*Nachahmung*) helyett művészi ábrázolásként (*künstlerische Darstellung*) kell a *mimészist* nem csak értelmezni, hanem fordítani is, és emiatt Petersen minden egyes Arisztotelész-fordításon számon kéri „felfedezésének” ismeretét (hogy miért nem „művészi ábrázolásként” fordítják e szót), jöhetnek a probléma inkább etimológiai-lexikográfiai, mintsem valódi poétikai természetű. (Ehhez ld. a könyv alapjául szolgáló cikket: „Mimesis” ver-

sus „Nachahmung“. = *Arcadia*, 27, 1992, 3–46, és könyvében 103, 256–8.) Ennek ellenére a könyv reneszánsz és a XVIII. századdal foglalkozó fejezete jó összefoglalását nyújtja az arisztotelészi *Poétika* hatás- és értelmezéstörténetének, azt a kulturális hagyományt azonban, hogy a *mimészsizst* utánzásnak fordítják, minden bizonnyal nem sikerül megváltoztatnia.

Közismert, hogy másra használta a *mimészsizs* kifejezést Arisztotelész, mint utána a hellenisztikus szerzők, és a latin megfelelő, az *imitatio* a hellenisztikus irodalomtól kezdve egészen a XVIII. század közepéig elsősorban az „*imitatio auctorum*” értelmében volt használatos. A könyv második fejezetétől kedve a szerző ennek a „félreértésnek” a történetét írja meg a római irodalomtól kezdve a XVIII. századig, és ha eltekintünk attól az újr és újra előbukkanó alapeszmétől, hogy eleddig a szerző előtt mindenki félreértette az arisztotelészi poétika kulcsfogalmát (mert fogalmilag ugyan helyesen értették, de rossz szót használtak rá), a *mimészsizs* fogalmi változásainak jó összegzését kapjuk. Hiányérzetet ébreszt, hogy a változások okainak feltérképezésénél nem kapunk olyan magyarázatot, amely egy történetileg kontextualizáló irodalomszemléletnek megfelelően, pl. a római irodalomban, Cicero írásainak ismeretébenél mintha csak a római kor „másodlagos jellege”, a görög eredetiséggel szemben a római szolgai követés lenne a magyarázata a retorikai imitációfogalom előtérbe kerülésének (58). Erőltetett, és a XIX. század középi-végi ökrszemléletet tükrözi, hogy Dionüsziosz Halikarnasszeusz csak azért használná a *mimészsizs* szót az „*imitatio auctorum*” értelemben, mert, bár görög, rómaiul gondolkozik (63: „römisch denkt”). A reneszánsz az imitáció szempontjából is megújulást hozott, Hermannus Alemanus középkori Poétika-fordítása még *imaginatio*val, *assimilatio*val adja vissza a *mimészsizs* szót (Petersen szerint helyesebben, mint a később, a XV. században visszatérő *imitatio*, 84–93). Különös módon Petrarca nézeteit elhagyva (hiszen nem ismerte még Arisztotelész *Poétikáját*), és Erasmus *Ciceronianus*át meglehetősen szűkszavúan összefoglalva Vida poétikáját és a petrarkizmus imitációfogalmát ismerteti ezután a szerző, különös figyelmet szentelve azoknak a megnyilatkozásoknak, ahol az *imitatio* kifejezés az arisztotelészi értelemben bukkan fel. (Itt csak utalhatok arra, hogy német nyelven jó-

val alaposabb összefoglalás olvasható a retorikai imitációról a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*-ban, Nicola Kaminski tollából.) A *mimészsizs* különféle reneszánsz latin fordításainak összehasonlítása során azonban már Petersen is felismeri, hogy ők is tisztában voltak az *imitatio* tágabb, fikcionalitásra kiterjedő jelentésével, még akkor is, ha nem *repraesentation*nak fordítják a *mimészsizst* – ami mindenesetre ellentmond felfedezése tényének (98). Tanulságos annak feltérképezése, hogy a latin fordítások (Valla, Robortello, Maggio, Riccoboni) nyomán hogyan jelenik meg a népnyelvi poétikai irodalomban is az *imitazione* e kiterjesztett értelme Trissino, L. Dolce, Varchi, Giraldo Cinzio, Castelvetro, Giulio del Bene, Giason Denores írásaiban, amelyeket nagyrészt Bernard Weinberg nagy reneszánsz poétikatörténetéből idéz. Mindenesetre több tanulságot és történeti magyarázatot várnánk ezekre, mint amit a szerző ad: „Man sieht, wie unterschiedlich die Kunstauffassungen sich geben und wie variabel die gewählten Vokabularien und die einzelnen Begriffszuordnungen behandelt werden” (106). Ott sem leszünk sokkal boldogabbak, ahol indoklást találunk pl. arra, hogy miért a reneszánszban tért vissza az arisztotelészi *mimészsizs* a művészetelméletbe: ennek oka, hogy „a reneszánsz a világot mint az érzéki szépség megtestesülését értelmezte” (116). Scaliger *Poétikája*, Sir Philip Sidney költészetvédelme és Tasso epikus költészetéről írott *Discorsijai* a történetírás és a költészet elkülönítése miatt jutnak szóhoz; kissé zavaró, hogy Petersen értelmezéseiben a *mimészsizs* tárgyát, az arisztotelészi *physis*, és az ennek megfelelő latin *natura* (természet) kifejezést parafrázisaiban automatikusan valóságként (*Wirklichkeit*) magyarázza (pl. 135). A barokk irodalomelméletet elsősorban német poétikákból rekonstruálja (Opitz, Philipp von Zesen, August Buchner, Johann Klaj, Georg Philipp Harsdörffer), ahol a *mimészsizs* félreértésének gyökerét abban látja, hogy nem tettek különbséget a természet utánzása és a retorikai *decorum* imitációja között (137–60). Itt talán differenciáltabb képet eredményezett volna a XVII. századi francia esztétika (vagy legalább Boileau, aki nem szerepel a kötetben) elemzése, de a XVIII. századból Pope-tól eltekintve csak a német poétikákat vizsgálja Petersen (J. Chr. Gottsched, Johann Jakob Breitinger, Johann Elias Schlegel). A könyv két utolsó fejezete az „utánzás-elv feloldódását” tárgyalja a XVIII–XIX.

század fordulóján, azaz hogy miképp módosul a természetutánzás tárgya és módja Moses Mendelssohntól Lessingén át a századfordulóig (Schüler, Goethe, Schlegel-fivérek, Novalis), a zseniesztétika tényeréséig (Edward Young, Klopstock, Johann Georg Hamann). Petersen szerint a német irodalomtörténet a romantika negatív utánzás-képet vette át, és ez az oka annak, hogy számára a *mimészis* *Nachahmung*ként, utánzásként való fordítása elfogadhatatlan (231–58).

Ha Compagnon és Greene könyvétől áttekintjük a retorikai imitáció tekintélyes és egyre gyarapodó irodalmát, azt látjuk, hogy az 1970-es, 80-as évek elméleti lendülete mintha alábbhagyott volna, és nem eresztett gyökeret a poétikatörténeti kutatásokban. Kivételszámba megy pl. Ezio Raimondi tanulmánya a Dantét olvasó Petrarcaról (*Petrarca lettore di Dante*, in *La metamorfosi della parola, Da Bembo a Montale*, Milano, Mondadori, 2004, 173–232), ahol gyümölcsözően használja Greene rendszerezési kísérletét és szempontjait. Az elméleti alap és a filológiai szakkutatás ritkán talál egymásra, pedig eredményeik kölcsönös felhasználása megtermékenyítően hatna mindkét irányzatra.

KISS FARKAS GÁBOR

Donald R. Kelley: The Decent of Ideas. The History of Intellectual History. Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., 2002, 320.

Magyarországon az eszmetörténet ma nem tartozik a vezető szellemi irányzatok közé. Már maga a név is félrevezető, mert nem utal a szakterületen az elmúlt évtizedekben lezajlott nagyszabású változásokra, arra a folyamatra nevezetesen, ahogy az eszmetörténet (*history of ideas*, *Ideengeschichte*, avagy *storia delle idee*) a magyarra pontosan nemigen fordítható *intellectual history*-vé vált, amit az egyszerűség kedvéért ezentúl „új eszmetörténetnek” fogok hívni. E folyamat kiemelkedő pillanata volt egyébként, amikor Constance Blackwell ösztönzésére 1994-ben, Londonban megalakult az *International Society for Intellectual History* (ISIH), mely első elnökekül Donald R. Kelley-t az Arthur O. Lovejoy alapította *Journal of the History of Ideas* (JHI) akkori főszerkesztőjét, korunk egyik legjelentősebb eszmetörténetét választotta meg [l. mind-

erről *Intellectual News. Review of the International Society for Intellectual History*, 1 (Autumn 1996), 5–35.]

Az eszmetörténet fent említett hazai háttérbe szorulása különösen az olyan viták esetében nem szerencsés, mint amilyen például a *Mi, filológusok* című konferencia nyomán bontakozott ki a közelmúltban. Hiszen a filológusi precizitást a legfrissebb kultúraelméletek józan recepciójával összekapcsolni kész, s a saját hagyományait e recepció távlatából újraértelmező új eszmetörténet olyan szellemi segítséget nyújthatott volna e vitában, amely elejét vehette volna a néhol bizony személyeskedésig vezető nézeteltéréseknek, avagy rámutathatott volna arra a tényre, hogy egyesek számára ez a – nyugati világ felől szemlélve jócskán anakronisztikus – vita gyakran sokkal inkább hatalmi, s nem pedig szigorúbb értelemben vett szakmai kérdésekről szolt (Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szilasi László és Takáts József előadásait l. *ItK*, 2003/6, 627–756. A vitaindító cikket l. HORVÁTH IVÁN: A hermeneutikai ajánlat – Vita-indító kérdések –. = *Literatura*, 2004/1, 106–23. A vitáról l. VERES ANDRÁS: Egy félbeszakadt vita elé. = *Uo.* 102–6.). Az „elmélészek” és a „filológusok” vitája sokak számára, persze, olykor igen csak „akadémikusnak” tűnt minden különösebb, Michel Foucault-t követő bölcseleti megfontolástól függetlenül is. Filozófia és filológia „násza”, hogy a középkori Martianus Capella egy enciklopédikus allegóriájára utaljak, számos történeti tudomány kutatója számára ószi eszmény. Hogy forrás és interpretációja egymástól nem szakadhatnak el, sokak számára régóta könnyen belátható evidencia, még mielőtt a „tyúk, vagy a tojás volt-e előbb” kérdésébe belebonyolódnánk. Józan mérlegeléssel minden magára valamit adó tudós számára ugyancsak belátható, hogy a megalapozott elméleti tájékozódás nem mellőzheti a biztos forrásismeretet, illetve, hogy a forrásismeret bizonyos összefüggéseit eleve komoly elméleti kérdéseknek kell tartanunk – így a textológia nem egy már-már egzaktnak módható módszertani eljárását jelesül. Nem lehet kérdés ugyanakkor az sem, hogy a múlt forrásait nem pusztán önmagukért kutatjuk, s a teljes körű, elfogulatlan történeti rekonstrukció hiú ábránd csupán. Ez azonban nem azt jelenti, hogy mindjárt zöld utat kell adnunk a radikális hermeneutika olvasói kisajátításainak, avagy a szociális konstruktivizmus olyan part-

talan törekvéseinek, melyek például az újhistorista és egyéb „új történelmi” (new history) irányokhoz köthetők világszerte, hazánkban pedig leginkább a főként kontinentális bölcséleti hagyományokra visszatekintő irodalomelméleti irányzatoknál szembetűnőek. A józan eszmetörténész számára a „prezentizmus” (presentism) és az „antikvárius szemlélet” (antiquarianism) egyaránt kerülendő [BRIAN P. COPENHAVER–CHARLES B. SCHMITT: *Renaissance Philosophy*. Oxford University Press, 1992 (A History of Western Philosophy, 3), 21.] Sem a forrást, illetve a maradéktalan történeti rekonstrukció elvét fetisizáló, sem pedig a filológiai „képzett értelmezést” (informed interpretation) mellőző „új anekdotizmus” (New Anecdotalism) nem vezethet el egy múltbéli korszak kulturális folyamatainak olyan termékeny megértéséhez, ami a jelen intellektuális céljait tekintve hasznos lehet [I. Kelley recenzióit a *Frank Ankersmit* és *Hans Kellner* szerkesztette *A New History of Philosophy*-ról a *New Vico Studies*-ben [14 (1996), 101–10.] és a *Catherine Gallagher* és *Stephen Greenblatt* szerkesztette *Practicing New Historicism*-ről a *Journal of Interdisciplinary History*-ban [32 (2001), 99–101].]

A régi magyar irodalomtörténet kutatója tulajdonképpen *ab ovo* eszmetörténész, amennyiben kutatómunkájának tárgya, a régi magyar irodalom, sokkal kiterjedtebb, mint azt első hallásra gondolni szokták tágabb értelemben vett tudományos körökben. A régi magyar irodalomtörténész ugyanis nem csupán mai értelemben vett belletisztikai szövegtípusok, és történeti műfajok értelmezésével foglalkozik. Hiszen a régi magyar irodalom a régi magyar írásbeliség és „nyomtatott kultúra” (print culture) enciklopédikus teljességét jelenti valójában, a *litterae*, illetve a *historia litteraria* és fogalomtársaik szellemében, ahogy erre többek között Tarnai Andor már jó ideje felhívta a figyelmet. Az irodalom korai korszak értelemben „az emberiség hátrahagyott írott hagyományának teljes akkumulációja” utal Tarnaihoz hasonlóan a jelenségre Donald Kelley (*The Decent of Ideas*, 6.). Ahogy nemzetközi értelemben is „korai korszakok”, illetve reneszánszkutatók jártak élen az eszmetörténet megújításában, úgy idehaza is a „régii magyarosoknak” van erre a legnagyobb esélyük, éppen kutatott korszakuk manapság – az interdiszciplinaritás jegyében – különösen aktuálissá vált kulturális logikájának köszönhetően. Ehhez

azonban arra van szükség, hogy választott korszakunk szellemében lemondjunk a szűkebben vett irodalomtörténeti szemléletről, s nyissunk egy új enciklopédizmus felé, melyet többek között az új eszmetörténet kínálhat számunkra. Mindez egyúttal inspirációt nyújthat a „régii magyarázat” korszerű megújulásához is.

Kelley az ISIH megalakulásakor a következőképpen fogalmazott szellemi attitűdjeiről: „Számomra, mindenesetre, az eszmetörténet nem a történelemtudomány egy irányzata, hanem jóval inkább egy szempont – vagy szempontok sora – ahhoz, hogy az emberiség múltját teljes kiterjedésében próbáljuk meg szemlélni; a cselekvéseket és alkotásokat, amelyek érthető és közölhető nyomokat hagytak ránk. Herméneutikai értelemben az eszmetörténet nem igazán disziplína, inkább egy nézőpont (Sehepunkt a műszó, amelyet Chladenius vezetett be a 18. század közepén) egy disziplínán belül, ami történetesen a történelemtudomány. Az eszmetörténet művelőjének az a feladata, hogy felfedezze az emberiség múltjának azon területeit, ahol megfejthető – általában írott vagy ikonografikus – nyomok maradtak fenn, és e nyomoknak aztán kortárs értelmet adjon a nyelv médiumán keresztül. Az eszmetörténésznek mindig számíthatnak az olyan tudományokra, mint a közgazdaságtan, szociológia, politológia, antropológia, filozófia és különösen – vállalkozásuk céljai és herméneutikai feltételei révén – a bölcsészettudományokra, kezdve az irodalomtudománnyal; de egyúttal sosem feledhetik feladatukat, illetve a kulturális látókörükből és tudományos köztétéseikből származó határokat.” [DONALD R. KELLEY: Prolegomena to the Study of Intellectual History = *Intellectual News*, 1 (Autumn 1996), 13–4. Az idézetek ford. Sz. M.] Kelley másutt konkrétan utal az eszmetörténet fent említett enciklopédikus természetére, s a korai korszak enciklopédizmus összefüggéseire: „Az enciklopédikus eszmény nincs többé velünk, de a reneszánsz tudományosság bizonyos modern utódjaiban ma is jelenvaló [...] Különösen az eszmetörténet tekinthető a reneszánsz enciklopédia modern leszármazottjának.” [DONALD R. KELLEY: *History and the Encyclopaedia*. = *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*. (Szerk.) Donald R. Kelley–Richard H. Popkin, Dordrecht–Boston–London, 1991 (International Archives of the History of Ideas, 124), 7.] Egy nem régen megjelent interjúban szerzőnk a következőképp pontosította ezen állítását: Az „eszmetörténet a filozófia örököse. Esetében a gondolkodás valaminő spiritualista, kon-

textusaitól megfosztott felfogásával van dolgunk. Míg az intellectual history sokkal inkább az eszmetörténet kontextualizált felfogását jelenti, amelyben a nyelv, a kultúra, a disciplinák jutnak fontosabb szerephez. Így tehát az intellectual history – nem úgy, mint a hagyományos eszmetörténet, amely döntően a filozófia és a politikai gondolkodás története – a kontextusra összpontosít, a különféle disciplinák történetére, a nyelv központi szerepére, illetve a hermeneutika és az interpretáció kérdéseire, a gondolkodás, az ideológia és az elmélet történeti, kulturális, társadalmi és akár gazdasági beágyazottságára.” (SZENIPÉTERI MÁRTON: Háttérben maradni. Donald R. Kelley a *Journal of the History of Ideas* főszerkesztője. = *Magyar Narancs*, 2004. február 19., 35.) A „beágyazott” új eszmetörténet persze – mint arra fentebb Kelley is utalt – ismeri enciklopédikus törekvéseinek határait, tehát semmi esetre sem olyan *clavis universalis*, mint amilyenek Alsted, Bisterfeld vagy épp Comenius pánszofikus eszközeiket szánták. Ez az új univerzalizmus inkább Pascal egy gondolatára emlékeztet: „Mivel nem lehetünk egyetemes szelleműek oly módon, hogy minden lehetőséget tudjunk mindenről, hát tudjunk mindenből egy keveset. Mert sokkalta szebb dolog valamit tudni mindenből, mint mindent tudni egyről; ez az egyetemes érdeklődés a legszebb dolog a világon. Persze még jobb lenne, ha mindkettő megvolna bennünk, de ha már választanunk kell, akkor válasszuk az utóbbit.” (BLAISE PASCAL: *Gondolatok*. Ford. Pödör László, Bp., 1983, 21.)

Arról, hogy miként alakult ki ez az „új enciklopédikus” szemlélet, illetve, hogy miként vált újfent egyre fontosabbá az eszmetörténészek számára a nyelvi fordulat; annak jelentőségéről, hogyan reagált az eszmetörténet a történelemtudomány új irányzatainak – jelesül is a *new cultural history*-nak – kihívásaira, illetve, hogy miként lett a *history of ideas*ból *intellectual history*, leginkább a kései Kelley az elmúlt években publikált műveiből szerezhetünk tudomást. Ezek rendre a páratlanul nagyhatású, először a *Journal of the History of Ideas*ban megjelent *What is Happening to the History of Ideas?* című cikket követik gondolatmenetükben, annak felvetéseit részletezik [JHI, 51 (1990), 3–25.]. Mindezen publikációk között különösen fontos a *Descent of Ideas*, amely – mint azt már alcíme is jelzi – az eszmetörténet történetét mondja fel, többek között érzékeltetve azt a tény is, hogy a nyelvi fordulat bizony nem

pusztán huszadik századi jelenségként, de jóval inkább a koraujkor óta vissza-visszatérő szellemi törekvések folyamányaként látható. A Charles Darwint tudatosan idéző címmetafora magyarázata tömören összefoglalja az eszmetörténet recens megújulásának lényegét. Eszerint az „eszmék alászállása” nem mást jelent, minthogy az eszméket az Egyetemesnek és Örökkévalónak transzcendens valóságából a nyelvben megtestesült, vagy abban konstruált emberi tapasztalatok világába helyezük át (Vö. MICHAEL C. CARHART: Donald R. Kelley: *The Outside and the Inside*. = *Intellectual News*, 14 (Winter 2004), 16.). Minderről Kelley így fogalmaz: „Az eszmék a kontempláció mennyországában születnek, és – a kultúra kutatói számára a történelmi tapasztalat szublimáris világában fejezik be történetüket. A filozófusok ugyan megkísérlik megőrizni Platón transzcendentális látomását, illetve Arisztotelész dialektikus bölcsességét; a történészek azonban felismerték, hogy nekik az emberi beszéd barlangjában kell megmaradniuk, melyben a szavak és nem az eszmék biztosítják a kutatás kommunikációjának és tárgyának médiumát (...) Ez ok az eszmetörténet és az intellectual history közötti váltásra – és ok arra is, miért beszél az »eszmék alászállásáról.«” (*The Decent of Ideas*, 1–2.) Amint arra Kelley rámutat, az új eszmetörténet szoros kapcsolatban áll a kultúrtörténettel, mégpedig az Ian Hackingtól leírt externális-internális történelem kettős modelljének értelmében. Az internális, illetve externális történetírás kettősségét Kelley az intellektuális (avagy spirituális) és kontextuális módszer dichotómiájához köti; az előbbi az egyéni pszichológia, illetve a mentális jelenségek világához kapcsolható, az utóbbi a kollektív viselkedés, az örökölt, vagy tanult tapasztalatok, illetve a kulturális környezet összefüggéseire koncentrált. Az első esetben az eszmék kutatása belső dinamikájuk szerint alakul, a második esetben az eszmék idő- és térbeli kontextualizálásával van dolgunk, anélkül, hogy bárminő spirituális folytonosságot feltételeznénk a különféle korok eszmerendszerei között. Kelley egy ideje a két szempontot nemes egyszerűséggel összekapcsolja, s immár *intellectual-and-cultural-history*-ről beszél, a két terület megnevezését egyetlen főnévvé forrasztva össze (CARHART, *i. h.*). Az „új eszmetörténet a kultúrtörténet belső oldala, a kultúrtörténet az új eszmetörténet külső oldala; ám az eszméket mindkét esetben emberi szintre kell hoznunk.” (*The Decent of Ideas*, 3.)

Kelley e szellemi képletéhez az eszmetörténet a *Decent of Ideas*-ban elmesélt sajátos, párhuzamosan futó evolúciótörténeteiben jut el egy – a XIX. századi eklektikus gondolkodó – Victor Cousinról szóló előjáték után Platónról napjainkig. A *Decent of Ideas* tehát nem egyetlen egy nagy evolúciós modellt ír le, mint a darwini *The Decent of Man*, hanem benne több egymással hol összefonódó, hol egymástól eltávolodó narratíva építi fel a huszadik század végén megszülető új eszmetörténet komponenseit. Ilyen előtörténet a második fejezet (Eclecticism in Retrospect), amely az Alexandria-i Potamontól származtatott antik eklekticizmus recepciótörténetét mondja fel Diogenész Laertius doxográfikus „filozófiatörténetétől” nagyjából a reneszánsz végéig – külön hangsúlyozva Nicholaus Cusanus *venatio sapientiae* fogalmának, s hozzá kapcsolódó elméletének jelentőségét, amely a reneszánsz platonizmus nyújtotta rekonziliatív lehetőségekkel tesz kísérletet a keresztény teológia és a pogány antikvitás bölcséleti értékrendjének összehangolására. Ez az a modell, ami számtalan további – antik vagy épp zsidó – bölcséleti áramlat hatásával együttesen jelentkezik Marsilio Ficino, Giovanni Pico della Mirandola, Jean Bodin, Guillaume Postel, Agostino Steucho, Alsted és a herborniak, vagy épp Leibniz szinkretizmusában a későbbiek folyamán. A *philosophia perennis* és a *prisca sapientia* mindent összekapcsolni kész szemlélete a következő fejezetben (The „Light of Philosophy Reborn”) is centrális szerephez jut, értelemszerűen, mivel az Adrian Heereboordtól kölcsönzött cím alatt futó fejezet döntően a reneszánszban újjászülető – egymással, s a keresztény hagyományokkal gyakran figyelemre méltó módon össze nem egyeztethető – antik bölcséleti hagyományok összebékítési kísérleteinek recepciótörténetét tárgyalja. Mindezen összefüggések felvillantására Kelleynek többek között azért van szüksége, hogy rámutasson a bölcsellettörténet-írás azon újkor előtti hagyományaira, melyek pedáns leltározási hajlamukkal és a nem ritkán apologetikus célokat szolgáló kreatív félreolvasási stratégiáikkal kihívták az újkor filozófia ellenszenvét, eladdig, hogy a filozófiatörténet művelése jó időre ki is került az akadémikus filozófiálás kanonikus módszerei közül, s annak létjogosultságát majd csak a modern eszmetörténet Lovejoyhoz hasonló képviselői kezdik újra feszegetni. A könyv *Az eszmék útjai és a szavak útjai* című negyedik fejezete lehet a leg-

inkább figyelemre méltó a „filológusok” és „elmélészek” vitájának szemszögéből. A fejezet a *res* és a *verba* ósrégi kérdését tárgyalja érintve például a *res* elsőbbségét hangoztató koraiújkori természetbölcséleti tendenciákat, vagy a szavak és dolgok izomorfizmusát tételező egyetemes grammatikai, avagy pánszofikus törekvéseket is. Kelley e kérdéskörök tárgyalását a koraiújkori nyelvi fordulat értékelésére futtatja ki, rámutatva egyúttal arra is, hogyan lép ki az eszmetörténet a filozófia birodalmából, s különféle új formái hogyan ágaznak el más szakterületek felé. Különösen izgalmasak a fejezet azon fejtegetései, amelyek az eszmetörténet azon új tendenciáira vonatkoznak a korai újkorban, melyek a kultúra nyelvi meghatározottságát tételezik szemben az eszmék elvont világával. A további fejezetek a koraiújkorban – például Sir Francis Bacon reformkoncepcióiban – megújuló eklektikus tendenciákkal (The New Eclecticism), illetve az eszmetörténet imént említett „szétáradásával” foglalkoznak. A hatodik fejezet a *historia literaria* és általában az irodalomtörténet-írás (The History of Literature), a hetedik a tudománytörténet (The History of Science), a nyolcadik a humántudományok (Human Sciences), a kilencedik pedig a filozófiatörténet (The History of Philosophy) és az eszmetörténet összefüggéseit értékeli. A könyv utolsó fejezete (After the New Histories) végül a huszadik századi új történeti és interpretációs irányzatok nyomán formálódó új eszmetörténet kialakulását – vagyis az „eszmék alászállásának” utolsó, perdöntő korszakát – foglalja össze az egész kötetre jellemző angolszász tankönyvírás tömörítő technikáival, mások mellett egy rövid, de annál szellemesebb Foucault-kritikával fűszerezve. Ez az a tömörítő technika egyébként, amely a kötetet makrostruktúrája szempontjából igazán figyelemreméltóvá, valódi szellemi kalanddá teszi; ám a mikrostruktúra szintjén a könyv egyetlen kifogásolható vonása is egyúttal. Kelley ebből a szempontból igencsak hasonlít például Peter Burke-re. A mindkettejükre jellemző – több száz primer és szekunder forrást mozgósító – expanzív olvasási technika bizony egy-egy esetben paradox módon a saját eszmetörténeti kontextusaiból meglehetősen önkényesen kiragadott idézetekkel szolgál. Hogy lehet-e egyáltalán – a minden korszerűnek tűnő mentegetőzés ellenére – tulajdonképp „totális történelemszemléletet” (Sorin Antohi) ígérő új eszmetörténetet egyszerűs műben másképp

– azaz a Kelley nyújtotta briliáns példánál hatékonyabban – művelni, nehezen eldönthető kérdés. Mindenesetre az a nemzetközi társszerzői szemlélet, amit az *International Society for Intellectual History* tagjai a társaság konferenciáin képviselnek, egyre inkább arra vall, hogy az új eszmetörténet céljait a doyen Kelley ugyan páratlanul könnyed nyelvezettel előadott, ám mégis heroikus szellemi küzdelem eredményeként látható könyvéhez hasonló teljesítményekkel szemben egy a Leibnizi akadémiai szellemét idéző csoportos kutatómunka valósíthatja meg leginkább sikeresen a jövőben.

Minden efféle kritikai észrevétel ellenére, Kelley párhuzamos narratíváinak végigolvasásával világossá válhat tehát, hogy a szerző jelentős hangsúlyeltolódást lát a legtágabban vett kortárs eszmetörténész szakma érdeklődési területei és az – antikvitástól a lényegében Lovejoyt követő *history of ideas* képviselőinek – régi eszmetörténeti iskoláit illetően; az eszmék spirituális világától a nyelv, az értelmezés, a kommunikáció és a kulturális konstrukciók emberi világa felé (*The Decent of Ideas*, 7.). Kelley megítélése szerint ugyanis nemcsak a fenomenológia *Ding an sich*-je nem létezik önmagában, de a régi eszmetörténet *Geist an sich*-je is merő illúziónak bizonyult az elmúlt évszázadokban, hiszen ahogy a korájuk óta egyre több eszmetörténész felismerni vélte, a „nyelv az az óceán, melyben mindannyian úszunk, és bármindől mainak is legyenek a szigorú tudományról, mi halak, nem pedig oceanográfusok vagyunk.” (Uo., 300.)

SZENTPÉTERI MÁRTON

Nancy S. Struever, *Theory as Practice: Ethical Inquiry in the Renaissance*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1992, 246.

Nancy S. Struever az önálló filozófiai eredményeket is megalkotó, félig-meddig szabadúszó értelmiségiekként megjelenített Petrarca, Cusanus, Valla, Machiavelli és Montaigne művei alapján igyekszik megvizsgálni a reneszánsz etikai vizsgálódás kérdéskörét. Morálfilozófiai tanulságok helyett a vizsgálódás módja, folyamata és stratégiai érdeklik, célja az etikai vizsgálódás kommunikációs és emberi viszonyainak feltérképezése, a megfigyelői közönség és közös gyakorlat kialakulásának leírása.

Struever megközelítése azonban nagyban eltér a megszokottól: az emberi cselekvés elméletének (és történetének) jelenkori relevanciája áll kutatásának homlokterében, vagyis az, ahogyan a múlt kommentálja a jelent. Kiindulópontja az, hogy egyenlőségelet tesz a filozófia és a filozófiatörténet közé. Ezzel, ahogy már bevezetőjében is kifejti, elveti mind az anakronizmusokat elkerülni igyekvő, antikváriusnak csúfolt történeti olvasatok lehetőségét, mind a modernitás lineáris történetét „győztes” anticipációk sorozatán keresztül leíró, ún. Whig-ista megközelítést. Érdekes módon azonban mindkét megkérdőjelezett módszertant a történeti szövegeket közvetlen fogalmi-nyelvi kontextusukban vizsgáló cambridge-i iskola vezéralakjának tartott Quentin Skinner képviseli számára.

Művét három fő részre osztja: az elsőben az etikai vizsgálódás relokációját elvégző Petrarca koncentrálnál, az új diszciplína belső szabályainak megalkotására Cusanus és Valla műveit veszi górcső alá, majd ezen új diskurzus külső irányultságait, közéleti és perszonális kísérleteit vizsgálja Machiavelli és Montaigne műveiben.

Struever narratívájában Petrarca számít az új diskurzus megteremtőjének, azzal, hogy az etikai vizsgálódást áthelyezte az akadémiai orális formalizmus arisztotelianus világából egy mindennapi tapasztalásra érzékeny, közvetlen és spontán gyakorlatba, a bizalmas levélírási kommunikációs terepére. A petrarcai etika fókusza, Struever szerint, a „hogyan kell élni” kibővített változata: a „hogyan kell együtt élni”. Így Petrarcanál az etika az elvont erkölcsi igazságok helyett az életre koncentrálnál, a megélt tudás pedig interperszonális összefüggésben jelentkezik. A barátság mint közös ismeretszerzés lesz az etikai elmélyülés alapja, kerete és célja, az önismeret és életpasztalet megosztásának eszközeit pedig a mások számára megírt önreflexiók, a bizalmas levelek képezik. A vizsgálódás kommunikációjának új médiuma egy tudományos kontroll hiányát élvező, sokközpontú kommunikációs tér keretei között funkcionál, a valós vagy fiktív címzettek és kontextusok variálása pedig nagyfokú diszkurzív játéokra ad lehetőséget. Ez új, bár nem állandó szerepeket oszt a résztvevőkre, a levelezésre jellemző produktív recepció és állandó szerepcserre megköveteli a felek közötti kölcsönösséget, elvetve a tekintélyelvű szerzői demonstráció értelmezői korlátait. Struever elem-

zésében Petrarca nem a klasszikus ókor antikvárius tisztelője, hanem valódi prezentista, aki az etikai elméletet gyakorlatban, a bizalmas levelezés öntörvényű gyakorlatában valósította meg választott (antik, kortárs vagy jövőbeli) barátaival való beszélgetés formájában. Az elmélet tehát gyakorlattá vált. A petrarcai levélfírás programja („Hec vita mea est”), azáltal, hogy igyekszik bevonni az olvasót a vizsgálódás körébe, felhívás a mindenkor címzettnek: a válasz egy vizsgálódásként strukturált élet legyen.

A második fejezetben Struever azt vizsgálja, hogy Cusanus és Valla hogyan hasznosította Petrarca relokációját az etika diszkurzív diszciplínába oltásakor. Mindkettejük revízió alá veszi az etikai vizsgálódás nyelvvezetét. Cusanus, a véges és végtelen, a teremtett és Teremtő összehasonlíthatatlansága (a kuhn-i incommensurability!) következményeként, megtagadja a jelnek a valósághoz való kapcsolatát, és a jeleket csak egymáshoz való viszonyuk tekintetében vizsgálja. Az emberi tudás tehát a jelek és képek világára korlátozott, ezért a nyelvhasználat jelentős etikai értékkel bír. Cusanus matematikai alakzatok, vizuális elemek és szimbólumok segítségével, analogikus alapon igyekszik etikai következtetéseket levonni, de a nyelv különböző kontextuális szintjeit (jelrendszer, jelhasználat, vizsgálati mód, közösségi használat) is vizsgálat alá veszi. Cusanus vizsgálódásának másik fontos hangsúlya, Struever szerint, a nyelv köznapi és laikus nyelvként való felfogásán van. A nyelvhasználat tehát közösségi gyakorlat, a cusanusi nyelvi közösség pedig a kölcsönösen függő vizsgálódók közösségének kommunikatív-nyelvi modellje.

A strueveri narratívában Valla, a fonalat felvéve, a társadalmi nyelvhasználatból indul ki, elutasítva a filozófusok szerinte üres metaforáit, diszfunkcionális nyelvhasználatát. A vizsgáló számára nemcsak a nyelvi struktúra fontos, hanem a társadalom diszkurzív használatának teljes hálójára, és így töltődik fel a klasszikus grammatika politikával, vallással, esztétikával. Valla szerint a nem jelek börtönként felfogott nyelv a megismerés korlátait is kijelöli, a nyelvi pontatlanságok leírása azonban felszabadítóan hat, hiszen megköveteli a nyelvhasználók kooperációját. A cusanusi gondolat folytatása, miszerint a végtelen Isten végtelen módon ismerhető meg, még ha szembe is lép a kortárs teológiai elképzelésekkel, nem-

csak a nyelvi, hanem a filozófiai megnyilatkozások plurális természetére világít rá. A nyelvi szabályok leírása Vallánál a közösségi kötelekek leírását is jelenti, az etikai vizsgálódás pedig alapvetően nyelvi természetű.

Struever narratívájában Machiavelli és Montaigne azok, akik a petrarcai relokációt a gyakorlatban is végrehajtják, mégpedig a Cusanus által felszabadított vizsgálati nyelv segítségével és a Valla révén megalapozott nyelvi közösség keretein belül. Mindketten újítanak arra nézve, hogy a tőlük távol álló olvasói közönséget szólítják meg. Struever Machiavellit a kortárs kezdeményezések összefolyásába igyekszik behelyezni, elsősorban a karakter és a cselekmény irodalmi újraszabása tekintetében, oly módon, hogy az olyan narratívává váljon, amely nyitottabb a konkrét politikai cselekmények komplexitására. Eszerint Machiavelli idézetek révén diskurzusellentétek (vagy „lehetséges világok”) hipotetikus kommunikációját vagy ütköztetését végzi el, és állásfoglalásra készítve, az olvasót bevonja az etikai vizsgálódásba. Példát mutat továbbá arra, hogyan kell kontextuális nyomás kényszere alatt a textuális stratégiák lehetséges, rendelkezésre álló változatai között válogatni, és – elvetve az események lineáris struktúráját – narratíva-elemeket, történeti fragmentumokat egy önkényes, de kellőképpen flexibilis rendszerbe összegyűjteni. Struever szerint Montaigne a vizsgálódás bizalmi viszonyának újraértelmezését végzi el, moralizálás helyett a hit introspektív jellegét, önmagára irányuló természetét hangsúlyozza. Ugyanakkor a hitet mint a közös szokások mátrixába beágyazott társadalmi gyakorlat hálóját is értelmezi. A nem transzportálható személyes hit alárendelt szerepet játszik a csoportmeggyőződéssel szemben, ami azonban nem annyira székszisként értelmezhető, hanem a kettős kötelezettség szorítását, a közösségi elvárások és egyéni meggyőződés integrációjának kényszerét elfogadó integratív magatartásként.

Struever megközelítése elméleti idegenkedése ellenére szintén felfogható és leírható egyfajta metanarratíva gyanánt, talán csak azzal a különbséggel, hogy – Struever értelmezése szerint – a vizsgált őt humanista esetén nem egy „győztes” diskurzus más alternatívákat kiszorító diadalútjáról van szó, hanem egy olyan ellenparadigmáról, amely a vizsgálódás etikájára nézve csak szórvá-

nyos recepciót élvezett az utókorban, és igazi megbecsülést csak a modern nyelvemlélet és filozófia részéről kaphatott meg. Nyíltan prezentista megközelítésében a múltat a jelen filozófia eredménye alapján igyekszik értelmezni, és viszont. Vizsgált szerzői munkáit kiszakítja saját kontextusukból, és egy nagyobb beszélgetésbe, a Skinner által elítélt, nagy szerzők időtlen és kétirányú nagy párbeszédébe helyezi az általa szelektált modern utókorig visszavezetve. Így mutat Cusanus és Valla Wittgensteinnel egy irányba, olvassa félre Descartes és Pascal Montaigne-t, és keresnek közösen megoldást Machiavelli, Vico, Croce és Gramsci. Struever radikális szakítása a történeti értelmezés felfogásával ugyanakkor nem képes kikerülni az általa kritizált módszertanok bizonyos premiszáit, sok esetben éppen a kontextuális, történeti olvasat révén értelmezi választott szerzői megnyilvánulásait, és ez alapján keres számukra megfelelő beszélgetőpartnert a filozófiatörténeti reper-toárból. Kísérlete sok tekintetben új értelmezések és szempontok felvetésére alkalmas, de nehezen tud számot adni a történetiség szempontját firtatóknak. Igyekszik követni hősei példáját, de ezt is szelektálva és önkényesen teszi. Megkísérelte összekötni az élőket a halottakkal, de kísérlete fogadtatása tekintetében szintén osztoznia kellett hősei sorsában: eddig meg kellett elégednie szórványos referenciákkal vagy visszautasító kritikákkal.

ZÁSKALICZKY MÁRTON

Kelemen János: A filozófus Dante – Művészet- és nyelvemléleti expedíciók. Bp., Atlantisz, 2002, 208.

Kelemen János akadémikus már a jelen recenzióban bemutatandó könyv megírását megelőzően is jelentős eredményeket mutatott fel a dantisztikában. Egyik első Dante-tanulmánya „*A nemes hölgy és a szolgálóleány*” című, 1984-es kötetben jelent meg. A közelmúltban publikálták a Dante poétikáját elemző kötetét (*A Szentlélek poétája*, Bp., Kávé, 1999), továbbá a *Helikon* 2001/2–3., tematikus Dante-számának szerkesztője és egyik szerzője volt. Jelen kötetben Kelemen Dante filozófiájára vonatkozó reflexióit összegzi.

A kötet bevezető tanulmányának (*Dante a XX. században*) kiindulópontja Fülep Lajos híres gon-

dolata, amelynek megfelelően Dante életművének esztétikai és filozófiai értelemben vett megértése először a romantika korában valósult meg. E némiképp túlzó megállapítás mind elméleti, mind pedig történeti szinten releváns: elméleti szinten azt sugalmazza, hogy a Dantéra vonatkozó interpretációk kielégítő választ kell hogy adjanak mind az esztétikai, mind pedig a filozófiai problémákra; történeti szinten arra a tényre utal, hogy mindkét (tehát az esztétikai és a filozófiai) problematikát komolyan – bár nem kimerítően – vizsgálta a romantika néhány nagy gondolkodója – és itt elég Schelling Dante-tanulmányára utalni (F. W. J. Schelling: *Über Dante in philosophischer Beziehung*; vö. 19). A romantika mindazonáltal (a *poeta doctus* alakja helyett) a zseni-költő vonásait hangsúlyozta Dantéval összefüggésben: e képet örökölte a XX. század, és ebből ered a Dante esztétikai és filozófiai interpretációja összefüggésének problémája.

A XX. század elején tehát a viták mindenekelőtt arra a kérdéskörre vonatkoztak, hogy milyen összefüggés van Dante költői és elméleti munkái között, továbbá – az egyes művek, kiváltképpen az *Isteni Színjáték* elemzésével kapcsolatban – milyen összefüggés van a szövegkorpusz költői és teoretikus elemei között. B. Croce értelmezésének megfelelően Dante életművében kizárólag a (Croce által) *költőinek* tartott elemek relevánsak, míg minden más – teológiai, filozófiai, politikai – összetevő szükségszerűen az „interpretazione all’otria” (a költészettől „idegen” értelmezés) tárgya. Egy K. Vosslerhez címzett levelében Croce (Vossler Dante-értelmezésére reflektálva) azt írta, hogy a német tudós jobban tette volna, ha két könyvet ír Dantéről, egyet Dante művének költői, és egy másikat ugyanennek a költészeten kívüli aspektusairól, mivel – Croce szerint – Vossler nem volt képes e kettőt összefüggésbe hozni (vö. 22). Jellemző, hogy Dante *Monarchiáját* Croce publicisztikai műnek tartja, míg a *De vulgari eloquentiáról* azt írja: ez a mű „nem kezdete [...] a modern filológiának [...], és a nyelvfilozófia szempontjából sem tartalmaz semmi [...] relevánsat, hanem egyrészt mint az olasz nemzeti szellem formálódásának, másrészt és mindenekelőtt mint Dante művészi fejlődésének dokumentumát kell felfogni” (Croce, *La poesia di Dante*; ld. 25). Kelemen ezt követően azt mutatja be, hogy a Croce által megfogalmazott probléma miképpen gyakorolt hatást

Vosslerre és Gramscira Dante-értelmezésükben, továbbá kiemeli a tény, hogy Croce (általánosságban és Dantevel összefüggésben) a lehető legszélsőségesebben ítélte el az allegóriát (vö. 28).

Az allegóriáról alkotott ítélet volt a fő oka a Croce és Vossler közti szakításnak: „a dantei allegória problémáját Croce úgy oldja meg, hogy az allegóriát egyrészt irrelevánsnak, másrészt nem létezőnek minősíti, Vossler pedig úgy, hogy átsorolja a dilemmát Dante költészetének genetikus kérdései közé” (30). Valami hasonló figyelhető meg G. Gentile Dante-értelmezésében is, akinek célja az volt, hogy Dante műveivel összefüggésben megmentsse az allegorikus értelmezést, s arra törekedett, hogy megértse a dantei allegória azon sajátos aspektusát, amely azt megkülönbözteti a Croce és Vossler által kritizált allegória-formáktól (vö. 32).

Bevezető tanulmányának harmadik fejezetében (36–46) Kelemen a XX. század eleje magyarországi Dante-recepciójának körvonalait vázolja fel, kiemelve egyebek mellett Kaposi J., Fülep L., továbbá Babits M. kutatásainak jelentőségét, amely utóbbi (az ismert fordítói tevékenységen túl) abban áll, hogy Babits „a croce-i megközelítéssel [...] szöges ellentétben nagyra tartja *Az új élet* líraiságát”, és a fiatalkori műnek „azáltal is világhíradalmi jelentőséget tulajdonít, hogy az első modern regénynek nevezi” (44).

A negyedik fejezetben Kelemen mindenekelőtt M. Barbi dantisztikai kutatásainak jelentőségét emeli ki, aki „a történeti módszer következetes alkalmazásával mindenkinél többet tett a kutatás szigorú filológiai mércéinek megteremtéséért”, vagyis azért, hogy „csakis a Dante életére és munkásságára vonatkozó ellenőrzött adatok lehetnek bármilyen kritika vagy értelmező állítás alapjai” (47). Mint Kelemen rámutat, a két világháború közti időszakban a Dante-kutatásokban meghatározó fordulat következett be: nagyobb jelentőségre tettek szert a dantei életmű *forrásaira* vonatkozó kutatások. E fordulatban döntő volt M. A. Palacios (1919-ben Madridban, míg Olaszországban csak 1994-ben publikált, *La escatología musulmana en la „Divina Comedia”* című) könyve, amely Dante túlvilági utazásának motívumait a muzulmán eszkatológia alapjaira vezette vissza. Mint Kelemen írja, „a muzulmán túlvilág-elképzelések – mindenekelőtt a Mohamed Paracicsombeli utazásáról hírt adó *Liber Scalae* – hatottak Dante víziójára”

(52). E kérdéskörrel Palaciost megelőzően már komolyan foglalkozott B. Nardi (*Sigieri da Brabante nella Divina Commedia e le fonti della filosofia di Dante* című tanulmányában; ld. 52). Kelemen részletesen ismerteti Nardi interpretációját, majd olyan szerzők újításait dantisztikában, mint É. Gilson, E. Auerbach, L. Spitzer, Ch. S. Singleton, T. S. Eliot, G. Contin, J. Freccero, J. Le Goff, G. Petrocchi, E. Malato, M. Palma di Cesnola, M. Corti, U. Eco – rendkívül széles panorámáját nyújtva ezáltal a modern Dante-értelmezéseknek.

A kötet második (*Dante nyelvfilozófiája* című) részében Kelemen vizsgálódásának fő tézise az, hogy Dante nyelvfilozófiája napjainkban is releváns. Egyebek mellett kiemeli F. Dornseiff és Balogh J. a *De vulgari eloquentia* német fordításának elkészítésében betöltött fontos szerepét: ez a fordítás évtizedeken keresztül szolgált a mű értelmezésének kiindulópontjául (vö. 97). Jelentős és érdekes a – Dante *Vita Nuova*jában szereplő – „Nomina sunt consequentia rerum” tézis Kelemen-féle vizsgálata: kiemeli az erre vonatkozólag B. Nardi által folytatott kutatások eredményeit, aki a (Dante számára ihletően ható) *Corpus iuris civilis Glossájának* elemzésével felhívja a figyelmet azon szöveghelyekre, ahol ez a maxima megfogalmazódik (*nomina sunt consequentia rebus* formában), és hangsúlyozza e formula alapvetően jogi (tehát nem grammatikai és nem is teológiai) jellegét (vö. 100–2). Ugyanilyen fontos a sorra következő rövid fejezet, amelyben Kelemen Dante (a *De vulgari eloquentiában* kifejtett) nyelvfilozófiájának szemiotológiai előfeltevéseit rekonstruálja. Ezen elemzés konklúziója az, hogy Dante nyelvkoncepciójában a jel „gondolatok (fogalmak) kommunikálására szolgál, racionális, érzéki és tetszőleges”, és mivel e definíciót már megfogalmazták mind az ókorban, mind a középkorban, ezen elgondolások annyiban újszerűek, hogy „a jel értelmi-racionális voltát Dante éppen konvencionális, *ad placitum* jellegével magyarázza” (104). A sorra következő fejezetben az ember nyelvi kitüntetettségéről szóló (szintén a *De vulgari eloquentiában* megfogalmazott) tézis alapos elemzése található. Kelemen szerint e tézis védelmében Dante Tamással szemben „teljesen koherens fogalmi rendszert alkalmaz, elfogadva azt a logikailag kényszerítő erejű következtetést, hogy amennyiben az érzékiség a nyelvi jel meghatározó jegye, akkor az anyalok nem rendelkezhetnek a beszéd

kéességével” (107). Végül pedig Kelemen (a *De vulgari eloquentia* I/VI. fejezete alapján) hét pontban rekonstruálja Dante téziseit az első nyelvről: az első pont szerint „A nyelvet Isten teremtette Ádám lelkével együtt”, míg a hetedik pontban azt olvashatjuk: „Az első nyelv [*idioma*], vagyis az a nyelv, melyet Ádám ajkai megalkottak [*fabricarunt*], a héber volt” (112).

A II. rész további fejezeteiben Kelemen a Dante nyelvfelfogásához kötődő fő témákat elemzi, a *Konklúzióban* ennek modernitását hangsúlyozva: e nyelvelméletben egyrészt felvetődik a (modern beszédaktus-elméletre emlékeztető) *nyelv mint cselekvés* gondolata (vö. 149), másrészt „a *forma locutionis*, a grammatika és a kiváló népnyelv fogalma emelkedik ki” (155). Kelemen leszögezi: az Abulafia Dantéra gyakorolt hatását feltételező értelmezés azon tézist erősíti, hogy „a *forma locutionis* az egyetemes grammatikai értendő” (120), aminek elfogadásával belátható, hogy Dante a „kiváló népnyelv” fogalmának kidolgozásakor is „az univerzális grammatika elméletére, ill. a modisták tanítására támaszkodott” (144). Ezen előfeltevések alapján a nyelv történeti változásainak sémáját a legáttekinthetőbben talán M. Corti volt képes felvázolni; a séma alapján négy stádium különböztethető meg: (1) Isten megteremtí Ádám egyetemes és természetes nyelvét; (2) bekövetkezik a bábeli nyelvzavar (melynek következtében a nyelvek partikulárisak és természetesek); (3) a grammatikusok megalkotják az egyetemes és mesterséges grammatikát; (4) a szeretet érvényesülésével létrejön az egyetemes és természetes „kiváló népnyelv” (vö. 144).

A III. részben (159–75) a *Dante és az írásbeliség kultúrája* című témát vizsgálja a szerző, míg a IV. résznek (177–98) a címe: *Az Isteni Színháték műfajelméleti szempontból*; Kelemen mind klasszikus, mind pedig modern értelmezéseket felhasznál a problémák vizsgálatában.

Kelemen János kötete több évtizeden keresztül folytatott dantisztikai kutatások eredményeit foglalja magában. A közeljövőben aktuális és fontos volna a mű olasz nyelvű kiadása.

NAGY JÓZSEF

J. Hillis Miller, *Speech Acts in Literature*. Stanford University Press, 2001, 238.

A *Speech Acts in Literature* kiadásáig publikálatlan 1992–93-as Derrida-szemináriumok (École des Hautes Études, Párizs és University of California, Irvine) járkák körül és próbálják a beszédaktus-elméletek segítségével elemezni és értelmezni a „Je t’aime” kijelentést. J. Hillis Miller Derrida-idézete a Miller szerint talán legfranciább francia mondatot idézi. A másik fontos tudnivaló erről a kifejezésről az, hogy – Derrida értelmezése szerint legalábbis – nem konstatív, hanem performatív. A két szó tehát nem leír egy érzelmet, hanem létrehozza a megnevezett érzelmet. A „Je t’aime” elhangzása ily módon értelmezve és a beszédaktus-elméletek J. L. Austintól származó terminológiáját alkalmazva, a kifejezést alkotó szavak által csinál/létrehoz valamit: jelen esetben olyan érzelmet, ami – a kijelentés elhangzásának pillanatából visszatekintve legalábbis – ilyenként, azt megelőzően, nem létezett. Ez példájául szolgál annak, hogy hogyan „csináljunk dolgokat szavakkal”, ami persze nem más, mint Austin úttörő jelentőségű – a beszédaktus-elméleteket létrehozó [azaz: performatív (!)] – 1955-ös, harvardi előadásainak („How to Do Things with Words”) megidézése. Azon előadásoké, amelyek könyv formájában csupán húsz évvel később jelennek meg és amelyek elhangzása idején és helyén a *Speech Acts in Literature* másik két fontos, Austin beszédaktus-elméletét kritizáló-módosító-gazdagító szerzője, Jacques Derrida és Paul de Man is jelen vannak. Az előadásokon magukon nem, de a Harvard Egyetemen – az előbbi mint a párizsi École Normale Supérieure cserediákja, az utóbbi mint fiatal kutatóösztöndíjas – igen. (A kortárs amerikai filozófia és filozófiai irodalomértelmezés egyik óriása, Stanley Cavell viszont nem pusztán jelen van az előadásokon, hanem azok hatására hagyja félbe akkor már befejezéséhez közeledő doktori disszertációját és kezd bele – az Austin-hatás eredményeként – új és később úttörő jelentőségűnek bizonyuló kutatásaiba.)

A francia kifejezés bízást tekinthető olyan példának, amelynek értelmezése lehetőséget ad arra,

hogy a beszédaktus-elméleteket leírhatjuk és érthetővé tehetjük. Miller természetesen jóval több példát használ, idéz és – a dekonstruktív irodalom-értelmezés egyik atyjaként egyáltalán nem meglepő módon – idézetek idézeteit idézi. A *Speech Acts in Literature* első fejezete J. L. Austin, második fejezete Jacques Derrida, harmadik fejezete Paul de Man, negyedik fejezete – Derrida, Wittgenstein és Austin kapcsán – az érzelmek nyelvi jelek által való leírását(?)/létrehozását(?), az ötödik fejezet pedig Marcel Proust munkáinak ez irányú értelmezését nyújtja. Nem véletlenül utalok Miller e munkája kapcsán is a dekonstrukcióra, hiszen annak mind valóban nagy jelentőségű újításokat hozó módszerei, mind pedig legrosszabb jellemzői bőséggel megtalálhatók a könyv lapjain. Érdekessége mellett tanulságos és jellemző Miller munkamódszerére, hogy miképpen értelmezi mások munkáit – jelen esetben Austinét. A *How to Do Things With Words* három nagyobb egységbe van szervezve, melyeket Miller oly módon értelmez, miszerint azok mindegyike bevezet egyfajta terminológiát, annak segítségével megpróbálja elvégezni az alapfeladatot, tudniillik a konstatív és a performatív nyelvi kijelentések leírását, meghatározását és különválasztásukat, majd belátván az adott terminológia és módszertani apparátus elégtelenségét, újabbat és bonyolultabbat vezet be, amit aztán az előadásorozat/könyv harmadik nagyobb részében ismét újabbal és még bonyolultabbal vált fel. A „performative” és „constative” helyett ily módon lesz „locutionary”, „illocutionary” és „perlocutionary”, majd pedig „behabitives”, „expositives”, „exercitives”, „commisives” és „verdictives”. A vállalkozás végeredménye pedig, vonja le a következtetést Miller, nem más, mint „egyre fokozódó áttekinthetelenségű komplexitás” (13), valamint – Austin erőfeszítései dacára is – az, hogy a *How to Do Things With Words* sokkal inkább a törvény, a rend és a hierarchia kikezdőjének, alácsúszójának, megkérdőjelezőjének, lebontójának („subversive”) bizonyul, mintsem azok támogatójának, megerősítőjének, legitimálójának („supportive”) (59). A dekonstruktív szövegelemzés, -értelmezés és elmélet (szinte) (ön)paródiáját pedig ilyen és ezekhez hasonló mondatokban érthetjük a leginkább tetten: „Az iterabilitás: *différance* – azaz az adott kijelentésen belül létrejövő törés [,opening], amely önmagától teszi azt különbözővé, önmagán belül. Az iterabilitás törést

eredményez a kijelentésben, de ezzel egyidejűleg hátráltatja is önmagát, az időbeliség szakadékát nyitva meg előtte és utána, valamiféle jövőbeli megelőzőttségben. Ez az időbeliség a jelent soha nem teszi jelenné, mert mindig is olyan múlt felé mutat, ami soha nem volt jelen és olyan jövő felé, ami jelenként soha nem lesz jelen [...]” (83).

A *Speech Acts in Literature* komoly erényeinek könyvelhetőek viszont el érzékeny és értő Proust- és Derrida-olvasatai. Az előbbieket az *À la recherche du temps perdu* (*Az eltűnt idő nyomában*) bizonyos passzusainak az austin-i, searle-i, derridai, de Man-i és wittgensteini beszédaktus-elméletek alapján elvégzett elemzése eredményezik, elsősorban a regényben megjelenő érzelmkifejezések kapcsán. A két francia szerző (Proust és Derrida) esetében az adott érzelem a szerelem (vö. Marcel érzelmi élete, illetve a derridai „Je t’aime” [134–139]), Wittgensteinnél a privát nyelv lehetőségét felvető fájdalom, Austinnél pedig a düh. (Miller – kellő iróniával persze – e helyütt utal egyébként a „mazochista osztrákokra, az ingerlékeny angolokra és az amorózó franciákra” [169] – meggyőzve és megnyugtatta egyúttal az olvasót afeől, hogy humorérzékét sem veszítette el.) Derrida beszédaktus-elméletét elsősorban a közte és John R. Searle között folyt vita alapján közvetíti, még ha némi elfogultsággal joggal is vádolható az előbbi irányában (pl. „Derrida – ahogy mondani szokás – felmossa a padlót Searle-lel” [69]). Ha Austin a filozófián belül csinál forradalmat, akkor Derrida – véli Miller – a filozófián túl teszi azt (67), (nemcsak) ez irányú munkássága kontextusaként a „kibertér korát [age of cyberspace]” és a „telekommunikáció új, transznacionális rezsímjét” jelölve meg (61). A beszédaktus-elmélet derridai felfogásának kulcselemeit jelentik az austini koncepció (szerzője által akár megnevezett, akár meg nem nevezett) tartópilléreinek dekonstrukciója. (Attól függetlenül, hogy Derrida maga ezt a kifejezést használja-e vagy sem.) Ilyenek a stabil identitású ego vagy szelf, a hasonló módon szilárd ön- és világgéppel rendelkező [üzenet] befogadó („receiver”), valamint az egyértelmű (beszédaktust létrehozó) intenció. A derridai olvasat ezek dekonstrukcióját kiegészíti még a kontextus és a tudattalan mint egyfajta mátrix vizsgálatával (87–111). Itt Miller nem tesz mást, mint felmondja a (dekonstrukció) meglepetésekkel immár aligha szolgáló leckéjét. Ennek kapcsán fontosnak tartom azon-

ban ehelyütt megjegyezni, hogy ebben a kontextusban ezt elvárni Millertől nem is lenne fair, hiszen ő Derrida-fejezetében a francia gondolkodó beszédaktus-elméletét igyekszik rekonstruálni, egyszerűsíteni és bemutatni. Ezt pedig kifogástalanul teszi. Feltehetően elsődleges szándéka nem ez volt, mégis felfogható a könyv e fejezete (ami nem véletlenül a leghosszabb [63–139]) a beszédaktus-elméletek dekonstruktív újragondolásának leírásaként is. A derridai kettős írás (*double écriture*) (72) immár jól ismert (ám keletkezése idején okkal radikálisan újnak minősülő) jellemzői kerülnek terítékre. Bármiféle beszédaktus kapcsán idézi föl Derrida azon (Austin elméletét tulajdonképpen feje tetejére állító) megállapítását, miszerint a nem tiszta („impure”), értsd: figuratív, fiktív, irodalmi stb. nyelv teremt meg az austini értelemben vett „tisztá” kijelentések lehetőségét (már ha egyáltalán vannak ilyenek) (82); a nyelvi kijelentések kontextusa esetében pedig a freudi pszichoanalízis azon – hasonló logikára épülő – derridai értelmezését, mely a tudatos és a tudattalan viszonyát illeti (96). A University of Virginia 1976-ban a Függetlenségi Nyilatkozat 200. évfordulója alkalmából előadás megtartására kéri fel Derridát. E történelmi dokumentum olvasata kapcsán fogalmazza meg először azon nézetét, miszerint – általánosítva – „a performatív nyelvi aktusok [és ilyen a Függetlenségi Nyilatkozat is (!)] saját alapjukat teremtik meg” (119, 124), „hozzák létre önnön konvencióikat” (112) azt is implikálva ezzel, hogy „az aláírás megjelenítője az aláíró” (124) (nem pedig fordítva).

A rövidke de Man-fejezet (140–154) a belga származású tudós grammatikalitás/retoricitás kettősét és a nyelv milyenségére, valamint ontológiai státuszára vonatkozó nézeteit vonja be a vizsgáldás körébe. De Man vállalkozása – véli Miller – felfogható arra irányuló kísérletként is, hogy „felfüggeszse vagy akár teljesen el is tekintsen az öntudatos és szándékosan valamit akaró szubjektum kategóriájától, amely akár kognitív kijelentések, akár beszédaktusok ágense lenne” (152). De Man egyik Hegel-tanulmányából („Hegel on the Sublime”) idézi a következőket: „Ha azt állítjuk, hogy a nyelv beszél, hogy egy állítás gram-

matikai alanya maga a nyelv és nem a szelf, akkor nem a nyelvet antropomorfizáljuk, hanem a szelfet grammatizáljuk” (152).

A könyv olvasása során több helyütt is egyértelműen felfedezhetjük a megírása körüli években talán legnagyobb hatásúnak bizonyuló új akadémiai/egyetemi diszciplína, a kritikai kultúrakutatás (cultural studies) hatását. [Lásd a *Helikon* kritikai kultúrakutatás tematikájú számát (2005/1–2).] Ez elsősorban és a legszembeötlőbben abban nyilvánul meg, hogy Miller Austin beszédaktus-elméletét is egy bizonyos ideológia manifesztációjaként értelmezi (29, 31, 49, 55, 64). Egy olyan ideológiaként, mely abban érdekelt, hogy az akkori-jelenkori „törvény” és „rend” változatlanul fennmaradjon. [Lásd pl. „The effect of all this [...] is to make a strong case for an authoritarian, patriarchal imposition of law and order” (56) vagy „The ultimate goal of Austin’s work is to secure the conditions whereby law and order may be kept. This explains the urgency and determination with which Austin seeks to establish a sound doctrine of performative utterances” (57).] Miller szerint ezért ragaszkodnak Austin és követői is (Derridával, de Mannal és vele ellentétben) a stabil identitású egóhoz, a tudatos intenció feltételezéséhez, a nyelv közvetítő-leíró jellegéhez, a tudattalan és a társadalmi kontextus mellőzéséhez stb. Miller ilyen irányú értelmezésének legbeszédesebb példajaként talán mégis a következő – mert az eredetet feltérképezni hivatott – mondat szolgálhat: „Austin érzékenysége és kultúrája egy kivételesen tehetséges, eredeti, szexista, nacionalista, krikettező, angol public school és Oxbride iskolázottságú férfié, az angol metafizikus költők és T. S. Eliot divatjának, valamint a Harmadik Birodalom és a sztálinizmushoz ellenségesen viszonyuló Nagy-Britannia idejéből” (49).

Miller szerint Austin elméletének e szubtextusa – ellenpontozva annak komolyságát – egy „félíg komoly félíg vidám [seriocomic]” (49), ám azzal párhuzamosan futó történetet eredményez. Úgy vélem, a *Speech Acts in Literature* szerzőjének e megjegyzése saját munkájának ezzel fémjelzett vonulatára is igaz lehet...

TÚRY GYÖRGY

Revue de métaphysique et de morale. 2004, N° 2, avril–júni.

Aktuálisak-e még ma is Austin gondolatai? Kimondva-kimondatlanul erre a kérdésre keresi a választ a *Revue de métaphysique et de morale* folyóirat *Usage d’Austin* (2004/2) című tematikus összeállítás, mely az egykor igen népszerű, mára azonban látszólag túlhaladott beszédaktus-elmélet jelenkori alkalmazási lehetőségeibe kíván betekintést nyújtani. A szerkesztői előszó (Sandra Laughier, Isabelle Thomas-Fogiel) rámutat, hogy a strukturalista szemlélettől eltávolodó beszédaktus-elmélet által teremtett, a mai, kurrensnek tekintett elméleti irányok számára is meghatározó diszkurzív térben az austinai gondolatok gazdag, de sokszor rejtett, szerteágazó tradíciót alkotva él tovább. A közös eredet és a változó szituáció közötti feszültségre reflektáló írások az austinai elképzelések máig ható kontinuitásának felmutatására, a történeti távolság áthidalására törekednek. Szinte mindegyikükről elmondható, hogy a jelen episztémé és a beszédaktus-elmélet szemléleti különbségeit pontosan érzékelve azok naiv összehangolása helyett – mintegy hermeneutikai hozzáállással – inkább tudatos kibontásukon és esetleges kapcsolatuk vizsgálatán fáradoznak. Vagyis a közvetlen Austin-értelmezések helyett azoknak a jelen szituációra vonatkoztatott applikációit, nem ritkán azok kritikáját, a legtöbb esetben pedig transzformációját nyújtják. A *Revue* összeállításának némely darabja az eredeti teóriával nem (vagy csak alig) érintkező felfogásokkal is igyekszik kapcsolatot létesíteni. Ez utóbbinak megvalósítása nem ütközik különösebb akadályba, hiszen Austin elmélete egyéb bölcséleti ágak mellett főként a nyelvről való gondolkodás új módjait nyitotta meg a legkülönbözőbb kutatási terepeken.

A beszédaktus-elmélet hatását és használhatóságát jól mutatja, ahogy a cikkírók a szűk nyelvleírasi részelméletként való felfogáson messze túllépve, a korábbi ismeretelméleti, jelentés- és megértéselméleti (utóbbiról Charles Travis kapcsán: Christophe Gautier: *L’usage des sens*) alkalmazásokon át Austin műveinek a legkülönbözőbb, s talán eddig szokatlan, távolinlag tűnő implikációira is rámutatnak.

Így az „usages d’Austin” első példájaként az elhíresült Hintikka-féle, a kartezianus cogitót az austinai performatívumok nyomán újragondoló

kísérletre emlékeztet K. Ong–Van Cung *L’«argument de l’illusion» et la philosophie cartésienne des idées* című írása. E tanulmány szerzője nem kevesebbet állít, mint hogy az oxfordi tudós *Sense et Sensibilia* című művében kifejtett, a hagyományos percepciót érintő radikális kritikája alapján a cogito tettét aktivitásként értelmezve, a kartezianus ismeretelmélet újrainterpretálása is elvégezhető. A fenti dolgozathoz hasonlóan az összeállítás szinte legtöbb írásában a beszédaktus-elmélet az értelmező közvetítés funkcióját is betölti. Ezt láthatjuk Isabelle Thomas-Fogiel *Plaidoyer pour le langage philosophique. Du spéculatif à l’ordinaire, et retour?* *Austion, Searle, Cavell et la «tradition spéculative»* című nagyszabású tanulmányában, mely arra vállalkozik, hogy az austinai teóriát a német idealizmus – a descartes-ihoz mérten – ugyan kevésbé távoli, de legalább olyannyira antitetikus tradíciójával is összefüggésbe hozza. Az elemzés részegész irányba ható gondolati mozgása először Fichtét filológiai és filozófiailag is Austin leginnovatívabb kategóriái felől magyarázza, majd az így újraértett spekulatív tradíciót használja Austin elképzeléseinek, valamint a legközvetlenebb folytatónak, Searle-nek és Cavellnek interpretálásához.

Az összeállítás feltűnő és érdekes „aránytalan-sága”, hogy míg a beszédaktus gondolatkörének e mai megközelítéseiben a legismertebb, az austinai tanokat rendszerező (és az eredeti felismeréseket sok esetben szigorúan formalizáló) tanítvány, John Searle vélekedései alig, viszont a tőle jelentősen különböző gondolati utat járó Stanley Cavell nézetei jóval nagyobb teret kapnak. Ismeretes, Cavell a „mondani annyit jelent, mint valamit *tenni*” tétel alapján a beszédaktus-elméletet a „szenvédélyek kijelentéseinek forrásaként” kezeli, és látszólag Austin nyomdokait követve a nyelvet nem egyedül a leírás és a cselekvés, hanem az érzelmek konstituenseként értelmezi. A beszédaktus gondolatkörének a cavelli nézetek irányában történő tágulását elemzi Stephen Mulhall dolgozata (*Sous l’effet d’une transformation marine. Crise, catastrophe et convention dans la théorie des actes de parole*), mely a szerző sokat vitatott, a szenvedély diskurzusára vonatkozó elgondolásait mérlegeli, azoknak az eredeti austinai nézetekhez fűződő viszonyát elemzi. Mushall arra hívja fel a figyelmet, hogy Cavell eredeti szándékának megfelelően a szenvedély kijelentéseinek bevonásával ugyan

a perlokúciós mezőt akarta tovább tágítani, ugyanakkor a perlokúciós aktus e szupplementuma a performativitás átstrukturálását, sőt bizonyos értelemben annak dekonstrukcióját idézheti elő. Ugyancsak Cavell *Passionje* kerül elemzésre Marie Guillot kitűnő dolgozatában (*Wittgenstein, Freud, Austin: voix thérapeutique et parole performativ*), amely viszont a szenvedély kijelentései révén a wittgensteini (a konceptuális rendezetlenségek megszüntetését célzó) grammatika analízis és a freudi terápiás beszédhasználat között von meggyőző párhuzamokat.

Az *Acte de langage ou pragmatique* című írás szerzője, Sandra Laugier annak a véleményének ad hangot, hogy a beszédaktus-elmélet a mai nyelvtudomány területén a filozófiai diskurzushoz képest jóval csekélyebb szerepet játszik, ahol ellenben az austin tanok ma is élő problémakört alkotnak, illetve annak kérdésfelvetéseivel szerves módon kapcsolódnak. Így a szerző főként a kései Austin szövegekre támaszkodva, Charles Travis nyomán, először a performatív és konstatív dichotómia feloldásának jelentőségére mutat rá, mint ami felmérhetetlen hatást gyakorolt az igazságfeltételek definíciójára. Közismert, hogy Austinnak az igaz/hamis meghatározást a tettek, a sikeres/sikertelen jellemzőket reciprok módon pedig az általános kijelentésekre is kiterjesztő, az igazságot nemcsak a deskripciókban megjelenítő tétele a nyelv általa véghezvitt új meghatározását mélyíti tovább. Az a meglepő eredmény, mellyel a performatívumok sikertelenségének elemzése zárul, vagyis hogy a konstatívumok is lehetnek „balfogások”, az őszintétlenség és hazugság különbségeit eliminálva, rámutat arra, hogy a hamisság vagy a „balfogás” sohasem az önálló állítástól függ, hanem mindig a „teljes beszédhelyzetben megjelenő teljes beszédaktustól”. A továbbiakban szintén a *Tetten ért szavak* utáni szövegeket elemelve és részint Cavell legújabb franciául megjelent műve (*Un ton pour la philosophie*, 2003) felhasználásával a szerző cselekvés és nyelv relációjába nyújt részletes betekintést. Ennek indokoltságát alátámasztja, hogy a cselekedetek és nyelv közötti kapcsolat szorossága sem teszi lehetővé e két entitás pontos meghatározását. Ráadásul a performatívumok nyelvben cselekvése azért is ígéretes területe a további kutatásoknak, mert mind az intézményes kontextus, mind pedig az intenció eredményeként történő elemzésük Austin elkép-

zeléseinek meghamisítását jelentik. Austin ugyanis, Laughier analízise szerint, bár felveti a cselekvés fogalmi egységének és evidenciájának hiányát, ám (a pragmatikusok hiedelmével ellentétben) a problémát nem tudja megoldani.

Elgondolkodtató és sajnálatos, hogy e rangos francia folyóirat összeállításában a fent említett írások között egyedül e legutóbbi említi (rendkívül szűkszavúan) Derrida Austin-kritikáját és a beszédaktus-elméletéről Searle-lel folytatott híres vitáját. Megkockáztatható, hogy a beszédaktus-elméletnek mai (nemcsak franciaországi) megítélésében mindenképpen jelentős szerepet játszó, a dekonstrukció kommunikáció-fogalmát megvilágító *Signature Evenement Contexte* című tanulmány, majd az azt követő, mind a nyelvi cselekvést, mind a dekonstruktivizmust illetően számos tanulással szolgáló Derrida–Searle-vita ignorálása erős hiányként hat a *speech act theory* mai fogadtatástörténetében. A lezáratlan vitának egyik tépje az imént érintett intencionalitás volt, így szerencsés döntésnek tartjuk, hogy a folyóirat Quentin Skinner kontextuális intencionalizmusával foglalkozó írást is közzétesz (Claude Gautier: *Texte, contexte et intention illocutoire de l'auteur. Les enjeux du programme méthodologique de Quentin Skinner*). Skinner az 1970-es évektől meghatározó alakja a beszédaktus-elmélet esztétörténeti alkalmazásának. Fő tézisét, a konvenciók kontextusának függvényeként létező műben megvalósuló szándék visszanyerhetőségét kritizálva Gautier arra hívja fel a figyelmet, hogy Skinner túl nagyvonalúan (felületesen) jár el az illokúciós erő és argumentatív konvenció, valamint az illokúciós aktus, a konvenció és a intenció ekvivalenciájának tételezésében. Megállapításainak pontosítása a konvenció–intenció viszonyra vonatkozó vizsgálódások új aspektusát nyitná meg.

Minden bizonnyal a folyóirat hagyományosabb filozófiai orientációjával függ össze a beszédaktus-elmélet irodalomtudományi alkalmazásainak szinte teljes mellőzése (még Cavell kapcsán is ritkán térek ki irodalmi kérdésekre). Bár a *Revue de métaphysique et de morale* e tematikus száma, színvonalas tanulmányok sorával meggyőzően igazolja a nyelvi cselekvés koncepciójának az egyes tudományterületeken mai napig betöltött metateoretikus szerepét, ugyanakkor korunk tendenciája alapján a különféle társtudományok özönti kapcsolatok, a konkrétabb (az irodalomelmélethez

hasonló) interdiszciplináris jelenségek és az „Austin-alkalmazás” kapcsolatát bemutató írások talán ennél is meggyőzőbben igazolhatnák e gondolatvilág aktuális jelenlétét.

RADVÁNSZKY ANIKÓ

Simbolismo animale e letteratura. (A cura di) Dora Faraci Roma, Editore Vecchiarelli, 2003, 343.

A szimbólumalkotás az emberi lélek olyan alapvető sajátossága, működési mechanizmusának ab ovo lényegi része, melynek segítségével kísérletet tehet arra, hogy megragadja és kifejezze a valóság kevésbé kézzelfogható, illetőleg tudaton túli elemeit, amennyiben – tekintettel a kötetben is említésre kerülő Borges számára oly sokszor visszatérő dilemmára – az emberi tudaton kívül létezik bármiféle realitás. A mélylélektani és vallástörténeti kutatások egyik legfigyelemreméltóbb eredménye, hogy a szimbólumok önálló, a szubjektumtól akár független, objektív, állandó tartalommal rendelkezhetnek. Ennek a feltevésnek a fényében ragadható meg az állatszimbolika jelentősége is, melyet Dora Faraci tanulmánykötete elsősorban irodalomtörténeti szempontból vizsgál a XI. századtól napjainkig. Az évezredet felölelő áttekintés során képet kaphatunk arról, hogy az egyes korokban milyen kollektív vallási elképzelések vagy éppen egyéni, művészi illetve költői inspirációk mentén váltak az állatok a jelképköltés eszközeivé. Nyilvánvalóan egészen más szemlélet hatotta át a középkori bestiáriumból jól ismert, kicsinyeit saját vérével életre keltő pelikán képét mint azt a XVI. századi emblematikus nőalakot, aki jobb kezében edényt, baljában kalapot tartva, oldalán egy macskával a szabadságot hivatott jelképezni, vagy a XX. századi olasz író, S. D’Arrigo Horcynus Orcéjét, a halál metaforájaként megjelenő leviatánt.

A kötet az aquilai egyetem Összehasonlító Kultúrtörténeti Tanszékének szervezésében 1998. június 4–5-én *Tematiche animalistiche e simbolismo letterario* (Állat-tematika és irodalmi szimbolizmus) címmel valamint a 2000. június 14–16-án *Simbolismo animale e letteratura. Sviluppo ed aspetti dei generi animalistici* (Állatszimbolika és irodalom. Az állatmotívumok fejlődése és aspektusai) címmel megrendezett konferenciatorozat előadásanyagának gyűjteménye. A tár-

gyalt korszakoknak megfelelően a három fejezet a középkori, a modern majd a huszadik századi irodalmi vonatkozásokat vizsgálja.

Az állatok, madarak, különféle fantasztikus teremtmények, néhány esetben kövek vagy növények leírását illetve morális-allegorikus olvasatú értelmezését tartalmazó, gazdagon illusztrált középkori bestiáriumok előfutára a hasonló felépítésű *Physiologus* volt, mely a II–IV. század körül keletkezett Egyiptom vagy Szíria területén. A fiziológus, a szó mai értelmével ellentétben, a kora középkorban nem az élettani folyamatok szakértőjét jelölte, hanem azt, aki a keresztény tanok fényében tudta értelmezni a természet jelenségeit. A kiindulópont az a szentpáli ihletésű alapgondolat volt, miszerint a földi valóság a transzcendencia tükörképe (1Kor13, 12) és ahogyan egy alkotás árulkodik alkotójáról, akként következtethetünk a teremtett világból a Teremtő tulajdonságaira (Róm1, 20) is. Ilyen módon válik az anyag önmagán túlmutató, isteni jelentést hordozó szimbólumná, műsztkummá. A középkori állatszimbolika irodalomban betöltött szerepe kapcsán óhatatlanul eszünkbe ötlük a természetmisztika egyik legnagyobb alakja Asissi Szent Ferenc, akinek az állatokhoz fűződő kapcsolatát részletesen tárgyaló, elsősorban latin nyelvű legendairódalom elemzése sajnálatos módon nem tárgya e kötet egyetlen tanulmányának sem, feltehetőleg a téma jelentős terjedelme okán. Dora Faraci a *Physiologus* vulgáris nyelvű változatainak összehasonlításával nyitja meg az állatszimbolika és az irodalom kapcsolatát boncolgató esszéik sorozatát *Considerazioni su parola e immagine nella tradizione dei bestiari medievali* című tanulmányával, melyben az egyes bestiáriumok galambról szóló fejezetei állnak a szerző figyelmének középpontjában, leginkább pedig a galamb azon tulajdonsága, mely szerint a párja halála után soha nem száll zöldellő ágra. Az értekezésben az első illusztrált izlandi kódex, az izlandi *ó-Fiziológus* és a korabeli (XIII. századi) művek közti kapcsolódási pontok bemutatása céljából a szerző kiterjeszti a vizsgálat körét a *Fiziológus* különféle kiadásain túl patrisztikai forrásokra illetve különböző kultúrkörből (neolatin, angolszász, germán és bizánci) származó szövegekre is. A kulcsprobléma, amelyen keresztül kibomlik a szövegek kölcsönhatása nem más mint az izlandi *Fiziológusban* fellelhető eltérés a szöveg és a hozzátartozó illusztráció között: a galamb eseté-

ben például az ábrázolás olyan új jellemvonásokkal ruhazza fel az állatot, melyek nem szerepelnek a képhez kapcsolódó morális értelmezésben. A következő értekezés (Grazia Ortoleva: *Il lupo nella poesia anglo-sassone*) a farkas szimbolikáját elemzi az angolszász költészetben a XI. századig. A hőskölteményekben, moralizáló versekben és homiletikai művekben előforduló attribútumokon keresztül rajzolódik ki az állathoz fűződő korabeli mentalitás: a farkas többnyire mint harci állat, a halál hírnöke, az ördög szimbóluma vagy bűnözők jelképeként szerepel az irodalmi szövegekben. Bohdana Librová a középkori francia nyelvben előforduló, kutyával kapcsolatos metaforákat kutatja *Quelques observations sur les emplois figurés des noms du chien en français médiéval* című tanulmányában: a kutya szó használata mögött meghúzódó elképzelések és motivációk felvázolása után a metaforákat olyan címszavak szerint csoportosítja, melyek valójában az állatnak tulajdonított jellemvonásokat tükrözik (pl. önzés, hálátlanság, kapzsiság vagy bujaság). Miután Dora Faraci második értekezésében (*Per una determinazione della sfera di fruizione dei bestiar*) a vizsgálódás körét a neolatin kultúrán túlra ismét kiterjesztve leszögezi, hogy a bestiáriumok javarészt egyházi használatra készültek, arra keresi a választ, hogy ezen belül mégis milyen mértékben szolgáltak egyházi (pl. prédikációra való felkészülés) illetve világi célokat magánkönyvtárak példányaiként. Wolfgang Haubrichs *Chiens fidèles et autres „bêtes“ littéraires* című tanulmányát követi Teresa Fiocco fejtegetése az *Exeter Book* állatokról szóló talalós kérdéseiről (*Gli animali negli enigmi anglosassoni dell'Exeter Book*), pl. a kakasról, a tyúkról, a rókáról, a molyról illetve az életében elvégzett kemény munkával és a halála után is folytatódó szolgálattal (pl. bőrből cipőt, ruhát készítenek) jellemzett ökörről, mely lassanként a keresztényi jóság, az áldozatvállalás, és a szorgalom jelképévé vált. A középkori európai kultúrkörben ilyen módon ismertté lett ökör szimbolika meglepő hasonlóságot mutat a XX. századi berber irodalom sajátos kifejeződési formájában, a talalós kérdésekben kibontakozó ökör – képpel (pl. „Életében húzza az igát, halálában evés nélkül dolgozik. Mi az?” – kabil talalós kérdés), melyet Claude Bisquerra tárgyal a XX. századra vonatkozó fejezet utolsó esszéjében, *Simbolismo negli enigmi cabili tra capre e altri animali* címmel. Baodouin Van Den

Abeele a középkori enciklopédiák történetéhez kínál izgalmas adalékot a ferences szerzetes, Bartolomeo Anglico *De proprietatibus rerum* című művének elemzése kapcsán (*Le moralizzazioni del De proprietatibus rerum*), melyben fény derül arra, hogy miként tűntek el lassanként a latin nyelvű bestiáriumok a moralizáló széljegyzetei, melyek a nényelven született kiadásokban már nyomokban sem lelhetők fel. Nicoletta Longo *Gli animali nella lirica galego-portoghese sacra e profana. Primi sondaggi* című tanulmánya az állatok szerepét vizsgálja a vallásos és profán galego-portugál irodalomban a gúnyversektől a szerelmi költészetten át a Szűz Mária tiszteletére írt költeményekig. Chiara Staiti névtudományi értekezése zárja az első fejezetet a germán eredetű, a „farkas” szót mint elő- vagy utótag tartalmazó személynevekről (*Agilulf e altri. Il lupo nell'antroponimia germanica dei primi secoli*).

A második fejezet mindössze két tanulmányból áll a modern irodalom témaköréből: Raffaele Morabito: *Dal bestiario alla letteratura emblematica*, és Dominique Leclerc: *Esquisse pour une étude des dits des oiseaulx*. Míg a második értekezés kizárólag a híres *Les Dits des oiseaulx*-vel foglalkozik, addig az első azt a szemléletváltozást követi végig, melyet a *Physiologus* XIV. századi kiadásai és Cesare Ripa *Iconografia* című művének megjelenése (1593) közti időszakban látunk kibontakozni és amely jelentős változásokat hozott a szimbólumalkotás célját tekintve. Az értekezés szerint a középkori bestiáriumok természetszimbolikáját meghatározó transzcendentális orientációval szemben a későbbi jelképpalkotásban inkább az emberi elme találékonyaságáé lett a főszerep: míg egy XII. vagy XIII. századi gondolkodó a természet jelenségeiben a *vestigium deit* kereste, a szimbólum értéke pedig a jelölt tartalom objektivitásából adódott, addig egy XVI. századi számára a jelképpalkotás szubjektív kifejezési mód lett, számára már nem az isteni misztérium felfedezésére tett kísérlet a lényeg, hanem az az intellektuális játék, amely egy adott gondolat vagy koncepció olykor morális célzatosságát is nélkülöző ábrázolásához illetve annak megfejtéséhez kapcsolódik.

A harmadik fejezetet Cristiano Spila *Forme e problemi del simbolismo animale: il genere del bestiario nel Novecento* című esszéje nyitja meg, melyben a szerző a bestiárium mint irodalmi műfaj XX. századi megjelenési formáit követi nyomon: Apollinaire *Le Bestiaire ou cortège d'Orphée* (1911) című

költeménye, amelyben az állatok a költészet és a költői tevékenység allegóriáivá válnak, valamint Jules Renard állatportrékat tartalmazó karcolatgyűjteménye, a *Histoires naturelles* (1896) elemzését követően Arturo Loria *Il Bestiario* (1957) című verseskötete, Marianne Moore költeményei, majd Julio Cortazar *Bestiario* (1951), végül pedig Jorge Luis Borges *Manual de zoología fantástica* című műve (1957) képezik vizsgálódásai tárgyát. Giovanna Parise a *l'Arche de Noé: presenza degli animali nella narrativa di Jules Supervielle* című tanulmányában arra keresi a választ, hogy az uruguayi író, Supervielle prózájának oly eredeti esztétikája mennyiben épül az állatok ábrázolására, Graziella Pulcella ezt követő értekezésének segítségével pedig megbizonyosodhatunk arról, hogy az állatszimbolika milyen jelentős mértékben szövi át Giorgio Manganelli elbeszéléseit (*Le figure animali nella scrittura di Giorgio Manganelli*) is, amelynek zoomorf átváltásokat elszenvető főhőse metafizikai igazságok hordozójává válik. A D'Arrigo-féle bestiárium fogalom az utolsó tanulmányban bontakozik ki előttünk Cristiano Spila vizsgálatain keresztül, aki szerint D'Arrigo állatszimbolizmusa *Horcymus Orca* című regényében csúcsosodik ki, amelynek főszereplője, a rettenetes tengeri szörny, a korábbi irodalmi hagyományokkal ellentétben már nem rendelkezik a halhatatlanság attribútumával. A XX. századi fejezet végül a már említett berber találos kérdéseket taglaló értekezéssel zárul.

Napjainkban, amikor a korábban csak szakavatóttak, évszázadokig pedig kizárólag a „beavatóttak” számára hozzáférhető középkori kódexek megfelelő történeti tájékozottság illetve háttértudás nélkül egyébiránt könnyen félreérthető miniatúrái már a laikus olvasóközönség számára is elérhetőek, örvendetesnek és időszerűnek tekinthető egy ilyen, ikonológiai adalékokban is bővelkedő tanulmánykötet megjelenése, melynek szerzői észrevehetően arra törekedtek, hogy az elemzett szövegeket illetve az alkalmasint hozzájuk kapcsolódó ábrázolásokat a komparatistika elveit követve, adott korszakon belül de különböző kultúrkörök alkotásaival egybevetve, illetve korszakokon átívelő szemléletváltozások tükrében, a szellemtörténet összefüggéseit is figyelembe véve vizsgálják és ekként jelölik ki szerepüket az irodalom – és művelődéstörténet színpadán.

ANDRÓCZKI ANETT

Bernhard H. F. Taureck: Metaphoren und Gleichnisse in der Philosophie. Versuch einer kritischen Ikonologie der Philosophie. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, 503.

Bernhard H. F. Taureck, a braunschweigi Technische Universität tanára az európai kultúrtörténet szövegeit a bennük előforduló metaforák és példázatok jellege és funkciója szerint igyekszik áttekinteni. Könyvének már a mottói is (Borges, Kafka vagy André Breton gondolatai) a metaforák nehezen megragadható voltát és a szövegekben betöltött fontos szerepét hangsúlyozzák. A szerző könyve bevezetőjében megfogalmazza célkitűzéseit. Arra tesz kísérletet, hogy az egész európai filozófia képhasználatát nézőpontja szerint összefoglalja és – a teljesség ígérete nélkül – kísérletet tegyen értelmezésükre is. Felteszi a kérdést, mire szolgálnak a filozófia metaforái és példázatai. Célja a filozófia ikonológiájának felállítására. Nem azt tekinti feladatának, hogy kimutassa e nyelvi eszközök nélkülözhetetlenségét, inkább azokat a szabályszerűségeket vizsgálja, amelyek használatukat szükségessé tették.

Alapvetései közt a poétikai és filozófiai képhasználat különbségeit fogalmazza meg. Úgy véli, a két-féle képhasználat jellegadó sajátossága a befogadóhoz (legyen az olvasó vagy hallgató) való viszonya. Nézete szerint a filozófia képhasználat a képek reflexivitását is tartalmazza, míg a poétikai erről lemondhat. Elméletének megvilágításához Taureck a művészettörténetből hoz példát. Az ókori görögök az attikai szobrok felírataiban nemcsak a személy nevét, hanem a kép, síremlék szavakat is használták, míg a régebbiek csak a nevet tartalmazták. Az előbbi az a fajta használati mód, mely a filozófia sajátja, az utóbbi a költészetre jellemző. Taureck azt is hangsúlyozza, hogy a képek mozgása filozófiai és egyéb szövegek illetve médiumok között folyamatos és nem vethető alá szabályoknak.

Könyvét négy részre osztja. Az elsőben igyekszik elméletét a korábbi felfogásokkal szemben kikristályosítani, a következő két részben, melyek a könyv legnagyobb részét teszik ki, a filozófiai képek szemantikáját gyakorlati elemzéseken keresztül vizsgálja, míg a negyedik rész a filozófiai képek transzcendens vonatkozásait, a halál és kép kapcsolódásait veszi szemügyre.

A szerző munkájának központi kérdése, hogy a gyakorlati képhasználat és a filozófia milyen

viszonyban áll egymással, a filozófiai tevékenység és a metaforák, példázatok hogyan kapcsolódnak egymáshoz. A filozófia kritikai ikonológiájának feladataként azt határozza meg, hogy az a szövegekben előforduló képek szerepét a filozófiai előfeltevések felől világosítsa meg. Azt igyekszik feltárni, milyen szerepet játszanak a metaforák a filozófiai gondolkodás rendszerében. Megemlíti, hogy a téma átfogó igényű áttekintése még hiányzik, s teljességre maga sem törekedhet.

A könyv első részében Taureck a metaforák és a példázatok lényegadó sajátosságait tárja fel. Alapvető jellemzőjüként azt állapítja meg, hogy bennük egymástól lényegileg különböző dolgok lehetségesként kapcsolódhatnak össze egymással. Osztályozza a metaforáról korábban kialakított felfogásokat, szembesíti a metaforát a példázattal. Arra törekszik, hogy a filozófiai képhasználat típusait rendszerbe foglalja, bemutassa alakulásukat. E fejezetben néhány fontos kép és a hozzájuk kapcsolódó fogalmak filozófiai szövegekben történő előfordulását, láncolatát tárja fel, jelentésük változását elemzi. Példái közé tartozik a valóság fogalma és e fogalom megjelenési formái, a betűk, a könyv, az olvasás fogalomkörének vagy az építészetnek a képe. A szerző Platóntól a huszadik századig haladva érzékenyen elemzi, hogyan telítődik a nyáj és a pásztor metaforapárja politikai tartalommal, majd hogyan értelmezi át őket radikálisan Heidegger. E fejezet talán legizgalmasabb, legátfogóbb elemzése a nap metaforájának alakulását vizsgálja. Nem csupán a filozófiai előfordulásra összpontosítja ugyanis a figyelmét (a görög bölcslelettől Montaigne-en és Nietzschén át Derridáig), hanem az egész európai kultúrából merít, La Rochefoucauld-tól egészen Pablo Picassoig, vagy Salvador Dalí és Luis Buñuel filmjéig, Az andalúziai kutyáig.

A könyv második része a filozófiai diszkurzus képeinek használatát a szemantikai nézőpontot érvényesítve értelmezi. Descartes, Kant, Adorno és Derrida szövegeinek példáján keresztül azt igazolja, hogy képek és fogalmak használata a filozófián belül nem rendelhető alá szabályoknak, törvényszerűségeknek vagy valamilyen paradigmának. E használat túlmutathat a filozófia keretein a nyelvi megformáltság olyan lehetőségeinek igénybe vételével, mint az én-elbeszélés Descartes vagy a pedagógiai beszédmód Kant esetében. A metafora-használat logikai következetlenségeit

a nyom és a fény metaforájának példáján keresztül illusztrálja a szerző, olyan törésvonalakat igyekezve feltárni, mint annak kísérlete, hogy egy metaforához a szöveg nem-metaforikus jelentést tartalmat kapcsoljon. A fogalmakat a metaforahasználatban átértelmező és újrashasznosító szövegalkotó eljárásokat (Taureck az ikonológiai recycling kifejezést alkalmazza rájuk) gazdag példasor mutatja be La Rochefoucauld, Nietzsche, Spinoza, Kant, Hegel és Rousseau szövegei alapján.

A kötet harmadik része a legterjedelmesebb. E rész bevezetőjében Taureck először a filozófiai metafora- és példázathasználat korszakolását tekinti át, melynek során három időszakot különít el: a kezdetektől Platónig terjedő, amelynek során elmélet nem szabályozta a képek használatát, Arisztotelész elméleti alapvetéseit mint másodikat és a máig tartó, leghosszabb szakaszt, melyben a filozófia a poétika képhasználatához kapcsolódik. Arisztotelész bizalmatlan a metaforával szemben és a fogalmi munka hátráltatójának, ezért a filozófiai beszédmódban nemkívánatosnak tartja. Elmélete ellenére azonban maga is alkalmazza azt. A filozófiai szövegek tehát mindmáig tartalmaznak metaforákat és példázatokat, amelyek azonban túl is léphetik a filozófiai beszédmód határait. Ez az átlépés több irányban is történhet. A filozófia – Taureck szerint – törekedhet egy végső, metafizikai meghatározásra, de törekedhet valaminek a megvalósítására is, mely sokféle lehet: egy politikai felfogás megvalósításáé vagy egy fejlődési folyamat végcéljának elérése, esetleg a korábbi filozófiai gondolkodás meghaladása. Elemzések sora példázza e kísérletek megvalósulási lehetőségeit és a képhasználat összefüggéseit.

A legfontosabb határ talán a filozófia és a költészet között húzódik. A szerző Gottfried Benn 1951-ből származó sorait idézi, aki szerint, miután a filozófusok úgy érzik, hogy a szisztematikus gondolkodás kora jelenleg véget ért és csak töredékekben gondolkodhatnak, valamennyien költeni, vagyis az eredeti német szó jelentésének megfelelően sűríteni (dichten) szeretnének. Taureck a villám-metafora segítségével veti össze a költészet és a filozófia nyelvhasználatát.

Bernhard H. F. Taureck könyvének erénye, hogy nagy műveltséganyagot felvonultatva érzékeny elemzések során számos metafora és példázat megjelenését és értelmezési lehetőségeit vázolja

fel, szépirodalmi és tudományos írásokban egyaránt. Munkája nem csupán a filozófiával foglalkozók érdeklődésére tarthat számat, irodalomtörténészek is haszonnal forgathatják. A kötet használatát megkönnyíti a bőséges függelék. A gazdag bibliográfia és a névmutató mellett különösen hasznos az elemzett filozófiai és irodalmi szövegekben előforduló metaforák és példázatok jegyzéke.

CHOVÁN ISTVÁN

Gérard Dessons: L'art et la manière. Art, littérature, langage. Paris, Champion, 2004, (Bibliothèque de littérature générale et comparée, n° 50) 430.

Manière: modor vagy kifejezőmód? A Gérard Dessons (az Université Paris 8 oktatója) könyvének címében szereplő francia *manière* terminus magyarra való fordítása korántsem egyértelmű: éppúgy jelenthet (művészi) kifejezőmódot, mint modort, vagy akár – pejoratív értelemben – modorosságot. A fogalmi – és filozófiai – problémák hátterében ugyanis gyakran filológiai természetű nehézségek állnak, hiszen bizonyos nyelveknek nincs pontos megfelelőjük egy másik nyelvben központi kategóriát képező fogalom visszaadására. A fordíthatóság és az egyik nyelvből a másikba való átkódolhatóság problémáján túlmenően a szerző maga is kritikusan viszonyul a homályos, csak bizonytalanul körvonalazható *manière*-fogalomhoz. Felhívja a figyelmet a fogalom polyszemiájára, hiszen a terminus jelentése a franciában sem korlátozódik az egyes művészek egyéni kifejezőmódjára, sem pedig a manierizmusnak nevezett – a XVI. századi Itáliában virágzó, a reneszánsz és a barokk közé ékelődő – stíluskorzakra.

A szerző álláspontja szerint a *manière* alapvetően antropológiai kategória, melyet a modern kor feledni látszik. Az irodalommal és a művészetekkel kapcsolatos kérdésfeltevésekből sajnálatos módon eltűnt a *manière* fogalma és problémája. A *manière* feledésbe merüléseért részben a terminus etimológiáját teszi felelőssé, pontosabban a latin *manus* – illetve a francia *main* – etimont, amelyek folytán a *manière* a kézhez, a kézművességhez, a művészkézhez kötődik.

Sorra veszi a *manière* különböző értelmezéseihez tapadó, gyakran messzire – olykor tévutakra – vivő asszociációkat, mint például a fogalomnak az örülettel (*mania*) való kapcsolatát. Emlékeztet arra, hogy a *manière*-fogalom leszűkült jelentés-tartalma erőteljesen kihatott a fogalomra épülő, az egyénnel és az egyéniesítéssel (*individuation*) kapcsolatos elméletekre, amelyek a XX. században fokozatosan háttérbe szorultak. Kivételt ez alól Vladimir Jankélévitch munkássága képez, aki az 1950-es években kísérletet tett a *manière* teorizálására. Jankélévitch azonban az idealista filozófia szemszögéből tekintett a – negatív kategóriaként kezelt – *manière*-problémára. Ahelyett, hogy a művészetelmélet más, idegen tudományterületek terminusait átvegye, Gérard Dessons célravezetőbbnek tartja a már meglevő, de feledésbe merült fogalmak „felélesztését”. Célja a *manière*-fogalom rehabilitálása, valamint az e fogalom által sugallt, a művészetrel kapcsolatos kérdésfelvetések újragondolása. Az alcímben szereplő „művészet, irodalom, nyelv” terminusok összekapcsolása is programértékű: az antropológiai nézőpontba – az egyéni és a kollektív törekény metszéspontjába – helyett *manière*-fogalom alkalmasnak tűnik arra, hogy e három terület között hidat verjen. A *manière*-fogalommal kapcsolatban a könyv szerzője újragondol számos – a művészetről való gondolkodásban közhelynek számító – alapelvet, például az „illúzió”, az „igazság”, az Arisztotelész (át)értelmezései során divatossá vált „mimézis”, vagy a XVIII. századi művészetkritikai írásokban (többek között Diderot-nál) gyakran használatos, a kiváló festők színkezelését jellemző „mágia” fogalmát. A *manière* szemszögéből nézve ezek a klisék – mintegy közhelyszerűségüket elveszítve – nem csupán új jelentéstartalmat nyernek, hanem egyszersmind művészetelméleti kategóriákká is válnak.

A *manière*-fogalom történetére ránehezedik a vele párhuzamosan használt, a *manière*-t a művészeti és irodalomelméleti diszkurzusból fokozatosan kiszorító *stílus*-fogalom – valamint a belőle kifejlődő tudományág, a stílusztika – súlya. A művészetéről szóló írásokban a *manière* gyakran a stílus pejoratív szinonimájaként szerepel. Azonban míg a *manière*-t a XVII. századig jobbára a moralisták és a festészetelmélet-írók használták, és csak a XVIII. században került át az irodalom terminológiájába, a *stílussal* épp fordított a helyzet: eleinte

a nyelvhez és az irodalomhoz kötődött, és csak a későbbiekben tevődött át a művészetelmélet fogalomrendszerébe. A *manière* erőteljes háttérbe szorítása folytán a *manière*-fogalomhoz köthető problémák nem tűntek el, hanem áthelyeződtek a stílus (és kisebb mértékben az ízlés) területére. Míg a stílus – és a nyelvi tényeken, nyelvi technikákon alapuló stilisztika – zárt struktúrát hoz létre, a *manière* nem-izolálható elemekből felépülő rendszert alkot. A stílus szemszögéből a műalkotás az alkotóelemek formális jellemzőinek összessége, a *manière* nézőpontjából jóval több ennél: globális egység, amely – a történetiségbe helyezve – a végtelenségig folytatható. Folytatható, de nem utánozható. A *manière* az egyéni, az *individuumon* túlmutató, transzindividuális kategória, amely – a nyelvi tény és az irodalmiság nem-folytonos, diszkrét (*discontinu*) jellegével szemben – folytonosságot (*continu*) sugall: a *manière*-rel együtt a folytonosság aspektusa tűnt el az irodalmi kérdésfeltevésből.

Gérard Dessons a *manière*-fogalomhoz kapcsolódó számos értelmezés közül elsősorban a fogalomnak a művészethez való viszonyát tartja szem előtt. Amikor egy konkrét műalkotás – mintegy önmagán túlmutatva – művészeti eseménnyé válik, ezzel egyidejűleg megszűnteti a szubjektív/objektív, valamint az egyéni/kollektív radikális oppozícióját, amelyek – a *manière* nézőpontjából újragondolva – egymást kölcsönösen feltételező, komplementer fogalmakként értelmezhetők. Az egyéni/kollektív dichotómiája végigkíséri a *manière*-rel kapcsolatos gondolkodást, a festő egyéni kifejezőmódja ugyanis csak a kollektív megközelítésben válik *manière*-ré.

Ezt a kollektív nézőpontot leginkább a *manière* – és általában a művészetelméleti kérdések – antropológiai megközelítése teszi lehetővé. A szerző az antropológiai mellett gyakran fenomenológiai perspektívába is helyezi a vizsgált kérdéseket, például amikor az esztétikai tapasztalat során a hasonlóság, illetve az evidenciaszerűen ható felismerés (*reconnaissance*) élményének természetét vizsgálja. Célja, hogy a *manière*-fogalom újragondolása által lerakja egy művészetpoétika alapjait, és megvalósítsa Baumgarten zsákutcába jutott kísérletét, amely arra irányult, hogy a művészet és a poétikát (az esztétika, mint új tudományág által) közös nevezőre hozza. A kísérlet a XVIII. század közepén szükségszerűen kudarcra ítélt-

tett, hiszen a poétikát az ars poeticák technicista nézőpontjával azonosították. A modern művészetpoétika a művészetnek a nyelvben, a nyelv által történő megközelítését tűzi ki célul: a művészetről való gondolkodás – a *manière* fogalmán keresztül – egyszersmind a nyelvről való gondolkodás is. Nem csupán szükségszerű, hanem kritikus viszonyulás a nyelvhez.

A *manière* maga is kritikai fogalom: az általa felvetett kérdések, amelyek nem feltételeznek választ. Gérard Dessons műve túlmutat a *manière*-problémán: általános esztétikai alapmű, amely a szerző rendkívül széleskörű – művészetfilozófiai és irodalomelméleti – tájékozottságáról tanúskodik. A túlzott magabiztosságot sugalló, kinyilatkoztatásszerű kijelentések ellenére, amelyek néha elbizonytalanítják az olvasót, az erőteljes, sarkított megfogalmazás általában a szerző előnyére válik: nemritkán merésznek tűnő asszociációkat sugall. Inspiratív mű, amely a készen kapott fogalmak, megingathatlannak vélt bizonyosságok újragondolására sarkall.

Gérard Dessons könyvének megjelenésével nem zárta le a *manière*-fogalom vizsgálatát: kollégáival együtt létrehozott egy kutatócsoportot és egy irodalmi és művészeti problémákkal foglalkozó francia nyelvű honlapot (*Polart: Poétique et Politique de l'art*), amely nyitott a *manière* kérdéséről való kollektív gondolkodás számára.

KOVÁCS KATALIN

Donner à penser. Centre Roland Barthes, responsables de la publication Raymonde Conder et Martin Rueff. Éditions du Seuil, Paris, 2005, 303.

A *Donner à penser* című tanulmánykötet a Roland Barthes Kutatóközpont által 2002-ben szervezett konferencia előadásainak szerkesztett válogatását, valamint az előadásokat követő vitákat foglalja magában. A kötet címe, miként azt a Martin Rueff által jegyzett Bevezetésből megtudhatjuk, utalás Rousseau *Esszé a nyelvek eredetéről* című művének egy sorára („Il me semble que tout cela donne furieusement à penser”, magyarul: „Úgy tűnik, hogy mindez bosszantóan sok gondolkodásra ad alkalmat”); ezért a címet a következőképpen fordíthatjuk: Gondolkodnivaló. A kötet

a következő tanulmányokat tartalmazza: Jean Starobinski: « Les Chats » de Charles Baudelaire: érotique et esthétique; Jean-Luc Marion: La raison du don; Marian Hobson: De quelques exceptions françaises: la langue et la philosophie (Barthes, Derrida, Diderot); Roger-Pol Droit: La taille de l'expérience; Jürgen Trabant: Vico – mère et maître de Michelet; Pascal Quignart: Le passé et le jadis; Giorgio Agamben: L'état d'exception. Az előadásokhoz Julia Kristeva, Évelyne Grossman, Jean-Patrice Courtois és Martin Rueff írt előszót. A következőkben nem áll módunkban az összes tanulmány részletes ismertetése.

Jean Starobinski a Charles Baudelaire: „A macskák”: *erotika és esztétika* című tanulmánya elején utal Lévi-Strauss és Jakobson A macskákról szóló híres strukturalista elemzésére, és úgy véli, hogy egy mű immanens olvasatát sohasem szabad elkülöníteni mindattól, ami a szerző életművében kapcsolatba hozható az adott művel. E tézis értelmében Starobinski több Baudelaire-verset és esztétikai írást is bevon elemzésébe. A szerző kiemeli az én versbeli hiányát, valamint a vers mellérendelésen alapuló szerveződését (amely az és kötőszó gyakoriságával is alátámasztható). A szerelem/tudomány dualitása az utolsó terciumban található macska-szfinx szemében fókuszálódik, mint ahogy számos Baudelaire-vers végződik a szem, a tekintet megidézésével. Starobinski szerint az ilyen verszárlatok „a szubjektivitás titokzatos mélységeire” világítanak rá és mintegy megnyitják a végesben a végtelent. A romlás virágainak első részében található még két vers, amelyeknek címe A macska: ezekben az első személyben írott versekben a lírai én megnyilatkozására figyelhetünk fel. Az elsőben (a ciklus 34. darabjában) a macska testének állatiasága a szeretett személy szépségébe, szemének „parazsába”, hideg mélységébe vált át, a másodikban (51.) a macska interiorizálódik, mintegy a költői önreflexió mediátorává válik. Az *óriásnő* című versben a beszélő azonosul a macskával, „kéjes kandúrként” borul a „királyi nő” térdeire. A Spleen I-et Starobinski az én eltűnésének allegóriájaként olvassa, amely, szerinte, a mellérendelő szerkezettel áll összefüggésben. Starobinski szembeállítja a Spleen I-et Az óriásnővel, mivel az előbbiben sovány testű macskával találkozunk, aki vacot keres magának, szemben az utóbbiban olvasható „kéjes kandúrral”. A Spleen I-ben a halál jeleivel

találkozhatunk, amelyek – éppen a macska képeinek megidézése révén – vonatkozathatóak a költői éltre, egy „belső dimenzióra”. Starobinski szerint A macskák c. versben a költő mintegy átruházza személyességét ezen állati, allegorikus alakokra, jótállókra. Azért használja az átruházás terminust, mert az, szerinte, magában foglalja az ön-allegorizáció aktusát is, és, szemben az inskripcióval, magát az aktust nevezi meg, nem csupán az aktus eredményét. Starobinski ezen a ponton hangsúlyozza, hogy a macska alakja a szerelem és a tudomány szövetségének letéteményese, és erre a tételre alapozza tanulmányának második részét, amely Baudelaire esztétikai írásainak elemzését igyekszik összekapcsolni A macskák értelmezésével. Edgar Allan Poe-ról szóló esszéjében Baudelaire az író csapongó, szenvedélyes képzeletének és elmélyült, analitikus írásmódjának kettősségét emeli ki. Baudelaire Delacroix festészetében is a képzelet erejének, szenvedélyének és a kifejezési, rajzoldási módszerek tudatos keresésének kettősségét hangsúlyozza. Végül Wagner zenéjének eksztatikus jellegét a kéj és a megismerés összekapcsolásában véli felfedezni. Starobinski szerint Baudelaire saját tulajdonságainak kettősségét ruházza át az említett művész-alakokra, éspedig A macskákban fellelhető szemantikai elemek segítségével. Starobinski Baudelaire esztétikai írásainak olvasata nyomán jelenti ki, hogy A macskák voltaképp egy *aesthetica in nuce*, amely ez emblematikus képből koncentrálnak. Ugyanaz az esztétika található meg A Szépség című versben is, ahol a szépség allegorikus figurája a „rejtelmes szfinx” képével azonosítja magát. A költő e versben is szerelmesként jelenik meg, és a szfinx szeméből próbálja kiolvasni tudományát. Az óra című prózaversben is megjelenik a macska szeme: „A kínaiak látják az időt a macskák szemében.” Az órában megszólított női alak szemében a beszélő az örökkévalóságot látja. E prózaversben a macskaszerűség nőiségbe vált át, ám mindez az ironia alakzatával párosul. Az ironia egyik forrása ugyanis – éppen Baudelaire A *nevetés lényegéről* című esszéje szerint – a hiperbola túlzásba vitelének felismerése. Az óra című prózavers önreflexív zárata azáltal válik ironikussá, hogy saját tevékenységét a „fellelgyőző” és „igényteljes” mellénevekkel minősíti. Starobinski szerint az ironia kintés kimenetelő: egyrészt az alkotás lehetetlenségét mint az erotika hamis misztifiká-

cióját, másrészt a közölhetőség kölcsönösségének megszűntét mutatja fel. Márpedig ennek a kölcsönösségnek éppen a macskák, a macskákkal való szemkontaktus voltak a biztosítékai. Ebből a szempontból, Starobinski A macskákban is egy alapvető törést vél felfedezni az első hat sor bensőséges hangvétele és a vers második részének fennkölt hangvétele között. A macskáknak tulajdonított mágikus, kontemplatív tulajdonságokat, éppen hiperbolikus jellegük miatt, ironikusan kell felfogni. Ezért a macskák képe az örök álmát alvó szfinx kommunikációképtelen képébe csúszik át.

Marian Hobson Néhány francia kivételről: a nyelv és a filozófia (Barthes, Derrida, Diderot) c. tanulmánya a „cultural studies” kritikájával indít. Szerinte a „cultural studies” gyakorta figyelmen kívül hagyja a kultúrák fő közvetítőjét, a nyelvet, amely mindig is természetes és egyedi. Hobson a három francia gondolkodót éppen azért állítja egymás mellé, mert a nyelvhez való viszonyuk korántsem nevezhető semlegesnek: ők a nyelv által és a nyelven keresztül dolgoznak, mintegy „hozzányúltak a nyelvhez” (Mallarmé), továbbá mind a hárman ellenállnak az intézményesülésnek. Barthes érdemét főként abban látja, hogy fokozott figyelmet szentelt a jelek szociológiájának, a nyelvnek mint stratégiai és hatalmi játékok fő alkotóelemének. Barthes szerint az elmélet a tematizáció hatása, intellektuális tárgyak létrehozása. Csakhogy Barthes nagyon is tudatában volt annak, hogy az elmélet létrejöttének e folyamata nem gondolható el a denotáció, és végső soron az igazság fogalmaira való ráutaltság nélkül, még akkor sem, ha e fogalmakról tudjuk, hogy tudományos mítoszok. A tematizáció Barthes-nál egy ilyen értelemben vett folyamatos demisztifikáció, végső soron játék a nyelvvel, a jelekkel. Hobson pontos megfigyelése szerint Derridát és Diderot-t nem lehet témákra bontani, összefoglalni, kivonatolni vagy parafrázálni. Az ő szövegekben a jelentés a szöveg folyamán konstruálódik meg. Derrida írásstratégiája, Hobson szerint, éppen abban áll, hogy megelőzi, kikerüli a tematizációt, hogy fenntarthatassa a gondolkodás előreláthatatlanságát, jövőbeli jellegét. Az új Derridánál nem programálható és nem is kiszámítható, hiszen a nyelv nála megőrzi a másság bekövetkeztének véletlenszerűségét. Hobson szerint Derrida mondatai a jelentés útvonalat az értelem folyamatos kisiklásaként, az ironia műkö-

déseként rajzolják meg. Az ironia hatása nála mindig helyi jellegű, pillanatnyi és ideiglenes. Ez a pozíció Sapir-Whorf relativitási tételével rokonítható, amely végső soron az értelmezés és a fordítás szükségszerűségét hirdeti, ezek nehézségét pedig nem magukban a szavakban jelöli ki, hanem a szavak közötti viszonyokban. Hobson úgy véli, hogy Derrida írásmódja sok esetben a szürrealizmus technikáival rokonítható, ezzel szemben Diderot ferdítései a rokokóval kapcsolhatók össze. Diderot elhajlásai, kitérői, ironikus hangvétele nem pusztán a stílus kérdését képezik, jóval inkább filozófiai stratégiája fő vonásának tekinthetők, amely abban áll, hogy egyszerre rejt el és tesz fel kérdéseket. Diderot írásainak ereje abban rejlik, hogy nála sohasem rögzített szempontokból fejlődnek a gondolatok, hanem mindig elhajlásokkal, megfordításokkal dolgozik. Amikor például azt igyekszik elgondolni, hogy a vak fél attól, hogy meglopják, rögtön kifordítja a helyzetet, és arról, ír, hogy a vak voltaképpen attól fél, nehogy őt meglássák lopás közben. Helvétius pedig, aki azt írja, hogy a jellem a körülményektől függ, úgy bírálja, hogy megint csak megfordítja a helyzetet: szerinte ugyanis a jellem megváltoztatja a körülményeket. Hobson szerint tehát a három francia gondolkodót az köti össze, hogy ráhagyatkoznak a nyelv, egy meghatározott nyelv aleatorikájára. Mindhárman a „közöttség” írását hozzák működésbe: az irodalom és a filozófia közötti térben mozognak.

Jürgen Trabant német nyelvész és nyelvfilozófus Vico – Michelet anyja és tanítómestere c. tanulmányának elején felidézti a XIX. századi francia történész önéletrészésének egy mondatát: „Vico szült engem”. Trabant ezek után megfogalmazza dolgozatának tézisét, amely szerint Vico nem annyira Michelet történelemelméletének anyja, mint inkább Michelet jelhasználatának, tehát egy „szematologikus anya”. Michelet életművében Vico nem pusztán genetikusan tényező, hanem folyamatos strukturális jelenlét a történeti szövegekben. Trabant kiemeli, hogy Michelet voltaképp Vico apja: ő volt az, aki Európában híressé tette Vicot, ő fordította le franciára a *Scienza nuova*t 1827-ben. Ez a fordítás ugyanakkor ferdítés volt, amit a fordítás francia címe is elárul: A történet filozófia princípiumai. Trabant tanulmány első részében erről a ferdítésről beszél, amely hosszú ideig a Vicotól és Michelet-ről szóló közkhelyeket

alapozta meg. Michelet Vico-fordítása abban a Voltaire és Herder neveivel fémjelezhető vonulatba helyezi. Az új tudomány, amely a hagyományos keresztény történetfilozófiai alternatívája kíván lenni, és amelyhez Vico nem tartozik hozzá. Trabant szerint Vico műve voltaképp a megismerés kartézianus princípiumára, a novum organum baconi elvére és jus gentiumra mint az emberi jogok alapjainak kérdésére vonatkozik. Vico műve nem az univerzálira vonatkozik, mint ahogy azt Michelet gondolta, hanem az emberi megismerés lehetőségeinek feltételeire. Michelet nem érti meg, hogy a világ önteremtésének vico-i felfogása nem annyira politikai, mintsem metapolitikai és metafizikai kérdéseket vet fel. Michelet Vico ciklikus történelemfelfogását („corsi e ricorsi”) a spirál geometriai alakzatává szelídíti, amelyben egyesül a körkörös és a progresszív mozgás. Michelet felfogásában a történelem egy felfelé ívelő nyíl, amely a forradalom utáni Franciaországban éri el csúcspontját: Michelet itt az etnocentrizmusnak azon hibájába esik, amit Vico „la boria delle nazioni”-nak, a népek önteltségének nevez. Michelet-nek egy másik ferdítése az, hogy romantikus módon (az etnikum értelmében) használja a nép szót, holott Vicot nem érdeklik az egyes kultúrák sajátosságai. E ferdítések ellenére azonban több hasonlóság is felfedezhető Vico és Michelet között, mágpedig a jelhasználat szintjén. Mindez annak ellenére, hogy – miként Trabant meggyőzően kimutatja – Michelet szisztematikusan kihagyja fordításából Vico művének a jelekre, költői karakterekre vonatkozó részeit. A jeleknek erre a módszeres „megsemmisítésére” azért kerülhet sor, mert Michelet-t, jó racionalista logocentrikusként, csak a beszélt nyelv foglalkoztatja, szemben a képek és a nyelv viszonyára érzékeny Vicoval. Trabant azonban több példában is kimutatja, hogy Michelet „szematologikus gyakorlata” hűen követi Vico módszerét. Michelet 1831-es Római történelme például az új tudományból vett római mítoszokból és ősi jogi formulákból építkezik, nem pedig a történelmi anyagból. Az 1837-es *A francia jog eredetét* is inkább a jog általános problémái, a szimbolikus formák és az etimológia foglalkoztatja. Michelet felfogásában tehát a történelem princípiumok harca. Michelet történelemírásának gyakorlata is igazolja ezt a tételt, hiszen nála a konkrétokat és az absztraktakat a szintézisével találkozhatunk, és nem

annyira az adott korok alteritásának megoldásával. Robespierre-ben például a királyság új princípiumát, Dantonban pedig az „örök francia paraszt” princípiumát látja. Jürgen Trabant joggal értelmezi Michelet történetírását poietikus, „szematologikus” jellegűnek, amely nem forráskritikán, hanem jelek generálásán alapul.

Giorgio Agamben olasz filozófus *A kivételes állapot* című tanulmánya a jogi dekonstrukció körébe tartozik. Tanulmány a első részében Agamben felidézi Carl Schmitt 1922-es Politikai teológiáját, amely úgy határozza meg a főhatalmat, mint aminek jogában áll a kivételes állapotról dönteni. A kivételes állapotot háborúk, polgárháborúk idejében szokás meghirdetni: annyiban azonban különbözik az anarchiától, hogy, bár nem a jogi értelemben rendről van szó, mégis vannak szabályai. Topológiai struktúrája a következő: kívül lenni valamin, és mégis hozzá tartozni. Agamben a római jogból hoz példát a kivételes állapotra: a birodalmat fenyegető helyzet esetén a szenátus meghirdethette a „tumultus”-t, azaz a rendkívüli állapotot, amely következtében létrejött a kivételes állapot, a „iustitium” (amely szó szerint a jog felfüggesztését jelenti). Agamben szerint Schmitt és mindazok, akik a kivételes állapotot vissza próbálják írni egy jogi kontextusba, mondván, hogy voltaképp egy állam önvédelmi joggyakorlatáról van szó, tévednek. Az olasz filozófus szerint a kivételes állapot jog nélküli tér, amely a jog felfüggesztéséből származó anómiaként nyilvánul meg. Agamben felidézi Walter Benjámint *Az erőszak kritikája* című írását: ez éppen egy olyan „tisztá” erőszakfogalom kidolgozásában érdekelt, amely megtöri a törvényt tétélező, előállító és a törvényt megőrző erőszakfogalmak dialektikáját. Benjámint felfogásában a jogi problémák voltaképpen elmondhatatlanok, mivel a törvény metafizikai fogalmak rangjára emeli a helyhez és időhöz kötött döntéseket. Agamben szerint Schmitt a kivételes állapot terébe próbálja beleírni a „tisztá erőszak” fogalmát, de éppen ezáltal semlegesíti a benjámint fogalom erejét. Schmitt számára a jogrend működését a kivételes állapot biztosítja azáltal, hogy a norma alkalmazhatóságát szavatolja. Benjámintnál azonban a norma és a kivétel közötti határvonal eldönthetetlen: ő az „effektív” kivételes állapot fogalmának kidolgozását szorgalmazza. Agamben szerint a kivételes állapot a nyugati politikai gondolkodás végső tétje, hasonlóan

ahhoz az onto-teológiai stratégiához, amely a tiszta létet a logos hálójában véli megragadni. Agamben mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a jognak és a logosnak mindig is szükségük van egy alogikus, törvényen kívüli helyre ahhoz, hogy megalapozzák az étellel való kapcsolatukat.

A fentiekben elmondottak alapján kijelenthetjük, hogy a *Donner à penser* című gyűjteményes kötet sokszínű, változatos olvasmány, amely az irodalmi- és diskurzuselemzéstől a fordítás- és történetfilozófián, valamint a kultúratudományon át a jogi dekonstrukcióig sok műfajt foglal magában: és ténylegesen sok gondolkodnivalót ad az olvasónak.

BAKCSI BOTOND

Le grotesque. Théorie, généalogie, figures. *Isabelle Ost, Pierre Piret, Laurent Van Eynde.* (Sous la direction) Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 2004, 250.

A Saint Louis Egyetem könyvsorozatának jubileumi, századik kötete a groteszk fogalomkörét értelmező tanulmányok gyűjteménye. A reneszánsz idején még a különös, a furcsa, a szokatlan szinonimájaként használt szó a romantika ízlésvilágában már az egymáshoz közelítő ellentétek feszültségét hordozta (Victor Hugo szerint a fenségessé a nevelésgestől csak egy lépés választja el). A XX. század művészete és esztétikája pedig már ezt a lépésnyi különbséget is megszüntetni látta: csak nézőpont kérdése, hogy ugyanazt a jelenséget tragikusnak vagy komikusnak látjuk-e. A groteszk szemléletének ezt az ambivalenciáját tükrözi ez a kötet is. Az elméleti és a történeti jellegű tanulmányok (Isabelle Ost, Pierre Piret, Jonathan Rousseau és Philippe Wellnitz írásai) leggyakrabban hivatkozott definíciói is ellentétesek egymással. Mihail Bahtyin a groteszk eredetét és lényegét a karnevál vidámságában látja, Wolfgang Kayser pedig az elidegenedett, démonian tragikus világban. E tanulmányok szerzőit elsősorban az érdekli, hogy nem látszólagos-e ez az ellentét, nincs-e olyan poétikai vagy művészettörténeti érv, amely a közelítésüket indokolná. Így Wellnitz például a groteszk „vagy stílus vagy műfaj” képletet kísérli meg átalakítani a „stílus és műfaj” formulává Tzvetan Todorov történeti műfaj-fogalmára támaszkodva.

A konkrét irodalomtörténeti elemzések változatos tárgyúak és színvonalúak. A Claudel, Audiberti, Genet, Bulgakov és George Tabori-művek vizsgálatának tanulsága szerint a groteszk a konfliktusokkal teli, a korszakváltó történelmi idők terméke. Ilyen volt a középkor vége és a romantika kora is. De a legmeggyőzőbb érvet erre az állításra a XX. század adja a maga elejétől a végéig tartott hiperkonfliktusával. S ennek a korszaknak a művészete a groteszk fogalmának alkalmazása nélkül valóban nem írható le, akár poétikai, akár irodalomtörténeti, akár a legtágabb értelmű kultúrkritikai kereteket alkalmazza is valaki. Ez a művelődéstörténeti háttér teszi érthetővé a groteszk dinamikáját. Erre hivatkozva mutatja be ugyanannak az esztétikai struktúrájának a részeként *A Mester és Margarita* előadómódját Ginette Michaux és Genet drámájának, *A paravánok*nak dramaturgiai felépítését Muriel Lazzarini-Dossin.

A kötet alcíme (théorie, généalogie, figures) alapján módszeres poétikai összegezést várhatna az olvasó. Ennél a tanulmánykötet szerényebb hozamú. Nem „a groteszk” leírását nyújtja, hanem néhány, különböző nézőpontú megközelítést egy lényeges poétikai fogalomnak.

VARGA LÁSZLÓ

Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkehard IV. bis Siegfried Lenz. *Horst Fassel.* (Hrsg. von) (Miteinander: Schriftenreihe des Ungarischen Kulturinstituts Stuttgart, Bd. 2) Stuttgart: Ungarisches Kulturinstitut Stuttgart – Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen, 2004, 423. **Das Ungarnbild der deutschen Historiographie.** (Hrsg. von) *Márta Fata.* (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Bd. 13) Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004, 334.

Az 1987-ben alapított tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde az utóbbi években fontos központjává vált a németországi hungarológiai kutatásoknak. Az eredetileg a délkelet-európai németiség történetének és kultúrájának feltárására létrehozott, a tübingeni egyetemmel szorosan együttműködő intézet mun-

katársai, köztük Fata Márta és Horst Fassel, egymás után jelentetik meg német nyelvű munkáikat a magyar történelem, historiográfia és irodalom témakörében. Fata Márta korábban Magyarország kora újkori történetéről adott ki kitérő összefoglalást (vö. *Helikon* 2002, 508–10.), most pedig a német történetírás Magyarország-képéről rendezett tanácskozás szerkesztett anyagát tette közzé. Horst Fassel korábban a kora újkori erdélyi szász, román és magyar irodalom kérdéseit vizsgáló tanulmányokat közölt, majd az 1999-es frankfurti könyvvásáron nagy sikerű kiállítást rendezett a német irodalom Magyarország-képeiről, melyet időközben más német városokban is bemutattak. Most e kiállítás szöveganyagának többszörösére bővített, tanulmány terjedelmű utószóval és magyarító jegyzetekkel ellátott változatát adta közre. A két kötet közös bemutatását a kibocsátó tudományos műhely azonossága és a témafőlvetés szoros érintkezése indokolja.

A német irodalom Magyarország-képét bemutató, a stuttgarti Magyar Kultúrintézet könyvsorozatában megjelent antológia közel másfélszáz szöveget tartalmaz a XI. századtól napjainkig terjedő időszakból. Az első rész a fontosabb történeti eseményekkel, a második a jelentős történeti, irodalmi, zenei személyiségekkel és a mindennapi élet tipikus figuráival, a harmadik a tájjal, tájegységekkel, városokkal és az itt élő emberekkel kapcsolatos írásokat közöl. A szövegek elrendezése az első és a második részben nagyjából az események és a személyek időrendjét követi, míg a harmadik rész földrajzi csoportosítást követ. Annak ellenére, hogy az irodalomtörténeti kronológia elve nem érvényesül, a válogatás jelzi a Magyarország iránti érdeklődés csúcspontjait a német irodalomban, melyek közül a török háborúk kora, valamint az 1848-as és az 1956-os forradalmak emelkednek ki. A válogatás nincs tekintettel esztétikai szempontokra, fő elve a minél sokoldalúbb, változatos szöveganyag bemutatása. A szövegek értelmezését és visszakérését segítő utószó, jegyzetek és forrásjegyzék mellett szemléletes illusztrációs anyag is található a kötetben, a névmutató azonban hiányzik.

Az egy, két vagy akár több szöveggel képviselt szerzők száma összességében meghaladja a százat. Az idézett középkori szerzők között van az alcímében is feltüntetett IV. Ekehard St. Gallen-i

szerzetes mellett Oswald von Wolkenstein, Hans Siltperger, Michel Beheim és Albrecht Dürer. A kora újkori szerzők közül Hans Sachs, Salomon Schweigger, Martin Opitz, Georg Philipp Harsdörffer, Eberhard Werner Happel, Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen és Georg Daniel Speer érdemel említést. A XVIII–XIX. századi szerzők közül egyaránt megtalálható a kötetben Johann Wilhelm Ludwig Gleim, Theodor Körner, Schiller, Goethe, Hebbel, Kleist, Fontane, Ernst Moritz Arndt, Gottfried Keller, Clemens Brentano és Adalbert Chamisso egy vagy több írása. A XX. századi német irodalmat többek között Hoffmannstahl, Rilke, Gottfried Benn, Thomas és Klaus Mann, Musil, Böll és Kasimir Edschmid képviseli. Az osztrák irodalomból jelen van például Peter Rosegger, Eduard Bauernfeld, I. Erzsébet császárné, Arthur Schnitzler, Johann Nepomuk Vogl és Heimito von Doderer, míg az egykori kelet-német irodalomból többek között Joachim Barckhausen, Johannes Bobrowski, Heinz Czechowski, Erwin Strittmatter és Franz Fühmann tűnik fel. A magyarországi származású, de német anyanyelvű, illetőleg kétnyelvű szerzők csoportját többek között Nikolaus Lenau, Franz Xaver Kappus, Franyó Zoltán, Hans Habe és Otto Alscher képviseli.

Már ez a rövid és szükségképpen szelektív felsorolás is jelzi, hogy szinte minden korszak és irodalmi áramlat jelen van a válogatásban, s a magyar irodalomtörténet által eddig is számon tartott nevek mellett több új, kevésbé ismert szerző is helyet kapott a kötetben. A nagy számú név és a neves szerzők jelenléte természetesen nem jelenti azt, hogy Magyarország folyamatosan fontos témának számított a német irodalomban; a klasszikus szerzőknél gyakran épp a kevésbé ismert művekben található magyar vonatkozás. További fontos sajátosság, hogy a szövegek műfaji összetétele rendkívül változatos, s szinte minden műfaj képviselteti magát.

Az utószóban Fassel áttekinti a Magyarország-téma megjelenését a német irodalomban, s megemlíti számos további, a válogatásban nem szereplő nevet és szöveget is. A német-magyar irodalmi érintkezések eddigi kutatásának fő irányait a tárgy-, motívum- és hatástörténeti vizsgálatokban, illetőleg az egy-egy szerzőre, korszakra korlátozó vagy az érintkezések egész történetét bemutató

kapcsolattörténeti áttekintésekben jelöli meg. Az irodalmi hagyományozódás hosszú távú, műfajokon és korokon egyaránt átívelő folyamatai, mint pl. a nemzeti toposzok és sztereotípiák cse-reforgalma, az országképek változásai, csak újabban kerültek a figyelem előterébe. A főbb eredmények áttekintését követően Fassel rávilágít a német és az osztrák irodalom, valamint a Kárpát-medencében egykor virágzó német nyelvű regionális irodalom Magyarország-képeinek különbségeire. Míg az előbbit megfigyelése szerint összességében a klisék nagymértékű átvétele, illetőleg határozott elvetése, a másodikat az élesebb összeütközések és az egyes kérdések árnyaltabb kezelése jellemzik, az utóbbinak fontos vonása az objektivitás gyakori hiánya.

A kötet további fontos tanulsága, hogy az imagológiai kutatásoknak a jövőben túl kell lépnie a közvetlen irodalmi kapcsolatok és kétoldalú kölcsönhatások, azaz egy nemzeti irodalom egy másik országról alkotott képének a vizsgálatán. Az ön-képek és az idegen-képek összetett viszonyrendszere csak a komparatiztika eszközeivel vizsgálható eredményesen. A figyelemnek ugyanúgy ki kell terjednie például a nyelvi motívumokra, az idegen toponímiai utalásokra és személynevekre, az intertextuális vonatkozásokra, az egy országon belül megtalálható etnikai, nyelvi, társadalmi, kulturális és életmódbeli különbségekre, az adott kultúrán belüli közvetítési folyamatokra és mentalitásbeli változásokra, mint a külföldi irodalmak országképeinek szembeállítására az adott ország történeti, politikai, és kulturális önértelmezéseivel.

Ezekhez a felismerésekhez szorosan kapcsolódik a Fata Márta által szerkesztett tanulmánykötet. A gyűjtemény fő célja, hogy jól kiválasztott esettanulmányok segítségével hozzájáruljon a német historiográfia, azon belül az ún. Délkelet-Európa-kutatás és a magyar történettudomány eredményeinek integrációjához, elősegítse a mindkét oldalon meglévő elfogultságok, sztereotípiák és előítéletek felszámolását, s elmélyítse a kölcsönös megértés lehetőségeit. A német történetírásban élő Magyarország-képek fő sajátosságait számba vevő bevezetővel együtt összesen tizennyolc tanulmányt tartalmazó kötet szerzői között egyaránt találunk doktoranduszt és egyetemi tanárt, többek között az oxfordi, a hamburgi,

a müncheni, a miskolci, a freiburgi és a jénai egyetemről.

A kötet időbeli súlypontját a XIX. és a XX. századdal kapcsolatos tanulmányok alkotják, s csupán egy-egy dolgozat foglalkozik a középkori magyar uralkodók értékelésével az újabb német mediaevisztikában, illetőleg a magyar történelem XVIII. századi oktatásával a göttingeni egyetemen. Az utóbbi, irodalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemlő témát Futaky István, a göttingeni egyetem Finnugor Intézetének Magyarországon is jól ismert, nyugalmazott professzora dolgozta fel. Tanulmánya számos adattal világítja meg a felismerést, mely szerint a göttingeni tudományos életben a XVIII. század volt a Magyarország iránti érdeklődés legintenzívebb időszaka. Az oda látogató magyarországi történész hallgatók és kutatók nagy száma mellett ezt tanúsítja például a göttingeni Egyetemi Könyvtár magyar történelemmel kapcsolatos XVIII. századi könyvvállománya, melynek egy részét Horányi Elek írói lexikonának módszeres feldolgozásával szerezték be. A magyar történelem és a korabeli magyarországi események iránt érdeklődő göttingeni professzorok közé tartozott August Ludwig Schlözer és Christian Gottlob Heyne mellett Ludwig Timotheus Spittler és Ludwig Albrecht Gebhardi, akiknek hatása saját magyar tárgyú műveiken, recenzióikon és magyarországi hallgatóikon keresztül egyaránt érvényesült. A *Göttingische Gelehrte Anzeigen* hasábjain az első száz évben megjelent magyar vonatkozású publikációk Futaky István és Kristin Schwamm által összeállított, közel hatszáz tételes katalógusa a megjelenése óta eltelt közel húsz évben számos fontos feldolgozásnak és új eredménynek vált alapjává, itthon és külföldön egyaránt.

A kötet több tanulmánya jeles német történészek Magyarország-képét vizsgálja, akik között olyan neveket találunk, mint Ernst Moritz Arndt, Friedrich Schlegel, Karl von Rotteck, Leopold Ranke, a Mályusz Elemérrel is levelező Fritz Valjavec, továbbá Jörg K. Hoensch és Georg Stadtmüller. Külön tanulmány foglalkozik a brit történetírás Magyarország-képével, a magyarországi nemzeti-ségi kérdés és a magyar jogtörténet historiográfiájával, az összefoglaló történeti munkák, a tankönyvek és a népszerű-tudományos irodalom közvetítő szerepével, valamint a müncheni Ungarisches

Institut falai között végzett kutatásokkal. A XX. századi magyar történelem eseményei közül megkülönböztetett figyelemben részesül a kötetben a magyarországi németek kitelepítése és az 1988/89-es politikai rendszerváltás. A legújabb kori magyar történelem iránti fokozott német érdeklődést tanúsítja az a bibliográfia, amely az 1980–1999 közötti húsz éves időszakból jóval több mint kétszáz tételt tartalmaz, köztük félszáznál több monográfiát és huszonegy tanulmánykötetet.

A kötet fő érdeme, hogy elsőként tesz kísérletet a XIX–XX. századi német historiográfiában élő Magyarország-képek számbavételére, a képek keletkezésének és történeti változásainak megragadására. Felhívja a figyelmet arra, hogy szükséges és hasznos lenne kiterjeszteni a számbavételt a korábbi évszázadok német historiográfiájára, mivel egyrészt ez jóval kevésbé ismert, másrészt az újabb szakirodalomban számos, a korábbi művekből ellenőrizetlenül átvett, téves megállapítás és historiográfiai toposz található. A kötet egyben ösztönzést adhat a magyar és a német irodalomtudományok a két nemzeti irodalom országgépeivel kapcsolatos eddigi vizsgálatok módszeres áttekintésére.

Összegezve megállapítható, Horst Fasselt és Fata Mártát egyaránt hálás köszönet illeti munkájukért. Mindkét kötet jelentős hozzájárulás a német-magyar irodalmi, historiográfiai kapcsolatok történetéhez és az utóbbi évtizedekben felendült ún. imagológiai kutatásokhoz. A két kötet a reflexió eltérő szintjén mintegy kettős tükröt tart a magyarországi irodalmi és történeti önértelmezések elé, s éles fényvel világítja meg a fehér foltokat és a nézetkülönbségeket. Fontosnak tartom, hogy Horst Fassel minél szélesebb forrásbázisra támaszkodva, az irodalomtörténeti és imagológiai szempontok következetes alkalmazásával, a vonatkozó magyarországi kutatások eredményeinek integrálásával, módszeresen dolgozza fel az összegyűjtött anyagot. Ugyanilyen fontos, hogy Fata Márta terjessze ki figyelmét a késő középkori és kora újkori német historiográfiára, s tegyen kísérletet a német történetírás Magyarországgépeinek átfogó bemutatására.

TÜSKÉS GÁBOR

Il „Perfetto Capitano“. Immagini e realtà (secoli XV–XVII). (A cura di) *Marcello Fantoni*, Roma, Bulzoni, 2001, 532.

Minden emberi közösségnek, minden kulturális formációnak fontos jellemzője, árukodó eleme, hogy milyen viselkedési, életvezetési – karrier modelleket dolgoz ki tagjai számára, milyen követendőnek állított figurákat állít, illetve ezek alapján hogyan értékeli, értelmezi magát, hogyan értelmezik magukat a résztvevők. Jól tudjuk a régiség magyar irodalmából, hogy Balassi Bálint *Egy katonának* néven ismert szövege a korabeli hazai szituációra aplikálva dolgozza ki emberideálját, a reneszánsz ember hön „variánsát“. A hazai közvélemény számára a vitéz katona a humanista modell, pontosabban a XVI. században, Itáliában főszereplő udvari ember magyar megfelelője, akinek tanuló oskolája, sétáló palotája a csatatér.

A bulzoni Kiadó tanulmánykötete viszont minden bizonynyal módosíthatja majd e képet, hiszen az Il „Perfetto Capitano“ tanulmányai sorra amellett érvelnek, hogy a XVI–XVII. századi Itáliában a harci virtus, illetve a vitéz katona, a „Tökéletes Kapitány“, bizonyos, meghatározott társadalmi csoport, az udvarok közössége számára kulcsfontosságú figura volt, legalább olyan fontos, mint az udvaronc, az udvari ember. A kifinomult olasz és a durvább magyar modell szembeállítását túlságosan leegyszerűsítőnek bizonyul: a kötet tanulmányozása után arra a következtetésre juthatunk, hogy nem az a fontos különbség a két kulturális formáció által teremtett emblemikus figurák között, hogy az egyik intellektuális, civilizált, a másik pedig inkább militáns, hanem hogy a hazaiában csak az egyik volt jelen.

Az utóbbi két évtized olaszországi reneszánsz és barokk kutatásának fő stratégiája, hogy nem egymás melletti, párhuzamos narrációkban, „történetekben“ igyekszik elbeszélni a korszak kulturális jelenségeinek történetét, nem irodalom-, színház-, iskolatörténeteket készít például, hanem bizonyos jelenségeket igyekszik a lehető legtöbb oldalról megvizsgálni, inderdiszciplinális kutatások segítségével próbálja meg feltérképezni elsősorban az udvarok világát. Jelen kötet az egyik központi figurát, főszereplőt, a katonai vezető

megismerni igyekvő néhány évvel ezelőtt a ferrarai Istituto di Studi Rinascimentali-ban a Georgetown University által szervezett szeminárium-sorozat eredményeit teszi közzé. A „Tökéletes Kapitány” egyszerre reális és virtuális alak, mint a jelző mutatja olyan modellt, melyet a közösség alkotott meg az e feladatot betöltők számára viszonyítási pontul, hogy aztán az egyes személyek teljesítményét aszerint értékelje, kinek hogyan sikerült igazodnia hozzá, mennyire sikerült megközelítenie, a gyakorlatban megvalósítania az ideált. Az irodalom és a képzőművészetek feladata e téren a modell megformálása, megjelenítése és propagálása volt, a művészet virtuális térben kelt életre az az alak, akit a reális világban imitálni kellett, illetve akit imitálni javasoltak.

A Tökéletes Kapitány ugyanakkor nem magányos alak, egy paradigma szerves része, azon belül körülhatárolt terület, melyben, mely számára érvényes, ahol modellként funkcionál: az udvar társadalmán belül az arisztokrácia és kitüntetetten az uralkodócsaládok tagjai, a „hercegek” számára válik követendő modellé. Míg a XV. században az ideális katona a zsoldosvezér, az ideális uralkodó pedig a civilizátor, államépítő, addig – a politikai szituációban bekövetkező változások hatására – a XVI. században a hadi és civil erőket egyesítő „Gran Capitano” lesz a mérték. A XVII. századra pedig, amikor az itáliai kis államok függése az európai nagyhatalmaktól még meghatározóbbá válik, a hajdani uralkodók a nagy háborúkban valamely birodalom hadseregének vezénylőivé válnak, a lovagi hagyományokat megőrző vitéz fejedelem hivatásos katonává válik. A kötetben szereplő tanulmányok arra vállalkoznak, hogy e bő két évszázados alakulástörténet minél több aspektusból, a sajátos szituációtól függő variánsokkal együtt mutassák be. Nem monografikus igényű, összefoglaló, mindentudó kézikönyv született, a cél – amint azt az előszóban a szerkesztő, Marcello Fantoni kifejti – a korban a Tökéletes Kapitányról zajlott ikonográfiai-textuális diskurzus megismerése volt, az hogy milyen módokon és milyen anyagból épült fel e paradigmikus figura. Nem csak a több mint háromszáz, a témával foglalkozó ma ismert kiadványt kell ehhez tanulmányozni (ezek egyik csoportja biografikus, másik része értekező szöveg), de a feltáró értelmezés tárgyát képezik képzőművészeti alkotások, rítusok, ceremóniák, színházi és egyéb

ünnepi díszletek is, melyek ugyanúgy munkálkodtak a modell megjelenítésén, mint az írott alkotások. A vizsgálat horizontja nem csak ezen irányokban terjeszkedik túl a tradicionálison (legálábbis, ami az olasz hagyományokat illeti), de olyan pozíciót vesz fel, melyből láthatóvá válnak az Alpokon túli területek variánsai is: jelen kötetben az Itália sorsára döntő befolyást gyakorló spanyol közösség kap kitüntetett figyelmet, de egy-egy német és lengyel tárgyú tanulmányval a kelet-európai szituáció is a diskurzus részeseként jelenik meg.

Az első fejezet a Nagy Kapitány és a hatalom címet viseli, az itt helyet kapott hat tanulmány azt kutatja, mi a szerepe a katonai vezetőknek a kor hatalomgyakorlási technikáiban, államigazgatásában és nemzetközi kapcsolataiban – nem a háborús események kronológiáját állítják össze, hanem arra figyelnek, miként hasznosító a gyakorlati politizálásban a vitéz katona toposza. Figyeljük arra irányul, miként vált az uralkodó, a politizáló elit imázsának részévé, illetve, mivel a középkori, lovagi hagyományok (és antik tradíció) katonafejedelem képe hogyan módosult, milyen új elemekkel bővült, milyen átértelmeződéseken, átpcionálisan eljárásokon keresztül formálódott. Mert a XV. századi fejedelem politizálásának, tevékenységének is fontos eleme volt a hadviselés (a kisebb államok vezetőinek a katonáskodás volt a legfontosabb bevételi forrás), de a modellképzésben, az ikonográfiában a civilizátor uralkodó volt a főszerep. Az egyes írások exemplum-szerűen mutatják be a Farnese, a Medici dinasztiák önképalakító és a képet legitimizáló stratégiáit, de esik szó a nápolyi királyság arisztokratáinak vagy Velence patríciusdinasztiáinak hasonló törekvéseiről, illetve az itáliai történelemben szerepet játszó néhány spanyol hadvezér portréja is elének kerül. Utóbbiak azért is kiemelkedő jelentőségűek, mert a XVII. századra, a spanyol dominancia erősödésével (mikor az olasz arisztokraták a Habsburg seregek vezetőiként tűnnek fel európa szerte), a hadvezér-fejedelem helyett kínáltak applikálható modellt.

A második fejezet címe: A Nagy Kapitány és a politikai irodalom; az itt szereplő három tanulmány a kor politikai irodalmában formálódó kapitány-képet igyekszik rekonstruálni. Daniela Frigo írása szerint a XVI–XVII. századi politikus-toposz jellemzője, hogy két alapvető kompetenciát, az

államigazgatást és a hadvezetést egyesít. Az olasz politikus, pontosabban az uralkodó fejedelem (összhangban a felszíglet korábbi évszázadok során kidolgozott politikai kultúrájával és gyakorlatával) a békés, diplomáciai megoldásokat részesítette előnyben, a fegyveres konfliktusokban pedig nem az ellenfél megsemmisítése, hanem a minél előnyösebb saját pozíció elfoglalása volt a cél: ezért jártak kis emberáldozatokkal a városállamok közt lezajlott összetűzések. E gyakorlatot az idegen, Alpokon túli hadseregek, s velük egy olasz földön ismeretlen gyakorlat megjelenése változtatta meg, a franciák 1492-es hadjáratával e tekintetben is új korszak kezdődött. Ugyanakkor a városállamok érintkezése folyamán kidolgozott technikák, a diplomácia, a problémák tárgyalásos rendezésének módszere az idegen hatalmak számára bizonyult követhető modellnek – a két stratégia a XVII. század elején, a harminc éves háborúban egyszerre volt jelen, bár a fegyveres megoldás játszotta továbbra is a vezető szerepet. Pierpaolo Merlin tanulmánya a jeles politikai elméletíró, Giovanni Botero életművét olvassa át a kapitány-fejedelem azokban megrajzolt képét igyekezve rekonstruálni, Richard E. Schade pedig a XVI. századi német nyomtatványok textuális és figurális kapitány-ábrázolásait veszi szemügyre.

A harmadik fejezet az Ikonográfia címet viseli, az itt olvasható szövegek a tökéletes kapitány ikonográfiájának jellemzőit, illetve ezek változásait mutatják be, ismét példák segítségével. Elisabet Oy-Marra a XV–XVI. században bekövetkező módosulásokat mutatja be; szerinte a változások leglátványosabban a felhasznált műveltség területén mutathatók meg. Míg a XV. század második felének fejedelmei, államai a mitológiát választják az allegorikus és metaforikus modellképző eljárásokban (lásd a Ferrari Ercole d'Este Herkules-kultusza, vagy a firenzei Dávid és Herkules szimbolika), addig a XVI. században inkább a valós történelmi figurák, elsősorban a római hadvezérek válnak viszonyítási ponttá, illetve ikonográfiai sémává. Raffaele Tamalio egy híres katona-fejedelem dinasztia, a Gonzagák egyik jeles hadvezére, Ferrante Gonzaga irodalmi és ikonográfiai megjelenítéseit mutatja be és elemzi, Jerzy Miziolek pedig a lengyel uralkodók képi megjelenítésében vizsgálja a klasszikus hadvezér-ábrázolások imitációját. Joanna Woods-Mardsen a Machiavelli szövegeiben kidolgozott kapitány-kép és a hódítások

megjelenítése közötti kapcsolatot igyekszik feltárni: pontosabban az emlékérmékre koncentrált tanulmány az érdemek Machiavelli felől igyekszik értelmezni. A kötet záró tanulmány, Suzanne E. L. Probst tollából, a tiroli nagyhercegek ambrasi kastélyának „Hős-galériáját”, illetve az ott található hadvezér-ábrázolásokat tekinti át abból a szempontból, hogy hogyan stilizálják át, hogyan beszélnek el ezen alkotások a „háború művészetét”, illetve az erre vonatkozó korabeli elképzeléseket és gyakorlatot.

PUSKÁS ISTVÁN

Selva di vario narrare. Schede per lo studio della narrazione breve nel Seicento (Szerk. és bev. Maria Antoinetta Cortini – Luisa Mulas A cura di), Bulzoni-Roma, 2000, 587.

A novella a régi olasz irodalom máig egyik legismertebb, legnépszerűbb hagyománya mind a kutatók közössége, mind a szélesebb olvasóközönség számára; Boccaccio és a reneszánsz novellisták közközen fogorognak, amint tovább élnek korabeli európai követőik is. Vajmi keveset tudunk viszont a *narrar breve* XVI. század utáni történetéről, a barokk kisprózájáról – összefüggésben az egész itáliai irodalom térvesztésével, hiszen, noha a korabeli európai közösség számára továbbra is fontos igazodási pont maradt, az utókor szemében sokat veszített jelentőségéből. Az irodalomtörténész számára éppen marginális helyzete teheti viszont érdekessé; egzotikus, meglehetősen ritkán látogatott terület, izgalmas felfedezések várják az erre kalandozót. A közelmúlt kutatásainak köszönhetően átértékelődni látszik megítélésre, másként látjuk, másként értjük, mint néhány évtizeddel korábban (gondoljunk Benedetto Croce elmarasztaló ítéletére).

Jelen kötet szerzői-szerkesztői leginkább térképet kívántak készíteni az olasz seicento egy területének, a rövid elbeszélő irodalomnak a bejárásához. A kötet célja leginkább a figyelem felkeltése; egy sor érdekes, de eddig valahogyan a könyvtárak polcain porosodni hagyott, elfelejtett könyvet nyitnak ki újra, ajánlanak újraolvasásra, újragondolásra. Munkájuknak az Europa delle Corti Kutatóközpont tevékenysége, eredményei adnak keretet, hátteret, az itt folyó (az ancien regime kul-

tírját megismerni kívánó) kutatások sorába illeszkednek. (A könyv a születő tanulmányokat publikáló római Bulzoni Kiadó Biblioteca del Cinquecento sorozatában látott napvilágot.)

Amint a cím is informál, a XVII. század kisp prózájának tanulmányozásához állítottak össze jegyzeteket, egészen pontosan egy katalógust készítettek a ma ismert, fellelhető kiadványokról. A majd' félezer oldalas bibliográfiát Cortini és Mulas egy-egy tanulmánya vezeti be. Cortini írásának címe: *La narrativa breve nel Seicento* (A rövid elbeszélés a XVII. században), vállalása tehát az, hogy áttekintő képet ad a vizsgát területről. Kiindulási pontja szerint a XVII. századra jórészt felszámolódik a boccaccioi novella hagyomány az olasz irodalomban. Ennek egyik oka az arisztotelészi poétika törvényerőre emelkedése, a figyelem elfordulása más típusok felé. Míg az érdekesebbnek, értékeesebbnek tekintett műfajokban szigorú normarendszer szabályozta a szövegeket, áthághatatlan hierarchiát, osztályozást állítva fel, addig a rövid elbeszélés szabályrendszere fellazult, mind kevésbé volt fontos a tradicionális modellek követése, s ezzel együtt a kisp próza egyes alakzatai közötti határok is fellazultak, sőt öszszemosódtak. Az egyik legszembetűnőbb változás a kerettörténet háttérbe szorulása, sőt sok esetben eltűnése volt. A seicentóban sorra jelennek meg a különféle érdekes történeteket egybegyűjtő kötetek, azonban ezek elrendezésére nem figyelnek a szerzők, nem is igen kötik őket öszsze, nem építenek belőlük koherens szöveget. Ez minden bizonnyal összefüggésben van a barokk világlátásával, mely nem rendként, hanem káosz-ként, labirintusként élte meg a világot (illetve a humanistákkal ellentétben lemondott arról, hogy meglássa a káosz mögötti rendet), nem véletlenül viselik e gyűjtemények a Selva (Vadon), Labirinto (Labirintus) címeket. Ha viszont kerettörténetbe ágyazódnak az epizódok, akkor sokszor a korabeli regényhez válnak hasonlatossá a szövegek, melyek jórészt a főhős, főhősök kalandjainak sorát mesélik el, lazán fűzve egymáshoz az egyes történeteket, bőven alkalmazva az elbeszélésen belüli függő beszédet, a szereplők által előadott részleteket.

Ezekben a gyűjteményekben különböző eredetű, típusú rövid elbeszélések keverednek, a szerzők és a korabeli elméletírók sem használják egységes terminológiát, a brevisitas kategóriájába sorol-

ják a fabulát, a novellát, a rövid, szellemes, csatános mondásokat, aforizmákat, híres emberek cselekedeteiről szóló anekdotákat, szentek életrajzait. Van viszont egy közös jellemzőjük: a példázatosság. Kivételet nélkül valamilyen erkölcsi tanítás kifejtése céljából kerülnek előadásra, kimondottan azért, hogy a kevésbé művelt olvasóközönséget okítsák. Szerepüknek (a bevezetésnek tanúsága szerint) tudatában is vannak, elhatárolódnak a „tűz mellett előadott” gyermekmeséktől, sikerül tehát helyet találniuk a kor irodalmi, kulturális paradigmájában. Az átrendeződés, az újrapozicionálás nem jelenti a műfaj eltűnését, még csak nem is a krízisről, hanyatlásról van szó, hanem alkalmazkodásról egy megváltozó situációhoz. Igaz (erről nem ejt szót a tanulmány szerzője) az új funkciók és az új tulajdonságok rokonok egy korábbi állapottal: a középkori irodalomban volt a kisp prózára hasonló szerep osztva. A novella alakulástörténetének barokk szakaszát tekinthetjük így visszafejlődésnek, retrográd folyamatnak is – Cortini nem hoz ilyen ítéletet, jelezve ezzel azon jelenkori kutatási álláspontot is, mely nem tesz értékkülönbséget a kultúra egyes korszakai között, mert nem igyekszik fejlődéstörténetet írni.

A második tanulmány a *Dalla Favola alla Historia e ritorno* (A fabulától a történelmiig és vissza) címet viseli, tehát a rövid próza egy lehetséges (egy adott szempontból elmondott) alakulástörténetét foglalja össze. Mulas figyelme arra irányul, hogy végigkövesse, milyen területeken és hogyan hasznosítja, használja a korszak a történelmi hagyományt, pontosabban a történelmi szövegek tradícióját. A *narrar breve* alkotói számára az elődök, azok produktumai nem az imitáció humanista technikájának modellezett mintái, nem ekként viszonyulnak hozzájuk, nem viszonyítási pontok, hanem források, ahonnan az elbeszélő történeteket szerezhet. Cortini is kitér a realitás-fikcionalitás viszonyára e szövegek esetében – önmeghatározásuk egyik alapja, hogy valós vagy fantázia szülte történetnek állítják-e magukat. (A kérdés a hosszabb és tekintélyesebb elbeszélő műfajokkal – az epossszal és a regénnyel – foglalkozó korabeli elméletírók számára is kardinális volt.) A seicento szerzői tehát szabadon (és nagy kedvvel) fosztogatják a történelmi tárgyú irodalmat, hogy aztán a talált történeteket saját szándékukhoz igazítva, e szerint értelmezve (a kívánt tanítás kifejtése érdekében) beszéljék el. Viszont az elbe-

szelések nem állnak össze koherens narratívává, nem épül belőlük történelem, érdekes, tanulságos epizódok soraként szerveződnek kötetekbe. kronológiai, geográfiai vagy egyéb a történetírás által alkalmazott szempont nélkül. Egymás mellé kerülnek klasszikus ókori, biblia, középkori és kortárs személyek, események. A válogatások alapja általában valamilyen közös jellemző: híres-neves férfiak és nők cselekedetei, jó vagy rossz véget érő életutak, követendő vagy éppen kerülendő modellek.

Mulas egy sajátos csoportra külön is kitér: a keresztény szentek életrajzaira, melyek a szakrális irodalom regiszteréből a laikus, profán felé mozdulnak el. A szent életű személyek a helyes, követendő élet modelljeként szerepelnek, de nem a túlvilági jutalom elnyerése, a felkészülés okán, a praktikus, evilági mindennapokhoz kínálnak tanácsokat. A korban megjelent történetgyűjtemények jelentős részének ugyanakkor volt kompetenciája az egyházi irodalomban is: egy szál az a gyakori szerzői ajánlás, mely az olvasót az ünnepnapokon e tanulságos históriák olvasására invitálja, vagy egy másik, még erősebb, mely e történeteket a prédikátorok közösségének szánja, hiszen az alsó műveltségi regiszterhez, a tanulatlanabb befogadói közösséghez igazított elbeszélések példázatként is funkcionálhattak, az egyházi beszéd részesei is lehettek. A pozicionálás, a hierarchiában betöltendő szerep megtalálása és elfoglalása (az értéktelenebb, kisebb presztízszű státusz) több eljáráson keresztül történik: a műveltségi anyag kiválasztása, a kifejtett tanítások köre mellett ilyen a művelt irodalom által alkalmazott retorikai szabályrendszer kimondott elutasítása. A tanulmányból kibontakozó kispőzta-történet átrendeződés-, ártéltelmezés-történetet bont ki: a korábban az elit kultúrához tartozó történelmi műveltség (az ezen alapuló elbeszélések) az alacsony kulturális regiszter részeseivé válnak, míg a magas kultúra a korábban kevésbé értékesnek, figyelemre méltónak tartott fantasztikus történeteket részesíti előnyben a XVII. század végére.

A kispőzta-kutatást elősegítő bibliográfia a két bevezető tanulmány után a szerzők neve szerinti abc-rendben rendszerezi az olaszországi könyvtárakban ma fellelhető – a téma szempontjából érdekes – köteteket. Már a lista terjedelme is mutatja, hogy a barokk itáliai irodalmának egyáltalán nem elhanyagolható szelete ez, nélküle nem

beszélhető el a korszak története. A bibliográfia tételei (valóban inkább jegyzetek) nem csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák (szerző neve, a mű teljes címe, a kiadó, a kiadás helye, ideje, a kötet terjedelme, valamint a jelenlegi lelőhelyek), de ahol lehetséges, a szerkesztők röviden összefoglalják a szerzői előszavakból, megjegyzések-ből rekonstruálható metakommunikációs információkat is: hogyan pozicionálja, hogyan érti-tinkinti magát a szöveg, mit mond magáról, mit gondol az elbeszélésre kerülő történetek műfajáról, létmódjáról, tipológiájáról. A listát a forrásként szolgált korabeli bibliográfiák ismertetése, valamint mutatók egészítik ki. Hiánypótló forráskiadvány; nem csupán a korszak olasz irodalmával foglalkozóknak nyújt segítséget, de a hazai kutatások, a (katolikus) irodalom külföldi mintáinak, forrásainak tanulmányozásához is hozzájárulhat tájékoztató, eligazító információival, illetve a korabeli teoretikus háttér felvázolásával.

PUSKÁS ISTVÁN

Renate Schreiber: „ein Galeria nach meinem humor”. Erzherzog Leopold Wilhelm. Wien – Milano: Kunsthistorisches Museum – Skira, 2004. (Schriften des Kunsthistorischen Museums, Bd. 8), 198.

Lipót Vilmost főherceg (1614–1662) a Habsburg-ház legjelentősebb műgyűjtője, aki azonban a művészettörténeti szakmán kívül mindeddig kevésbé volt ismert. Már a kortársak nagyra értékelték festmény-, szobor-, rajz- és falikárpit-gyűjteményét, melynek darabjai ma megbecsült részét alkotják a bécsi Kunsthistorisches Museum törzsszállományának. Gyűjteménye azon kevés XVII. századi magángyűjtemény közé tartozik, melyek anyaga lényegében ma is együtt van, s amelyek története pontosan nyomon követhető. A főherceg érdemeit növeli, hogy ő volt az első gyűjtő a Habsburgok közül, aki a festészetet állította érdeklődése középpontjába. Olyan mesterművek megszerzése fűződik a nevéhez, mint például Parmigianino: *Egy fiatal hölgy arcképe (Contessa Gozzadini)*, Giorgione: *Laura és A három filozófus*, Bassano: *Furulyázó fiú*, továbbá Raffaello: *Szent Margit* című festménye, s jól ismertek a főherceg brüsszeli gyűjteményét több változatban megfestő ifj. David Teniers galéria-

képei is. Lipót Vilmos alakja és a róla szóló monográfia irodalomtörténeti szempontból azért érdemel figyelmet, mert a főherceg kitűnően verselt olaszul, olasz nyelvű verseinek egy része megjelent nyomtatásban, s több más irodalmi megnyilvánulás kapcsolódik a személyéhez.

Mint II. Ferdinánd legkisebb fiát egyházi pályára szánták, különböző püspöki kinevezéseinek azonban jelentősebb diplomáciai és katonai tevékenysége. Fivére, III. Ferdinánd a harmincéves háborúban kétszer is őt bízta meg a császári hadsereg vezetésével. 1641-től a Német Lovagrend nagymestere, s 1646-tól tíz éven át Spanyol Németalföld helytartójának tiszttségét töltötte be. A családjával és annak érdekeivel szembeni feltétlen lojalitás jellemezte, s ennek rendelte alá rövid életű házassági tervét is Maria Teresa infánsnővel, melyet Bécs és Madrid részéről egyaránt eleve kudarcra ítétek. Nyolc éves korától a császár második felesége, Eleonóra Gonzaga nevelte, aki különösen kedvelte, s nemcsak az itáliai kultúra több elemét honosította meg a bécsi udvarban, hanem a főherceggel is megismertette és megkedvelte a saját anyanyelvét.

A monográfus, Renate Schreiber elsősorban történész, aki doktori értekezésének továbbfejlesztett, gazdagon illusztrált változatát tette most közzé a Kunsthistorisches Museum rangos sorozatában. A vállalkozás közvetlen előzménye a belgiumi Alden Biesenben 2003 őszén rendezett nagyszabású kiállítás és a hozzá kapcsolódó katalógus, mely Lipót Vilmos helytartói tevékenységét állította a középpontba (Krijg en kunst. Leopold Willem (1614–1662), Habsburger, landvoogd en kunstverzamelaar. Ed. Jozef Mertens & Franz Aumann. Bilzen: Landcommanderij Alden Biesen, 2003.). A munka terjedelmes forrásanyagát az osztrák levél- és könyvtárakon kívül Brüsszel, München, Augsburg, Drezda, Vaduz, Stockholm és Český Krumlov archívumaiból tárta fel a szerző. A kötet végigvezet az életút állomásain, részletesen megismerteti Lipót Vilmos mecénási és műgyűjtő tevékenységével, s külön fejezetet szentel költészetének.

A főherceg költő próbálkozásainak fejlesztésében Schreiber megállapítása szerint fontos szerepet játszott praepceptora, Dr. Elias Schiller, továbbá Giovanni Valentini, a császári udvar karmestere. Eleonóra Gonzaga és Valentini fáradozásainak eredményeként Lipót Vilmos a korabeli megítélés szerint úgy tudott olaszul, mint csak kevesen

a császári udvarban. Míg németsége gyakran durva, olaszága mindig elegáns, csiszolt volt. Valentini egyaránt hozzájárult Lipót Vilmos és III. Ferdinánd zenei, költői tehetségének kibontakozásához, s rendszeresen segítette próbálkozásaitak bírálataival. A főherceg és fivére levelezésének fő témája a zene és az alkimia mellett a költészet; kölcsönösen elküldték egymásnak munkáikat, s III. Ferdinánd és I. Lipót megzenésítette Lipót Vilmos néhány versét. A levelekből megtudjuk azt is, hogy verseit a főherceg gyakran a különböző katonai táborokban írta.

A főherceg olasz költészet melletti elkötelezettségét tanúsítja, hogy udvari költőit Itáliából választotta. Első udvari költője Orazio Persino lett 1642-ben. Később Antonio Abatit hívta udvarába, aki a főherceg Bécsbe való visszatéréséig maradt Brüsszelben. Ascanio Amalteo 1650–51-ben időzött nála. Ők közvetítették számára az olasz költészet újabb törekvéseit és – mint Schreiber feltételezi – az akadémiai gondolatot.

Lipót Vilmos költészetének fő forrása a kötet tanúsága szerint a *Diporti del Crescente* című 1656-ban Brüsszelben megjelent, III. Ferdinándnak ajánlott anonim versgyűjtemény. Ebben a darabok többségének szerzője Schreiber állítása szerint maga a főherceg, az attribúciót azonban külön nem indokolja. A versekben a kor tipikus költői témái, műfajai és toposzai jelennek meg. A Lipót Vilmosnak tulajdonított, több mint száz vers a morális, a vallási és a heroikus témakörökbe sorolható, ezenkívül közel száz, szerelmi tárgyú vers található a kötetben. A versek fő témái a vanitasgondolat, a zene szeretete, a háború, a szerelem kínjai és reménytelensége, de olyan hétköznapi témák is előfordulnak, mint pl. a fogfájás. A versek többsége madrigál; van még köztük anagramma, színpadi használatra készült dialógus, oratórium és különféle játékos betűkombináció. Több közülük kifejezetten alkalmi jellegű. Színvonaluk eléri, sőt több esetben meghaladja a kor olasz nyelvű műkedvelő költészetének átlagos színvonalát. A nyomtatott gyűjtemény darabjain kívül Schreiber több, eddig publikálatlan verskéziratot is közöl a stockholmi Riksarkiv anyagából, az 1646–48 közti időszakból.

Michael Ritter és Herbert Seifert kutatásai alapján Renate Schreiber feltételezi, hogy a főherceg németalföldi helytartósága idején olasz akadémia működött Brüsszelben, melyet a több itáliai aka-

démiában tagságot viselő Abati kezdeményezett. Ezt a feltevést látszik igazolni a *Diporti* első részében található néhány vers, melyek akadémiai összejövetelekre utalnak. Az ugyanitt található, „Crescit eundo” mottójú emblémakép és a hozzá tartozó vers az egyik lehetséges értelmezés szerint Lipót Vilmos akadémiai nevére („il Crescente”) és az akadémiai tevékenység hasznosságára utal. Tény, hogy visszatérve Bécsbe a főherceg kezdeményezte egy olasz akadémia létrehozását III. Ferdinánd védnöksége alatt, mely elsősorban a nyelv gyakorlását és az udvar igényes szórakozását szolgálta. A főherceg sokoldalú érdeklődését jelzi, hogy Athanasius Kircher 1650-ben neki ajánlotta *Musurgia universalis* című ismert zeneelméleti művét, s Martinus Martini, az első Kína-missionárius is neki dedikálta a Kína-térképek első, nyomtatásban megjelent gyűjteményét. A személyéhez kapcsolódó további irodalmi megnyilvánulások közül említést érdemel, hogy helytartói kinevezése alkalmával a belga jezsuiták himnuszokkal és hódoló versekkel üdvözölték, majd 1650 új évére egy különlegesen díszített, kéziratos emblémagyűjteményt állítottak össze a tiszteletére. Az emblémák a brüsszeli jezsuita rendházban a főherceg által adott ünnepi lakoma fogásait állítják párhuzamba Lipót Vilmos franciák elleni harcának győzelmeivel. Az antwerpeni, brüsszeli és brügge-i jezsuiták rendszeresen színpadi előadásokkal köszöntötték. Dicsőítő életrajzát a magyarországi jezsuita színjátszás történetéből és a Nádasy-féle *Mausoleumból* is jól ismert Nicolaus Avancini állította össze 1665-ben, mely két év múlva franciául is megjelent.

A monográfia értékét elsősorban az adja, hogy ráirányítja a figyelmet a Habsburg-ház egyik méltatlanul háttérben hagyott tagjára, s több ponton helyesbíti a főherceg személyiségéről, fivéréhez fűződő viszonyáról, történeti szerepvállalásáról, művészet- és irodalomtörténeti jelentőségéről alkotott képet. Tovább árnyalja a XVII. századi bécsi császári udvarhoz kapcsolódó olasz nyelvű költészetről Theophil Antonicek és Erika Kanduth által rajzolt képet, s új adatokat szolgáltat az akadémiai mozgalom Itálián kívüli történetéhez. Továbbra is megoldásra vár a kérdés, hogy állandó anyagi gondjai mellett a főherceg hogyan tudta fedezni a gyűjteménye létrehozásával kapcsolatos kiadásokat, s tisztázandó a *Diporti* szerelmi tárgyú darabjainak a szerzősége.

TÜSKÉS GÁBOR

Sigrid Damm: Das Leben des Friedrich Schiller. Wine Wanderung. Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig, 2004, 499.

Arról, hogy egy írói életrajz és egy írói életmű között miféle érintkezések, kölcsönhatások tételvezhetők, különféle álláspontok alakultak ki az utóbbi évtizedekben. Egy erősen rövidre zárt „szerző halála” tézis számúzni kívánta/kívánja a biografikus adalékok telepítését az irodalmi elemzésbe, míg egy régebbi meg egy (leg?)újabb nézőpont szerint az életrajz sem zárható ki a vizsgálatok köréből, mivelhogy az olvasó mindenképp létrehozza a szövegbeli, szövegbe rejtett szerzőt, esetleg a szerzői intenciót is. A Reich-Ranicki által is méltatott, thüringiai származású író, Sigrid Damm nem látszik tudomást venni a följebb említett vitáról, és személyes érintettségű életrajz írására vállalkozik, amelynek során a Schiller-életrajz mintegy kontextusává válik a műveknek. S ez a fajta felfogás jelenti az életrajz-irodalom újdonságát. Míg a regényes biográfiák olyan írói konstrukciók, amelyek reprodukálni kívánják a szerzői „sorsot”, valójában a dokumentaritástól távolabb lépve a célzott „románcolvasó” elképzeléseikhez igazítják az „életrajzi regényt”, s a hangsúlyos a szerzői lesz, Sigrid Damm igen alapos kutatómunkával részint Schillernek és környezetének levelezésére épít, felhasználva a kortársi megnyilatkozásokat, részint olyan „történeti” személyiségként fogja föl a Goethe-korszak egyik reprezentánsát, akinek életútja egyfelől a színházi/színpadi siker ösvényein kanyarog, másfelől viszont a betegségek szorításában jelzi megszakítottságok historikumát. Ez a két tényező nemcsak eltér a goethe-i „írómodell”-től, hanem időleges és változó intenzitású szövetkezéseik ellenére a köztük lappangó feszültségeknek is (egyik) okozója. És talán éppen ezek a feszültségek vezettek annak belátásához, hogy a zűrzavaros német irodalmi viszonyok és kisfejedelmi önkényeskedések ellentétjeképpen kell létrehozniuk azt a korszakot, amely majd a klasszika elnevezést fogja megkapni (a fölemlített ellentétek félreértelmezésében érdekelt) utókortól. Igen tanulságos, miként mutatja be Sigrid Damm Schiller kapcsolatait a Schlegel-ekkel, a háttérben fölvezelve, Goethe hogyan igyekezett nem egyszerűen önmagát elfogadtatni és autoritássá emeltetni a korai német romantikával, hanem a maga elképzeléseivel igazítani Schle-

geléknék sok tekintetben gyökeresen más irodalomfogalmából következő „módszeratanát”. Ugyancsak fontosnak tetszik, mennyire engedett Goethe Schiller tervezgetéseinek, és ennek következtében miért és milyen mértékben vállalta Schiller magára annak ódiáját, hogy Goethe *Római éleghiával* megsérteni látszott a német irodalmi/erkölcsi kánont. Ezzel szemben Goethe személyisége sem tudta áttörni a társadalmi/sznob közvélekedést Christiane Vulpius ügyében, a Goethe – Schiller együttlétnek Goethe élettársa nem lehetett közvetlen tanúja. Számos adalékból, dokumentumból van összeszöve ez az életrajz, amelyben egyetlen úgynevezett műelemzés sincs, ellenben annál több rövid kitérés, „helyszínelés”, személyes élmény. Mindennek ellenére sehol sem enged Sigrid Damm a regényesség csábításának, Schiller életrajza – ha úgy tetszik – részint karriertörténet a német irodalom kisszerű viszonyai között, részint egy idealizmusra hajló tudat nevelődési regénye a tisztázatlan szerzői jog, a nem kevésbé tisztázatlan cselekvési lehetőségek, az anyagi és hatalmi szorítások közepette. Schiller életrajza ennél fogva nem elsősorban egy művész „mintaélet”-e epizódjainak nyomon kísérése (jóllehet éppen a családi levelekből vett szemelvényekből ilyenre is következtethetnénk), hanem a kiváló tehetség sorstörténete, amely történetnek a történelem ellenében kell létrejönnie, olyan művek segítségével, amelyek történelemszemléletet ezt a küzdelmet példázza. Kis túlzással élve: Schiller olyan történelmi személyiségek drámáját alkotja meg, akiknek nem adatik meg az alkotás létrehozása, hanem akik elbuknak, mielőtt teljesedne, amiért síkra szálltak. Szemben korukkal, környezetükkel torzoban marad a mű is, az élet is. A Schiller-biográfia viszont azt tanúsítja, hogy másképpen mint Goethe, Schiller a művet az élet elé helyezve (és erre mint ezt Sigrid Damm igen sok kortársi, személyes dokumentummal alátámasztja, nem is igen volt más lehetősége) elsősorban arra törekedett, hogy önmagának olyan körülményeket teremtsen, amelyek között megírható a mű. Egy regényes életrajz kiaknázná, hogy betegben, a betegágyban miként dolgozott Schiller, életrajzunk ezt tömönatokban végzi el. A kényszerűség és a személyes életterv között kellett Schillernek megtalálnia az arányokat, a weimari viszonyok figyelembe vételével kell megalkotnia mindazt, amit szeretne (meg amit nem szeret, de eleget tesz

a hercegi igényeknek: ezért fordítja le Racine *Phedráját*. Károly Ágost valójában a francia klasszicizmust szereti, nem Schiller Sturm und Drangját, majd klasszikáját).

Sigrid Damm könyve úgy beszél el Schiller életét, hogy közben megtudjuk, milyen volt az a XVIII. század, XIX. század eleje, amelynek egyik legfontosabb irányadója. Weimar nélküle szegényebb lett volna, de az esztétika, a történetírás, a költészet története sem képzelhető el tevékeny hozzájárulása nélkül. Ez olvasható ki Damm asszony szépen megírt életrajzi munkájából.

FRIED ISTVÁN

Zsuzsanna Zöldhelyi-Deák: Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век.) München, Verlag Otto Sagner, 2004, 136. (Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik, hg. von P. Thiernen, Bd. 46.)

Az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása mainapság a kevésbé művelt területek közé tartozik, jóllehet a magyar irodalom összehasonlító kutatásában (annak ellenére, hogy a XIX. században kevesen tudtak oroszul a magyar írók-fordítók közül) nem pusztán kontaktológiai, hanem legalább olyan mértékben műfaj történeti/elméleti jelentőségű az orosz irodalom magyar befogadása. A korábban megjelent, Zöldhelyi Zsuzsa, illetőleg Dukkon Ágnes szerkesztette szöveggyűjteményekből már kirajzolódott az orosz–magyar irodalmi/kulturális érintkezések fő vonulata; a mások által kutatott zenei vonatkozások leginkább Liszt Ferenc életpályájának ürtügyén kerültek elő. Az eddigi elemzésekből (többek között Komlós Aladáréból) viszont kitést, hogy a német közvetítés elhanyagolhatatlan tényező. Zöldhelyi Zsuzsa kismonográfiájában annak igyekszik utánajárni, milyen következményekkel járt ez. Az ugyanis, hogy a túlnyomórészt német, csekélyebb mértékben francia források nyomán alakult az orosz kultúra képe a magyar irodalmi tudatban, és mint e kötet függelékében olvasható, Jókai Mór orosz tárgyú regényeinek (hozzáténnem: és novelláinak) felderíthető a forrásanyaga, a Zöldhelyi Zsuzsa által sajtó alá rendezett kritikai kiadásokból eddig is ismerős volt. A kötet legnagyobb érdeme abban a szövegeket egybevető

és onnan következtetéseket levonó vizsgálatban jelölhető meg, amely jelzi, hogy a szépirodalmi művek „orosz” nyelvű eredetijéhez képest miféle változások következtek be a magyar nyelvű változatban. Másképpen szólva: az orosz nyelvi fordulatok, valamint e fordulatok néprajzi, művelődéstörténeti vonatkozásai miféle alakban találhatók meg (és megtalálhatók-e) a magyar fordításokban. Ami egyben azt a kérdést téteti föl: a magyar olvasóközönség oroszságképét mennyire határozta meg, hogy az irodalmi ismeretek jórészt német nyelvi áttételen keresztül jutottak el hozzá, s szembesültek részint a reformkor és 1848/49 magyar oroszág-tapasztalataival (például a pánszlávizmussal, például Jókainál), részint azzal, hogy a német világirodalom-elképzelések egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az orosz irodalomnak és az ott megvalósuló, a nyugati irodalmakkal nem mindig tökéletesen egybehangzó műfaji változatoknak. S itt elsősorban a verses regény alakváltozataira lehetne gondolni. Külön érdekesség, hogy Zöldhelyi Zsuzsa minuciózus szöveg-egybevetései során fény derül arra, hogy a német közvetítéssel készült magyar szöveg olykor közelebb van az orosz „eredetihez”, mint a német változat, amely többnyire felülstilizálja, a maga imagológiai előfeltevéseihez igazítja az olvasó elé tárandó szöveget. Két német személyiség tevékenységének elemzése különösen fontos ebben a témakörben, Varnhagen von Ensdée és Bodenstedté; ez utóbbi szerepe a magyar *Anyegin*-fordítás létrejöttében már több ízben volt a kutatás tárgya, Bérczy Károly magyar *Anyegin*-jének helyenkénti elmozdulása (nemcsak Puskitól, hanem Bodenstedttől is) egyébként a magyar siker egyik összetevője. Igen jó elemzést kapunk Arany László Lermontov-tanulmányáról és fordításáról, továbbá Turgenyev kisprowájának magyar megjelenéséről és utóéletéről. Megvilágítódik, miért csak a XIX. század végén lesz nagyon erőteljessé a magyar Tolsztoj-recepció, s ebben mi a magyar etikai anarchisták szerepe, illetőleg, miért szorul sokáig (nemcsak a magyar irodalomban) a háttérbe Tolsztoj és Dosztojevszkij Turgenyev mögé; ennek műfaji, nyelvi, tematikai vonatkozásai szintén szóba kerülnek.

Igazi összehasonlító irodalomtörténeti munka Zöldhelyi Zsuzsáé, a fordításelemzések szembevetése eszmétörténeti vonatkozásokkal sikeresnek mondható. Kívánatos volna, ha az 1900–1914

közötti időszak hasonló jellegű feldolgozására is sor kerülne, és a magyar világirodalom-fogalom rétegződéséről kapnánk újabb adalékokat.

FRIED ISTVÁN

H. В. Гоголь. Полное собрание сочинений и писем в двадцати трех томах. Том четвертый, Москва, „Наука”, 2003, 909.

Három évvel ezelőtt, 2001-ben jelent meg az Orosz Tudományos Akadémia Gorkij Világirodalmi Intézet gondozásában a Gogol összes műveit felölelő sorozat első kötete, mely a korai korszak időrendben első darabjait, a *Ganc Kjuhelgarten* című poémát és az *Esték egy gyikamykai tanyán* novellaciklust, s a hozzájuk kapcsolódó szövegeket (piszkozatok, variánsok) tartalmazza – igen részletes és átfogó kommentárokkal, textológiai apparátussal együtt.

A sorozatban most a negyedik kötet jelent meg (megelőzve a 2. és 3. köteteket, az 1830-as évek prózájának közreadását), melyet egészében a *Revizor* szövegkiadásának és filológiájának szentelt a kiadó. A szövegeket gondozta I. A. Zajceva, a kommentárok szerzői: I. A. Zajceva, Ju. V. Mann, további munkatársak: N. L. Vinogradszkaja, E. G. Paderina, E. G. Vagina. A közreadott szövegek az 1855-ös kiadás sorrendjét követik, melyet még Gogol határozott meg az első (1836) és a második (1841) kiadásban, a szerkesztők fontosnak tartották az eredeti, szerzői kompozíciót megőrizni. Jelen kötet tartalmazza a *Revizor*, a *Melléletek a Revizorhoz*, a *Későbbi melléletek a Revizorhoz*, a *Piszkozatok*, a *Más fogalmazványok*, és a *Variánsok* szövegekorpuszokat, továbbá 350 oldalnyi magyarázó jegyzetet, kommentárt. A recenzens, miután végigolvasta ezt a tömböt, arra a meggyőződésre jutott, hogy egy komédia „regényét” ismerte meg, amely szinte ugyanolyan érdekes, de természetesen másképp, mint maga a színmű.

Az első, ún. szorosan vett textológiai részek valójában a szöveggenetika (génétique textuelle, critique génétique) elveihez, módszereihez nagyon közeli módon dolgozzák föl a *Revizor* keletkezésének állomásait, a kéziratok egymáshoz való viszonyának problémáit. Ez az irányzat ismét a szerző-mű viszonyt állítja középpontba, a keletkezés folyamatának tudományos vizsgálatát tűzi

ki célul. Gogol életműve, alkotási módszere pedig igen alkalmasnak tűnik egy ilyen újfajta, a hagyományos filológia módszereit, és az újabb irodalomelméleti diszciplínák, vagy a recepcióesztétika szempontjait egyesítő kutatáshoz. Mindenesetre ez a *Revizor*-kiadás (de akár az előző kötet is) – valószínűleg anélkül, hogy célja lett volna – azoknak a kezébe ad hatásos érveket, akik a szöveggenetikai módszernak a produktívításában hisznek, vagy finomításán munkálkodni szeretnének. A mű létrejöttének folyamatát tárják az olvasó elé a kommentár összeállítói: feldolgozták azokat a leveleket, amelyekben utalás található a tervezett műre, az írás elkezdésére. Majd a kézirat állapotára vonatkozó adatok következnek, az első piszkozat, a szereplők nevei, névváltozatok. Az első és a második redakció összehasonlításakor megállapítják, hogy a szerző sokat javított, s ezeket a javításokat öt szempont szerint csoportosítják. A *Revizor* színházi előadásra szánt változata (szövegkönyv) és a nyomtatott változat is megjelenik 1836-ban, tehát ekkor két *Revizor*-szöveg létezett párhuzamosan. Jelen kötetben a szövegkönyv mint az első nyomtatott változat variánsa kap helyet, a javítások különböző rétegeinek tükrözésével, mely egyúttal Gogol munkastílusáról, az állandó javítás igényéről is tanúskodik. A színmű létrejöttéhez tartoznak a cenzúrára, a pártfogói körre (Zsukovszkij, Vjazemszkij, Vielgorszki), a premierre és a darab korabeli fogadtatására vonatkozó adatok. Egész történetek kerekednek ki a *Revizor* 2. kiadásával kapcsolatos ügyekből, Pogogyin és Sz. T. Akszakov közreműködéséről, továbbá az 1842-es kiadás hibáiról. Gogol ekkor külföldön tartózkodott, s nem tudta ellenőrizni a szöveget, így tehát ez, majd az ezen alapuló 1855-ös *Revizor*-publikáció sem tekinthető autorizált kiadásnak.

Rendkívül érdekes és irodalmi szempontból tanulságos a komédia alapjául szolgáló szüzsé Gogolhoz kerülése. Az író maga mesélte 1851-ben Akszakovéknál, hogy Puskin-tól hallott P. P. Szvinyinről, aki Besszarábiában magasrangú csinovnyiknak adta ki magát, s voltak, akik komolyan elhítték ezt a misztifikációt. Más források is megerősítik Gogol visszaemlékezését, valamint Szvinyin személyének és kalandjának valóságát (Danyilevszkij, Bogyanszkij naplóbejegyzése), sőt, Puskinnal is megesezt valami hasonló történet Nyizsnyij Novgorodban, amikor anyagot gyűjteni

utazott a Pugacsov-felkelés történetéhez: őt is inkognitóban utazgató „revizor-félének” tekintették. Továbbá még két ilyen valóságos *qui pro quo* összetévesztésről olvashatunk a kommentárban, mindkettő a novgorodi kormányzóságban fekvő kisvárosban, Usztyuzsnában játszódott le, így tehát négy olyan tényleges eset tarthatunk számon, amelyek közvetlenül hatással lehettek a *Revizor* szüzséjére, úgy, hogy Gogol hallomásból ismerte őket (Puskin „történeteit” közvetlenül tőle tudhatta). De még ezen felül is sok anekdota járt körben a hamis revizorokról az 1820–30-as években, a témának tehát volt egy ilyen folklorizálódott háttere is. A kommentár szerzői megjegyzik, hogy újabbban egyes vélemények kicsinyítik Puskin szerepét a szüzsé Gogolhoz kerülésében, éppen a fent ismertetett történetek széleskörű elterjedtsége okán. Valójában arról van szó, hogy Gogol megerősítést kapott, hogy ebből az anekdotából létrehozható jelentős irodalmi mű: az életben előfordul minden, de korántsem minden történetből lehet igazán produktív eszmét kihozni.

A szüzsé és a fabula valóságalapjának érdekes történetei mellett a színmű cselekményének helye és ideje, a földrajzi és kronológiai vonatkozások is fölkeltek a kortársak érdeklődését és különféle vélemények, viták alakultak ki ezekről is. A Gogol-kutatók többsége azonban a „magasabb értelemben vett realitások” fontosságát hangsúlyozza, tehát nem a közelebről meghatározhatatlan földrajzi hely, vagy a figurák lehetséges prototípusai körüli terméketlen vitákra, hanem – Jurij Lotmanra hivatkozva – az általános modellre, a korra jellemző történeti, pszichológiai jelenségek ábrázolására érdemes figyelni.

Érdekes adatokat olvashatunk az irodalmi reminiscenciák szerepéről: a *Revizor* egyes szituációiban fölsejlik az elődök – I. A. Krilov, I. Hmelynickij, Zagoszkin, Kapnyiszt, Kvitka Osznovjanyenko, A. I. Piszarev – komédiáinak ismerete. Ezek inkább az ún. lírai részekben (a párhuzamos udvarlás, a szerelmi vallomások), valamint a komikus párok, mint Bobcsinszkij és Dobcsinszkij alakja, érzékelhetőek. Molière komédiáinak a hatását, főként a *Tartuffe*-öt a kortárs és a későbbi kritikai irodalom is többször említi, illetve összehasonlítja Gogol művével. Belinszkij, Apollon Grigorjev, majd az ő nyomokon Dosztojevszkij is megteszi ezt az összehasonlítást, melyben a *Revizor* – a valószerűtlenség komikumának megteremtésével – bi-

zonyul elementárisabb erejű alkotásnak. A kommentár megemlíti a komikum természetével kapcsolatban a kontraszthatáson alapuló karneváli jelleg érvényesülését, továbbá Bergsonra hivatkozva a komikus hasonmások (vagy párok) nevetést kiváltó természetét, vagyis az ugyanazon forma két példányban megjelenő képtelenségét. Egyetértve mindezzel, hozzátesszük még, hogy Gogol ebben is a romantika esztétikáját és filozófiáját követi: a Doppelgänger-téma komikus változatát teremti meg a *Revizor*ban. Hlesztakov a város csinovnyikjai szemében a jelen nem lévő Másik, erre a tévedésre épül a komédia, s ebben rejlik az a démoniság is, amelyet a XIX–XX. század fordulójának írói, irodalmárai, pl. Rozanov, Andrej Belij, Merezkovszkij vesznek észre. A megkettőződés „ártatlanabb” formáihoz tartozik a Bobcsinszj-Dobcsinszki páros, a névalak játékosága is erre vall.

Igen részletes és gondolatébresztő műfaj történeti kitekintést olvashatunk a kommentárban: a klasszikus görög komédia és az újkomédia műfaji problémáiról, esztétikai és dramaturgiai előképekről, melyek Gogolra és kortársaira hatással voltak. Valójában ez a műveltséganyag, mint lehetőség, adott volt, s minden szerző saját célja, tehetsége szerint merített belőle. Nagyon érdekes információ a *Revizor* utolsó jelenetére vonatkozóan, hogy itt Gogolnak nemcsak drámai művek, hanem két festmény (K.P. Brjulovtól a *Pompeji utolsó napja* és A. A. Ivanovtól a *Messias eljövetele*) adott különleges impulzust: mindkettőben a megdöbbenés, megkövülés plasztikus kifejezését láthatja a szemlélő. Erről a kérdésről elsőként Jurij Mann írt 1966-ban, majd a közelmúltban O. B. Lebegyeva.

A *Revizor* utolsó jelenetével kapcsolatban a kommentár kiemeli Puskin *Borisz Godunov*jának fontosságát is: a „nép hallgat” („народ безмолвствует”) súlyos, vészterhes csöndje asszociálódik a komédia utolsó jelenetében, bár nem a tragikum, hanem a démoni komikum közegében. Gogol művének változatos műfaji tradíciókra épülő dramaturgiai sajátosságairól is igen részletes képet kap a kötet olvasója: pl. hogy a molière-i komédia, a farce, a melodráma és a vaudeville elemei miként jelennek meg a *Revizor* egyes színeiben. A klasszicizmus formai követelményei, normái és a romantika dinamikusabb, a saját kora és társadalmi problémáit iránt érzékenyebb szemléle-

tének kettőssége is érdekes dramaturgiai megoldásokat eredményez (a szimmetrikus fölépítés és a hármas egység diszsonanciái, a beszélő nevek bonyolultabb, rejtettebb utalásai a figura tulajdonságaira).

A *Revizor* interpretációról, kritikai fogadtatásáról óriási anyagot dolgoztak föl a kommentár szerzői. Időrendben veszik sorra a színmű értékeléseit, elemzéseit. Előbb a kortársi recepciót foglalják össze, a korabeli sajtóban megjelent ellentétes véleményeket (pl. Belinszkij – Bulgarin vita Hlesztakovról), majd a Gogol halála utáni időszak vitáit, amikor is elsősorban a gogoli komikum természetére, az időszerű és az egyetemes kérdésekre terelődik a kritika figyelme. Ebből az időszakból különösen jellemző a Csernisevskij–Druzsinyin polémia, mely az 1860-as évek esztétikai pólusait tükrözi. Ebben a részben olvashatunk Dosztojevskij kritikájáról is, s ezt azért tartjuk érdekesnek kiemelni, mert ahogy az író Hlesztakovot mint a hazudozás mesterét jellemzi, abban fölsejlik az *Ördögök* arcátlan szemfényvesztőjének, Pjotr Verhovenszkijnek már jóval kevésbé poétikus, inkább a századvég „melkij besz” – undok ördög-típusú alakja (ahogy Fjodor Szologub regényének címe nevezi).

Ebben a korszakban „vonul be” Gogol és a *Revizor* az orosz irodalomtörténetbe is, az akadémiai irodalomtudomány jeles képviselői, Veszeloovszkij, Pypin és Ovszjanyiko-Kulikovszkij munkássága nyomán.

A századforduló Gogol-rencheszárszáról a *Revizor* kapcsán is áttekintést ad a kommentár: mint az első kötetben, ugyanarról az irodalomtörténeti jelenségről, korszakról van szó, csak ezúttal az egyes tanulmányok, esszék színműre vonatkozó megállapításai kerülnek az előtérbe. Érdekes jelenség a darab problematikájának aktualizálása: Bergyajev írásai, pl. az *Orosz forradalom démonai* és *Az orosz kommunizmus forrásai és értelme* a *Revizor* szereplőiben, elsősorban Hlesztakovban látja a démoniság, a Gonosz jellegzetesen orosz megtestesülését, ami a bolsevizmushoz vezetett. A válásfilozófiai és etikai megközelítések közt jelentős szerepe van Zenykovszkij írásainak, melyekben – akárcsak Bergyajevnél – az esztétikai-poétikai szempontokról a teológiai és erkölcsi aspektusokra helyeződik a hangsúly.

Meg kell említenünk még a színháztörténeti vonatkozások igen részletes számbavételét a kötet-

ben, mely szintén kronologikus rendben, a kortársi előadásoktól a XX. századi bemutatókig áttekinti a *Revizor* színházi „pályafutását”. Külön érdekes itt a szerzői felolvasásokról tudósító rész: Gogol felolvasásai egyszemélyes színházként hatottak a hallgatóira, ezekről az alkalmakról levelezések és naplók feljegyzései adnak hírt.

A *Revizor* külföldi fogadtatásáról – köztük a magyarról – szóló összefoglalás szintén az első kötet mintáját követi, ugyancsak időrendi feldolgozásban. A legkorábbi külföldi híradások a *Revizor*ról németül jelentek meg, az első 1836 novemberében, a második 1837 januárjában a Bécsben kiadott *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* hasábjain. Franciaországban az 1840–50-es években írnak Gogol színművéről, Mérimée 1853-ban lefordítja franciára. Az első idegen nyelvű fordítása egyébként a lengyel volt, 1846-ban jelent meg Wilnóban. A többi szláv nyelvre, pl. csehre, szerbre, ukránra, bolgárra, szlovákra, a XIX. század utolsó három-négy évtizedében fordítják, s viszik színpadra. A skandináv és az angol recepció viszonylag későbbi, az 1890-es évektől datálható.

A magyar fogadtatásról Komlós Aladár és Mályuszné Császár Edit munkáit idézve szól a kommentár – tehát a régebbi szakirodalom alapján. Azóta már az *Orosz írók magyar szemmel I–IV*. (Szerk. D. Zöldhelyi Zsuzsa, *Dukkon Ágnes*, 1983, 1985, 1989, 1993) – mind a kritikai, mind a fordítástörténeti szöveggyűjtemények – részletesebb ismereteket kínálnak a Gogol-recepcióról, kár, hogy ezek a kötetek nem kerültek be az orosz szöveggyűjtemények látókörébe.

Végül pedig a közreadott szövegek magyarázó jegyzetei, a kéziratokra és egyéb forrásokra vonatkozó ismeretanyag kap helyet a kötetben. Óriási tudásanyagot gyűjtöttek egybe a közreadók: a mintegy 80 lapnyi komédia kapcsán több mint 800 lap terjedelmű kötet foglalja magába mindazt, amit közel két évszázad orosz (és egyetemes) irodalomtörténetéből és színháztörténetéből erre a műalkotásra lehet vonatkoztatni.

DUKKON ÁGNES

Zeitenwechsel – Germanistische Literaturwissenschaft vor und nach 1945. [Az idők változása – Germanista irodalomtudomány, 1945 előtt és után.] (Hrsg. von) *Wilfried Barner* und *Christoph König*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2000., 455.

Egy konferencia anyagát összefoglaló jelen kötet szerkesztői ajánlásaiból tudjuk – ha egyébként nem lennének hasonló tapasztalataink –, miszerint az ún. szellemtudományok – miveléink inkább: társadalomtudományok – messze vannak attól, hogy valamely tétélezett olimpuzi ártatlanság színeiben tetszelegjenek. Különös érzékletességgel bizonyítja ezt a németországi germanisztika, amely főleg a 60-as évek konvulziói erőterében kényszerült arra, hogy szembenézzen saját közelmúltbeli történetével, nevezetesen azzal a ténnyel, hogy a harmincas- kezdeti negyvenes években széles övezeteit megfertőzte a náci ideológia. Az adenaueri évek konzervatív, sokban restauratív szellemi áramlatait ekkoriban törte át részben egy társadalmi mozgalom (gondoljunk csak az 1968-as európai kihatású német diáklázadásokra), részben pedig arra az egész német irodalmat átható szellemi igényre, amelyet a *Vergangenheitsbewältigung* (a múlt feldolgozása, vagy másképp: a múlttal való elszámolás) fogalmával jelöl a germanisztika.

A marbach-i Deutsches Literaturarchiv-ban működő Arbeitsstelle für die Erforschung der Geschichte der Germanistik (A germanisztika történetének kutatásával foglalkozó kabinet) irányítója Christoph König és a göttingeni egyetem germanisztikai tanszéke vezetője, Wilfried Barner hívták össze a kilencvenes években ezt a szakmai tanácskozást. Nem a még élő (már nagyon idős) érintettek vettek ezen részt, inkább a belső vagy külső emigráció koros képviselői (maguk is általában a húszas években születtek), hanem a germanisták ifjú nemzedéke lépett a színpadra, hogy éles megvilágításba helyezze a múltat, és ezzel mintegy „megtisztítsa” a terepet, részben egy új szellemiségű történeti szemlélet, részben pedig az egymás sarkára hágó, korszerű módszertanokkal dolgozó eljárások számára.

Az előadások ill. tanulmányok többsége nemcsak azt célozta, hogy elemezze a prominens tudósok, egyetemi oktatók aktív vagy sodródó részvételét, többé-kevésbé azonosulását a náci ideológiával, hanem bemutatván a kontinuitás és diszkontinuitás hullámzását a történelmi sorsforduló, 1945 előtt és után, éppen ez utóbbi mozzanat kapcsán leszámoltak azzal a mítosszal is, aminek kulcsszavai a „Stunde Null”, és a „Kahlschlag” (a „nulladik óra”, a „tarvágás”), tehát valamiféle „tisztalappal” történő új kezdet voltak. A szellemi áramlatok nem igazodtak ehhez a naptári dátumhoz, hanem bizonyos stílári, esetleg módszertani modifikációval ellátva az irodalomtörténeti traktátumokat, vagy egyetemi tananyagokat, tovább éltek ezek, elsősorban a nyugati térfélen. (A szovjet megszállási zóna, a későbbi NDK irodalomtudományát hosszú évekre Lukács György marxista igényű munkássága határozta meg, közvetítői többnyire – szinte a semmiből felmerült – első generációs értelmiségi képviselői voltak.)

Az „elszámolás” messzebbre tekintő célja a „szelemtudomány” új, korszerű státusza kimunkálása, meghatározása volt. A zömében fiatal tudománytörténészeket az egykori egyetemi tanszékek, intézetek programja, az „akadémiai” tudás-közvetítés és az interpretációs gyakorlat korszerű struktúrákba integrálása érdekelte. A szerteágazó tematikákat a konferencia programja, és a kötet szerkezete törekedett strukturálni. ezért az összefoglaló fejezetcímek: Intézmények és oktatók; A germanisztikai szak gyakorlata; Módszerek és értékek; A tudománytörténet önszemlélete; Kortanúk, tapasztalatok, emlékezések és reflexiók.

Az elemzések egyik vonulata dokumentálja: milyen szívósan élt tovább a „Brauner Ungeist” a korforduló után is. Általában néhány éves felüggesztés után (ezt még az angol-amerikai adminisztráció fogyanatosította) többen visszatértek a katedráikra, vagy a legkompromittáltabb terminológia kozmetikázásával újra kiadták a harmincas években írt kapitális műveiket. Ezt tette az 1945-ben „eltávolított” osztrák Josef Nadler is, aki a „német törzsek és tájak Blut und Boden” eszmekörére alapozott irodalomtörténete utolsó kötetét 1950-ben (!) publikálta. Az osztrák germanisztika történetének homályos lapjaira tartozik Heinz Kindermann, a színháztörténész pályafutása is. A kultúrkormányzat 1949-ben kényszer-nyugdíjazza a progresszív Eduard Castlet, de

helyére 1954-ben újra katedrára juttatják az 1945-ben elbocsátott Kindermann, annak ellenére, hogy Oskar Benda professzor szakvéleményében „waschecht” náciüként jellemzi őt. Kinderman a diákság heves tiltakozása miatt csak második neki-futásra tarthatta meg újdonsült székfoglalóját. Hasonló pályát futott be az új világban Hans Pyritz is; aki 1950-ben újra indítja a százéves múlta visszatekintő Euphorion-t, amelyet 1934-től Dichtung und Volkstum névre keresztelt Julius Petersen és a szintén velejéig náci Hermann Pongs, s amelynek serény szerzője volt Pyritz, fajbiológiai dolgozataival. Pongs Chamberlain-re, Sprangerre és Rosenbergre támaszkodva „bizonyította” Faust alakjában a „németiség lényegének” megvalósítóját. Pongs 1949 után újra publikált. Pyritz pedig megakadályozta 1950-ben (!) az emigrációból hazatért Walter A. Berendsohn katedrára jutását Hamburgban. 1941-ben jelent meg Von deutscher Art in Sprache und Dichtung címmel az a hírhedt gyűjteményes kötet, amelynek szerzői közt találjuk Herbert Cysarz-ot, az 1945 után is katedrát birtokló (s az Ungeist-től csak mérsékelten érintett) Fritz Martinit, Benno von Wiesent. A kötet első száz lapját a „hős német katona” költészeti ábrázolása tölti ki. Említhetjük még Adolf Bartel 1945 után is kiadott – némileg átdolgozott – irodalomtörténetét, amelyben korábban kryptozsidókként méltatja Heinrich és Thomas Mann, Hermann Hessét. Paul Fechternek a náci idők szellemét magán viselő irodalomtörténete is – bizonyos kozmetikázással – 1945 után is több kiadásban jelent meg.

E szomorú leltár szereplőit és munkásságukat hosszan sorolják fel a konferencia résztvevői. Ezúttal csupán kiragadott példákkal illusztráljuk a sokkal terjedelmesebb képet. De talán fontosabb felmutatni azok munkásságát, akik a hivatalos nyomás ellenére megőrizték és fenntartották a német irodalom igazi szellemét, legjobb hagyományait. Ezek kiemelkedő képviselői közé tartozik Walter Rehm, a klasszika kutatója, s ebbeli művéségben Hans Pyritz „antipódusa”. 1936-ban jelent meg Griechentum und Goethezeit című munkája. Az egész náci korszakban az értelmezések középpontjában a német klasszika és főleg Goethe személyisége állt. Hölderlin, Schiller és Büchner mellett őt törekedett a saját képére átformálni (azaz meghamisítani) a náci kultúrpolitika. Szinte valamennyi számottevő irodalmár megírta ekkor

a maga Goethe-monográfiáját. Hans Pyritz számára a klasszika a németiség önmagától való idegenedése kora volt, a humanitás elve tévútnak minősült. Goethe Pyritz szemében a „nemzeti esztétika” megtestesítője, az ellen-felvilágosodás képviselője, a biológiai irodalomszemlélet őse. Walter Rehm (egyébként Heidegger professzor társa Freiburgban), egy diametrálisan ellentétes Goethe-képet rajzolt fel, és klasszika-képet alakított ki. Számára a „tisztá emberiség” mintaképe volt a költőfejedelem. Arra törekedett, hogy megmentse a német kultúrában kibontakozott humanitás-ideált. A náciok számára a németiség a kivételes, az Általánost maga alá gyűrő, küldetéses hivatású faj volt; Rehm ezzel szemben a német nemzet felemelkedését az összemérei szintjére való törekvésben vizionálta és nem más nemzetek eltiprásában. A római birodalmi tradíciókban az Állam mindenhatóságának képzetét utasította el, a görögség eszméjében viszont a szabad demokrácia ideálját mutatta fel. Ezzel lényegében – ha indirekten is – a náci barbársággal szembeni belső ellenállást erősítette. Nem véletlen, hogy Goethe monográfiája 1945 után is minden változtatás nélküli kiadásban jelent meg.

Hasonló szerepet töltött be Ernst Bentler professzor Goethéről és koráról szóló művében. A goethei örökségben a humanitás eszméjének megőrzését, kontinuitását kereste és találta meg. Goethe művét az utolsó védővonalnak tartotta az értékek nihilizmusa, az értékek náci relativitása ellen. Kivételes szerepet töltött be a szellemi ellenállás építésében Walter Muschg, a baseli egyetem tanára. Már 1936-ban tartott székfoglaló előadása a Josef Nadler-féle koncepció megsemmisítő bírálata volt. Jeremias Gotthelf-ről írt tanulmányaiban a svájci demokrácia szellemiségét hangsúlyozta, *Tragische Literaturgeschichte* és már 1956-ban megjelent *Die Zerstörung der deutschen Literatur* című könyvében a goethei örökségre hivatkozva utasítja el Nadler, Gottfried Benn, Josef Weinheber náci velleitását, sőt Heidegger egzisztencializmusát is. Bár Emil Staigernek és Wolfgang Kaysemek a „Werkimmanenz” (a műközpontú elemzés) meghonosítására irányuló törekvéseit kétségekkel kísérte, *Von Trakl zu Brecht* című művében (1961) kiállt az expresszionizmus, a jellegzetes modern irányzat védelmében.

Ezen a ponton a konferencia, illetve a tanulmánykötet rendkívül gazdag tartalmaiból legalább

még egy mozzanatot ki kell emelnünk, amely már kifejezetten az 1945 évi korforduló utáni idő fontos fejleménye. Az ún. műközpontú interpretáció (Werkimmanente Interpretation) fokozatos térnyeréséről van szó az addigi hagyományos történeti szemlélettel szemben. Sokak véleménye szerint ez az irodalom-felfogás éppen a náciizmus ellenében a német nyelv és beszédmód ideologikus meggyalázása és a szellemtörténet néminemű „bűnbeesése” reakciójaként bontakozott ki. Kezdetei már a 20-as, 30-as években megjelennek. A német irodalomtudomány legtekintélyesebb folyóirata, az 1923-ban indult *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* Paul Kluckhohn és Erik Rothacker idején ugyan engedményeket tett a náci ideológiának, de egy végső védővonalról nem hátrált meg. Ezért történhetett, hogy Rosenberg hivatala így minősítette a folyóiratot: „A Vierteljahrsschrift tudatos és hermetikusan elzárkózik a jelen minden lehelete ellen, és soha, egyetlen szóval sem emlékeztet arra, hogy Németországban 1933 után egy és más megváltozott.” Nos, éppen ebben a folyóiratban jelentek meg a műközpontú interpretációt képviselő első tanulmányok. Az új irányzat kibontakozása nem ment nehézségek nélkül 1945 után sem. Az ún. paradigmaváltás lényegében csak a hatvanas években bontakozott ki; miután az amerikai „new criticism” már éppen lefutóban volt. Kurt May a *Trivium* című folyóiratban állapította meg: „A történeti szemléletet diétás gyógymódnak kell alávetni, s ehelyett a műközpontú irodalomszemléletet kell előnyben részesíteni, hogy kiegyenlítődjék a történetiség túlfeszítése miatt előállt aránytalanság”. A mára már elterjedt interpretációs módszert sokan szkepszissel kísérték. René Wellek és Austin Warren az 1949-ben megjelent *Theory of Literature*-ben még így írtak: „...German Literary scholarship has produced grandiose Theories and pretentious verbalisms which neither arise from nor apply to themselves to concrete works of art...” (E passzusz az 1955-ös második kiadásból már törölték.) A *princípia hermeneutica* a valóságban nem nélkülözi a teljes kontextus birtoklását, így a történetiség elemeit sem. Klaus Berghahn szerint: „A műközpontú elemzés előnyei: kifinomult érzék az irodalom esztétikai minősége iránt, intenzív olvasás, filológiai pontosság, induktív eljárás mód, műfaji és műfajpolitikai tudatosság”. Emil Staiger,

aki nagyon sokat tett a módszer elterjesztéséért, egy késői tanulmányában a tradíció elhanyagolását hiányolja, szubjektivitást konstatál, Clemens Heselhaus pedig egy újfajta pozitívizmust, halálos monotoníát állapít meg, s úgy véli: a történeti kutatások nagy hozadékát veszély fenyegeti. Mindez a modern irodalomtudományi módszerek elterjedése körüli ambivalenciáról tanúskodik.

Külön téma, amelyet több előadás érint, hogy a korszerű műelemző módszerek az irodalomban is jelentkező modern törekvésekkel szimbiózisban működnek. Nem minősíti, hanem indokolja jelenlétüket az a körülmény, amit Emil Staigertől Benno von Wiese-ig sokan megállapítanak: a jelen világ az eltömegesedés, az elidegenedés, a Szellem-ellenesség világa. Emil Staiger szerint: „A modern művészet ... ritkaságok gyűjteménye, tragikus egzaltációkkal, perverzítással és kriminalisztikával... az egész nyugati világot előzönlük azok az írók és költők, akiknek élethivatásuk az undorítóban és közönségeségben való vájkálás”.

A kötet rendkívül gazdag tematikája végül is – nem zárt entitás: egy szörnyű történeti megrázkódás szellemi hatásait vizsgálja, s a kibontakozás jövőbeli jeleit kutatva újabb megrendítő mozzanatokkal találkozik. A tudományos eszmecsere ennél a virtuális határnál állt meg; a továbbhaladás új horizontok felé nyilván újabb eszmélkedési lehetőség megteremtését igényli.

ILLÉS LÁSZLÓ

Petr Kylousek: Le roman mythologique de Michel Tournier. Masarykova Univerzita v Brně 2004, 158.

Petr Kylousek a kortárs francia irodalom egyik sokat elemzett, és különösen az 1970–80-as években közkedvelt írójának, Michel Tournier-nak a regényeit vizsgálja narratológiai és mítoszpoétikai szempontból. Valóban, Tournier regényeinek egyik legfőbb jellemzője az, hogy történetei mítosz-átiratok, amelyekben vagy teljes egészében, vagy csak motívumaiban jelenik meg az eredeti mítosz. Petr Kylousek rendkívüli mértéktartásról tesz tanúbizonyságot, amikor az irodalmi mítosz műbenlétéről gondolkodva kiindulópontként nem Tournier mítosz-fogalmára hivatkozik, hanem felvázolja azt a tágabb kontextust, a hatvanas évek

strukturálismitosát, amelyben újra felmerül – Claude Lévi-Strauss, Dumézil és Eliade strukturális antropológiai kutatásainak fényében – a mítosz problémája, valamint általuk a mítosznak az irodalomhoz, illetve a regény műfajához fűződő kapcsolata. Kylousek e bevezető sorai a kötet utolsó, negyedik fejezetére rimelnek, amelyben a szerző, miután meghatározta a *tourner*-i mítoszregény specifikumát, kiterjeszti kutatásait az 1970-es, 80-as évek francia prózairodalmának más darabjaira is. Ezzel a XX. századi francia regény egyik műfajváltozatának, a mitológiai regénynek a létjogosultságát kívánja bizonyítani és általános jegyét leírni. Vagyis a távolinak tűnő indítás igazi kihívása műfajpoétikai jellegű.

Az újraírás és a renarratíválás az újregény utáni, posztmodernnek nevezett időszak jellegzetessége. A (strukturalista és fenomenológiai) újregény ugyanis a hagyományos regény minden elemét, a történetmesélést is felfüggesztette. *Tournier*-től azonban teljesen távol áll ez a jelentést megszüntető, idézőjelező eljárás, noha éppen annak a generációnak a tagja. Mindez azzal magyarázható, hogy ő viszonylag későn és nem az irodalom, hanem a filozófia felől érkezett a regényíráshoz. Így érthető az a tartózkodás, amellyel a történettől megfosztott „történeteket”, történet-helyettesítő íráskalandokat fogadta. Kritikusait ennek ellenére, vagy éppen ezzel együtt mindig is foglalkoztatta a hagyományosság kérdése, vagyis az, hogy mennyiben nevezhető ténylegesen tradicionálisnak Tournier prózája, illetve lehetséges-e valamilyen tekintetben „modernnek”, újszerűnek tartani azt a *Tournier*-t, akinek olyan világos, jól érthető, egyszóval hagyományos regényei vannak, mint a *Péntek*, vagy *A Rémkirály*...

Igenlő választ e kérdésre a mítosz-újraírás felől szokás adni, ahogyan erre Kylousek is kísérletet tesz. Marc Eigeldingert idézve a cseh *Tournier*-kutató úgy ítéli meg, hogy a mítoszregény a szakrálishoz való visszatérés jegyében egyfajta intellektuális válasz arra a krízisre, amit '68 jelent a francia gondolkodásban. De létezik ennek az újraírásnak egy másik, Kylousek által figyelmen kívül hagyott, valószínűleg az előzőhöz kapcsolódó, de tágasabb értelmezése is, amelynek kontextusát a *lyotard*-i posztmodern adja, különösen a *legitimizáló metaelbeszélésekbe vetett hit meggingásáról*, illetve az iróniáról vallott nézetek. Maga *Tournier* gyakran kesereg azon, az egyik interjú

Kylousek is idézi, hogy az olvasók és a kritikusok szövegeinek csak a könnyen belátható jelentéseit fogják fel (mitoszokat, ismétlődő motívumokat stb.), mit sem törődve a bennük meghúzódó iróniával. Ezért folyamodik *A Szentlélek fuvaltatn* (1977) című önéletrajzi esszékötetében ahhoz az egyébként nagyon is újregényírói eljárásához, hogy – talán a mihez tartás végett – elmagyarázza saját nevetés-, ill. iróniaelméletét. Pozitívabb olvasatban éppen ezt az öninterpretáló írói magatartást tekinthetjük posztmodernnek, ironikusnak. Vagyis ténylegesen van valami nem hagyományos Tournier *attitűdjében*. Ugyanakkor miért lenne pusztán attól vicces valami, hogy ismerjük az írói szándékot... Kylousek beletörődik ebbe, amikor így fogalmaz: „a Tournier-regények értékrendszerében a játékosság elve, az irónia, a humor és más lehetséges interpretációk csak másodlagosak vagy harmadlagosak” (91.). Ez a restriktív hozzáállás előre kijelöli azt a biztonságos, belátható kutatási területet, amelynek határait Kylousek nem szándékozik feszegetni. Márpedig az irónia mindig elsődleges, csak az nem mindegy, hogy mire irányul. Tournier-nál nem a nyelvre irányul (ezért nem olyan „látványos”), sokkal inkább filozófiai, episztemológiai jellegű, ebben különbözik kortársaitól.

A kötet második és legterjedelmesebb fejezete magát a mitopoiézist, a „mítoszcsinálást” tanulmányozza, vagyis azt a módot, ahogy a mitológiai elem a realista irodalmi térbe lépve szemantikai túltelítettséget hoz létre, illetve ahogyan éppen e telített narratív térben új mítosz keletkezik, maga a tournier-i magánmitológia. Kylousek elfogadja Philippe Sellier-nek az irodalmi mítoszra vonatkozó hármass kritériumrendszerét, amely szerint akkor tekinthetünk irodalmi mítosznak egy irodalmi szöveget, ha benne a képzelet logikája uralkodik, ha általa a létezés vallási vagy metafizikai horizontba emelkedik, illetve ha maga a szöveg erős strukturális szervezethez rendelkezik. E megfogalmazás erősen emlékeztet Tournier mítoszfogalmára. Eszerint a mítosz egy olyan mindenki által ismert alaptörténet, amely éppen ismertségénél fogva többszintű olvasási és megértési modellt implikál. „A mítosz először is egy olyan többszintes épület, amely ugyanazt jeleníti meg egyre elvontabb szinten. [...] Ha így meséljük, a mítosz csak mese gyerekeknek [...], de magasabb szinten ismeretelmélet, még magasabb szint

ten etika, majd metafizika, aztán ontológia, anélkül hogy megszűnne ugyanaz a történet lenni.” – fogalmaz Tournier *A Szentlélek fuvaltatn*ban. E többértelműség formái és kompozicionális jellemzőit vizsgálva jut el Kylousek a mítoszok és mitológiai elemek szemantikai tanulmányozásához. Módfellett unalmas is lenne, ha csak a mítoszelemek feltárására és tematizálására vállalkozna a szerző, hiszen ezt a feladatot lényegében maga Tournier és nyomában számos kritikus is elvégezte.

A mitopoiézis működésének leírására Kylousek hagyományos nyelvészeti és stilisztikai fogalmakhoz folyamodik. (Sajnálatos, hogy nem elaboráltabb ez az elméleti keret.) A saussure-i-jakobsoni szintagma és paradigma kettős rendszerében a szelekció paradigmatisz tengelye mentén helyezkednek el a mitológiai keret mítoszelemei, amelyek lineáris mítoszokká, lineáris történetekké rendeződnek a szintagmatikus tengely mentén. A mitológiai regény által létrehozott narratíva tehát kétféle időt, teret, kétféle létmódot, gondolkodást, kétféle elbeszélést integrál, így törvényszerűen kettős struktúrájú, dinamikus rendszer. Tournier – Kylousek szerint – kétféleképpen teremti meg ezt a mitológiai keretet: vagy teljes, kompakt, vagy szétszórt, diffúz formában. A teljes formáról abban az esetben beszélhetünk, amikor a regény egy koherens elbeszélését (fantasztikus mesét, parabolát, legendát, próféciát) emel be a realista narrációba. A *Rémkirály* (1970) például több ilyen kompakt elbeszélést tartalmaz: Jacopo de Voragine *Legenda Aurea*jából Szent Kristóf mítoszt, vagy egy másik vendégszöveget Montaigne egyik esszéjéből. Ezzel szemben diffúz formáról akkor van szó, ha a mítikus, szimbolikus elem elszórtan, utalásszerűen jelenik meg, és az ismétlődésnek köszönhetően hozza létre interpretációs hálóját. Ilyen például a „titkos nyelv” mítosza *A Meteorokban* (1975). Mivel az irodalmi mítosznak mint narratívának a *differencia specificaja* a szemantikai túldetermináltság, Kylousek arra következtetésre jut, hogy e túldetermináltság a szó poliszémáját aktualizáló divergenciával és referenciális többértékűséggel, azaz konvergenciával jöhet létre. E két ellentétes erő leírása a Tournier-szövegekben motivisztikusan újra és újra felbukkanó kettős erőt, a centrifugális és a centripetális mozgást. A szavak szemantikai vizsgálatát a motivisztikus struktúra vizsgálata követi, amit Tour-

nier szimmetriával, parallelizmusokkal, ill. morfológiai szinten refrénekkal, prolepszekkel és analepszekkel valósít meg. Az így nyert tematikus (pl. a kettősség, a kert-paradicsom, a szentlélek-szél stb.) és mitopoiétikus (pl. az androgínia, a metamorfózis, az inverzió, a beavatás, az alchimia stb.) koherencia teremti azt a struktúrát, azt a kompozíciót, amelyben a szemantikai túltelítettség keletkezik.

A kötet harmadik fejezete a regény narratológiai szempontból hagyományos elemeit vizsgálja: a teret, az időt és a szereplőket. A mitológiai regény olyan kettős struktúra, amely egyfelől a mítoszok, másfelől a valóság teréhez és idejéhez kötődik. Érdekes megfigyelés, hogyan alakul a mítoszoknak köszönhetően a regények idő-tere. Ha a regény cselekménye a távoli múltban játszódik, a tér meghatározása sokkal pontosabb (pl. Heródes udvara Jeruzsálemben, Jeanne d'Arc roueni máglyája). Ezzel szemben, ha a regény cselekménye időben hozzánk közelebb esik, mint például *A Rémkirályban*, vagy *A Meteorokban*, akkor a cselekmény tere „a földrajzi, kulturális vagy a szociális horizont perifériáján helyezkedik el” (99.) (pl. a mitikus Kelet-Porosz vidék, vagy Alexandre nagybácsi szeméttelpe). A mitológiai regényben az idő ábrázolása is hasonlóan paradox, hiszen az idő a mítosz és a valóság logikájához egyaránt igazodik. Feszültség ez esetben a mítoszok ciklikus ideje, illetve atemporalitása, valamint a történelmi események kronológikus és logikus ideje közt keletkezik. E feszültséget a szereplő oldja fel, hiszen a mítoszok lényegében szubjektívnek megélt ideje éppen cselekedeteik folytán objektivizálódik, ezzel maga a történelmi idő veszíti el idő-logikáját, s válik relatívvá, esetlegessé.

A térnek és időnek e megkettőződése, egymásba játszása kihat a szereplők és a narratíva perspektíva sajátosan tournier-i kezelésére is. Valóban, „ahhoz, hogy a valós tér és a történelmi idő kontinuuma befogadja a mitikus időt és teret, több nézőpont megléte szükséges” (110.). A többszörös nézőpont kialakulása a (mítosz)idézési technikának köszönhető, hiszen a visszatérő mítoszszemek, noha nem mindig azonos formában (izotópia) ismétlődnek, motívumokba rendeződnek. A nem-izotóp ismétlődés kifordítja, „pervertálja” vagy „invertálja” az eredeti elemet és annak kontextusát. A tournier-hősök egyik jellegzetessége ép-

pen az, hogy szubverzívek (perverzek), azaz a kialakult értékeket képesek ellenkező előjelűvé változtatni, az ellentétes mítoszszemek egymásra helyeződésével, illetve a cselekménybe való beemelésével (Abel vezetékneve Tiffauges). A szereplők topológiáját nagyrészt a szubverzív és a racionális eme belső feszültsége teremti meg. Mindenesetre az izotóp vagy nem-izotóp ismétlődések és parallelizmusok a mitológiai elemet jellé, szimbólummá változtatják, melyek „értelmezésért kiáltanak”. Ez az „értelmezési mánia” tartja fenn azt, amit Kylousek a Tournier-szövegek kognitív impulziójának nevez, s amely „a szimbólumok nem-izotóp jellegének következménye”. (88.) Tournier hősei folyton értelmeznek, jelek után kutatnak, jelentést adnak és vesznek, értelmezik, mi több túlértelmezik a világot. Különösen érvényes ez Tournier három első regényére, a *Péntekre*, *A Rémkirályra* és *A Meteorokra*, amelyek tökéletes szemiotikai rendszer alkotnak. Bennük megvalósulni látszik az az írói szándék, amit Louis de Rambures-ral készült, Kylousek által idézett interjúban Tournier ekként fogalmaz meg: „Éppen, hogy nincs semmi véletlenszerű abban, amit leírok. Semmit sem találokra választok, még a hős hajszínét sem. Ahhoz, hogy a regény betöltse azt a feladatot, amit neki szántam – azt, hogy egy betonalapács erejével beszakítsa a valóságot, és megmutassa, mi rejtőzik mögötte –, egy olyan abszolút koherens egységet, „Gestalt”-ot kell alkotnia, melynek részei egymásra vonatkoznak.” (69.)

A Gestalt-teremtés igénye mutatkozik meg abban is, hogy Tournier-nál a mítosz-jelek nemcsak egy-egy regényen belül ismétlődnek (szinte kényszeresen), hanem egyik regényből a másikba emelve továbbélnék, mintha Tournier folyton ugyanazt a regényt írná. Az újabb és újabb kontextus magának az Egésznek, az Igazságnak a végső megismerését sejteti. Ehhez adódik még az önmagát értelmező Tournier saját mítosz-olvasata is. Kár, hogy e metaszövegről (és annak változatairól) nem tesz említést Kylousek, pedig éppen e „komoly”, cseppet sem ironikus értelmezői tudat, az értelmezés eme delíriuma mutat rá a Tournier-féle mitopoiézis lényegére: a megértés mítoszára. Amikor azt hisszük, hogy megértettük, akkor jövünk rá, hogy végső soron csak egy újabb jelet hoztunk létre. A kritikusok mintha pontosan ebben az új jelben megszülető ironiát

nem értenék. Pedig a mítosz túlteltett terében, a megsokszorozódás és az ismétlődések szubverzív hatására a jelek jelentése relativizálódik: a jelentések egymásba csúsznak, kijátsszák, kioltják egymást. Ez Tournier posztmodernitása. No meg az, hogy a nagy Gestalt-teremtő regények után az Egész darabjaira esik. A kis formákra térő Tournier novellát, kispórázt és fragmentumot ír, ez utóbbinak a koraromantikustól átvett esztétikai alapjait már *A Szentlélek fuvallatából* is kiolvashatnánk. Ha egyszer végre le tudnánk mondani az egészlől a rész javára...

GYIMESI TIMEA

Kodolányi Gyula: Amerika ideje. Esszék modernizmusról, moderniségről. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem („Orbis Litterarum – Világirodalmi sorozat” 11.), Debrecen, 2003, 440.

Kodolányi Gyula eddigi munkásságának hosszmetzetét kapjuk az *Amerika idejében*: a benne megjelenő esszék 1987 és 2003 között keletkeztek. A könyv szerkezetének szempontjából kulcsfontosságú Előszó definiálja mindazokat a fogalmakat, amikre a későbbi írások támaszkodnak. Megfogalmazza a modernizmus és a modernség különbségét, meghatározza az „Amerika ideje” kifejezést, amivel a kötet alapvető eszmei helyzetét is leszögezi, értékítéletet mondva a közelmúlt és a jelen irodalmi irányultságáról: „A történelem sajátos iróniája, hogy [...] 1989-ben Amerika ideje is véget ért” (21) – nézete szerint a modernizmus kreatív energiái addigra kimerültek. Az Előszó meghatározza a filológus-költő helyzetét is a feldolgozott anyaggal szemben: nem csak külső megfigyelő, hanem személyesen bevonódott társ – a filológus maszkját az első oldalon leteszi Kodolányi, és inkább a jelenvolt tanú szemszögéből ír költőről, írókról, művekről. Nincs meg az író stílusában az irodalomtörténezzsel szemben alapkövetelménynek számító távolságtartás, az objektivitásra törekvés; azaz – angol kifejezéssel élve – a „scholar”-t sokszor háttérbe szorítja a „critic”. Ezért is lényeges az alcímet kellő figyelemmel értelmezni („Esszék modernizmusról, moderniségről”): nem tudományos értékezeseket olvashatunk a kötetben, hanem egyéni értelmezéseket.

Az Előszót a modernség esszéi követik: ezek állnak a legközelebb a kötet stílusspektrumában a tanulmány műfajához. Henry Adamsszal és Lewis Mumforddal is két-két esszé foglalkozik: a filológiailag pedánsan aládúcolt „Henry Adams és a szövevény létlátomása” és a „Henry Adams és a modernség”, illetve a „Lewis Mumford – A nyitott rendszer metaforája” és végül a rövidebb „Lewis Mumford a kilencvenes években”. A Henry Adamsszal foglalkozó írások sok tekintetben hiánypótlóak. Érdekes kérdés viszont a kötet szerkesztés szempontjából, hogy érdemes-e a szakmailag nagyobb háttértudást követelő és inkább filológiai megközelítésű tanulmányok a vezető helyre tenni az időrend kedvéért, a szélesebb érdeklődésre számot tartható irodalomértelmező és -elemző esszék, ill. publicisztikai stílusú karcolatok elé. Annak a fényben különösen megkérdőjelezhető ez a döntés, hogy az esszégyűjtemény felépítése pontosan megfordított sorrendben tárgyalja a modernség és a modernizmus problematikáját, mint ahogy azt az alcím előre jelezte.

A modernizmussal foglalkozó, a könyvben túlnyomó súllyal jelentkező esszék sorát a „William Carlos Williams stratégiái” című vezeti. W. C. Williams pályájának fő fordulópontjait érzékletesen világítja meg Kodolányi, mindenhol jelezve az irodalomtörténeti értékelések változását is. A második írás a modernizmusra fókuszáló esszék közül „Az új módozatai – angolszász, európai és latin-amerikai modernizmus”, komparatív szemléletű, személyes ihletettségű, és olyan termékeny magyar és dél-amerikai párhuzamokra hívja fel a figyelmet, amit a szakirodalom mind eddig mellőzött. Ezt követi a kötet majd ötödét kitevő „Szavak a szélbe” című portréciklus, mely a hasonló című, Kodolányi által szerkesztett, 1980-as kiadású amerikai költészeti antológia irodalomtörténeti háttérét biztosítja (abban jelent meg először, utószóként). Az antológia kifejezetten a háborús nemzedék képviselőit (például Theodore Roethke-t, Charles Olson, John Berryman, Robert Lowellt és Allen Ginsberget) volt hivatott bemutatni a magyar közönségnek kiváló fordítók tolmácsolásában (köztük Kodolányival, aki Robert Duncan verseit ültette át magyar nyelvre). A néhány oldalas portrék pedig a lasszóvető biztosságával ragadják meg a költők személyiségének és művészetének meghatározó jegyeit.

Egy hosszú tanulmányt szentel Kodolányi a posztmodernizmus amerikai megvalósulásának is. Ebben az írásában nyilatkozik meg Kodolányi mindent egyben láttatni akaró személyisége (aki leginkább a korszellemet akarja megragadni): az irodalmi tér bemutatását társművészeti, tudományos és kulturális összehasonlításokkal segíti. A posztmodernizmust (amit még az Előszóban a modernizmus harmadik nagy hullámaként definiál) eszmetörténeti és esztétikai kategóriák alapján több „iskolára” bontja, és ezek gyökereinek felkutatására tesz kísérletet. Bár reménytelen kísérletnek tűnik egy annyira heterogén irodalomtörténeti korszakot, mint a posztmodernizmus, akár egy országban is bemutatni, Kodolányi kollázszerűen felépített esszéje megbirkózik a feladattal: az olvasó az esszé végére magában is felépítheti azt a világgépet, amivel Kodolányi közelít ehhez az érához.

A két utolsó darab (egy személyes beszélgetés Clayton Eshlemanel és „A Nagy Szébtömlés és a Nagy Kinyílás – változatok a hatvanas évekre”) hitelesen zárja le a könyvet: egyrészt a személyességet hangsúlyozza, a bevonódottságot és az átéltséget (vonatkozzon e szó akár a korra, akár a személyekkel való kapcsolatra), másrészt a párhuzamok (a megértés eszközeinek) állítására kihegyezett stílust. Szellemtörténeti összegzést kísérel meg a befejező esszé: társadalomtudományos alapon filozófiai, közgazdasági és politológiai kérdések figyelembe vételével próbál keretet teremteni a kornak, a saját korának: ezen a ponton a legnyilvánvalóbb, hogy Kodolányi célja nemcsak a távoli irodalom közelebb hozása, megismeretése, hanem legalább annyira az önreflexió.

A könyv élvezhetőségéből némileg levon az a tény, hogy a különálló esszéket kevéssé gondosan szervezték köteté. Egymás után visszatérő adatok és adalékok ismételtelén újdonságként vannak tálalva. Továbbá a „Szavak a szélbe” írásai rendszeresen hivatkoznak az „itt olvasható” versekre, amik természetesen csak az antológiában kaptak helyet. Mindennek ellenére Kodolányi Gyula esszégyűjteménye, az *Amerika ideje* nemcsak támpont lehet a korszakban való eligazodáshoz, hanem élvezetes olvasmány is.

MIHÁLKA RÉKA

Kibédi Varga Áron: A jelen. Irodalom és művészet a századfordulón. Pozsony, Kalligram, 2003, 228.

Kibédi Varga Áron *A Jelen* című kötetében az 1999. és 2003. között született tanulmányait gyűjtötte egybe, melyek éppúgy szolgálhatnak a XX. század irodalmi és művészeti kérdéseiben eligazodni vágyók, mint a jelen és a jövő, e „nehezen elképzelhető poszt világ” kultúrája iránt érdeklődő olvasók okulására. A tanulmányokhoz írott bevezetőjében („Gondolatok a századfordulón”), Kibédi Varga Áron a társadalomban, a politikában és a művészeti életben mutatkozó, kevéssé biztató jelenségeket veszi számba, mondván, hogy azok „bizonyára fel is erősödnek majd”. A multipoláris világrend, a vallási intolerancia, valamint a világgazdaság rendszerének átalakulása, a szerző szerint „torzulása” egy, az információ-túltengéssel megbirkózni nem tudó, elgépiesedő társadalom képét vetíti előre, melynek szerkezetére perdöntő hatással van a nők emancipációja. A művészet területén a romantika zsenikultusza két, egymással ellentétes s mind a mai napig meghatározó alkotói magatartást hívott életre: a művész vagy arra törekszik, „hogy az eredetiség határait szélsőségesen tágítsa, vagy pedig lemond az eredetiségről, és szélsőségesen utánoz”. A kritikus kiemeli, hogy az alkotók, bármelyik utat válasszák is, könnyen a szélsőségek vagy az „embertelenség” csapdájába esnek. Kibédi Varga maga is úgy véli, hogy e helyzet-felmérés eredménye egyáltalán nem biztató, ám hozzáteszi, hogy „a mai gyors változások folyamán is kialakulhat majd egy olyan embertípus, amelyik képes lesz megbirkózni az új problémákkal”. Az említett vallási és nacionalista intoleranciával szembehelyezkedve a szerző leszögezi, hogy Európa kultúrája eredendően multikulturális, így nincs benne helye a gyűlölködésnek és a kirekesztésnek. A multikulturalitás jegyében tér ki a külföldön élő és alkotó magyar anyanyelvű szerzőkre, akiket mindeddig méltatlanul elhanyagolt (mintegy „kirekesztett”) a magyarországi irodalomtörténet-írás. Ez a megállapítás nemcsak az erdélyi szerzőkre (Bálint Tiborra, Szilágyi Istvánra, Mózes Attilára és Pusztai Jánosra), hanem a Nyugaton élő alkotókra, így például Karátson

Endrére, Nagy Pálra vagy Papp Tiborra is érvényes.

A kultúra helyzetét általánosságban elemző bevezető tanulmányok után Kibédi Varga a modern európai irodalom reprezentatív műfajának helyzetét vizsgálja „A regény múltja és jövője” című esszében. A regény helye a műfajok rangsorában hosszú időn át tisztázatlan volt. Kezdetben az eposzsal rokonították az értelmezők, ám Cervantes *Don Quichotéja*, vagy Diderot, Voltaire és Sterne művei, melyek a metanarráció révén a regény paródiáját nyújtják, sokkal inkább tekinthetők anti-eposzoknak, e nemes, emelkedett, hősi műfaj kifordításának. Eltekintve a XIX. század realista és naturalista mozgalmától, mely azt hirdette, hogy a valóság megragadható és értelmezhető, Kibédi Varga véleménye szerint a regényt mindig is az különböztette meg a többi műfajtól, hogy megkérdőjelezte a valóságot éppúgy, mint önmagát. Míg az elmúlt századokban a nagyepika főként a közösségi életet ábrázolta, addig az utóbbi években az egyén, a magánélet került az alkotók érdeklődésének homlokterébe. Mint-hogy a XIX. század folyamán az egyén fogalma és helyzete is problematikusá vált, joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mily módon, milyen irodalmi eszközökkel ragadható meg a „meghasonlott én”? Természetes, hogy e kérdésre nem adható általános érvényű válasz, így egyelőre a kritikus is megelégszik annyival, hogy a magyar regény helyzetével kapcsolatban leszögezi: „Az elbeszélő próza átvette az első helyet a költészettől, és valóban nagyobb ma a külföldi áttörés, mint régebben [...]”. (49.) Ennek a biztató folyamatnak ugyanakkor könnyen véget vethet a vizualitás térhódítása. Az új évezred elkényelmesedett, mindent készen kapni akaró embere számára a képet, a hangot és a nyelvet egyaránt felhasználó film könnyebben feldolgozható, mint az értelmezés tekintetében nagyobb szellemi erőfeszítést követelő irodalom. A regény műfajának rövid történeti áttekintése kapcsán így jutunk el a Kibédi Varga Áront hosszú ideje foglalkoztató kérdéskörhöz, szöveg és kép viszonyához. (Más szempontból ugyan. de ugyanezt a problematikát járja körül a „Képzőművészet és retorika: történeti kép, monokrómia, ready-made” című tanulmány is.) A szerző a kognitív pszichológia eredményeire támaszkodva abból indul ki, hogy a verbális narratíva mentális képet idéz fel az ol-

vasóban. Kép és szöveg viszonyában ez a sorrend önmagában is rendhagyó, hiszen a képköltés általában megelőzi a beszédet. Ahhoz, hogy a műélvező aktív befogadóvá váljék, a történetnek hiátusokra van szüksége, hiszen ezek serkentik a mentális képek létrejöttét. Kibédi Varga két alapvető regénytípust különböztet meg: az első csoportba azok a művek tartoznak, melyek az olvasó azonosulási vágyát igyekeznek felkeltetni. A második típushoz tartozó művek szerzői éppen azon igyekeznek, hogy megőrizték a távolságot az olvasó és a regényben ábrázolt világ között. E csoport jeles képviselői Cervantes *Don Quichotéja*, melyben a történet hitelessége kérdőjeleződik meg, és Bonaventura *Die Nachtwachen* című regénye, melyben a regény által keltett érzések válnak két- vagy többértelművé. Szintén ehhez a csoporthoz tartoznak Borges művei, melyekben a módosítás nélküli ismétlések, valamint a kritikus által „képrombolásnak” nevezett eljárás nemcsak a narrativitást, de az olvasó azonosulását is lehetetlenné teszi.

A regény, e sokszínű, nehezen meghatározható műfaj természetszerűleg felveti az értelmezés lehetőségeinek kérdését. Az irodalmi szövegek elsődleges jellemzője a polyszémia. Ám ha elfogadjuk, hogy a műveket mindenki a maga tetszése szerint értelmezheti, joggal vetődik fel a kérdés, hogy van-e létjogosultsága a szabályokra épülő irodalmi hermeneutikának. A kritikus két érvet sorakoztat fel, hogy e tudomány létét igazolja: egyrészt a XIX. század végéig széles körben elterjedt retorikaoktatás, másrészt az irodalmi művek számának rohamos növekedése. Kibédi Varga véleménye szerint a szövegértelmezés a szerzői szándék felderítését tekinti alapvető céljának, s ezzel összefüggésben tanulmányozza az adott szövegre jellemző, meghatározó alakzatokat (például az ismétlést vagy a nehezebben felismerhető hipotipózist és szignifikációt). Mivel az értelmezések száma elméletileg végtelen, a művek túlintertelmezésének, az értelmezések hosszának problémája napjaink irodalomtudományának egyik érdekes kérdésévé vált (lásd a kötet Paul Cehlannak szentelt tanulmányát, illetve a Jean de La Ceppede és Szabó Lőrinc önértelmező művészetéről írott esszét).

A kultúránkat meghatározó mítoszokat és a műfajok nevek szerinti megoszlását vizsgálva Kibédi Varga két alapvető nőtípust különböztet meg:

a halált hozó, démoni asszonyét (erre a görög mitológiában számtalan példát találhatunk), és az élet folytonosságát biztosító nő válfaját, melyet Sehereszádé testesít meg. A szerző megállapítja, hogy a hagyományos nemes műfajnak tekintett eposzt, tragédiát és a lírai költészetet a társadalmi kööttségek következtében szinte kizárólag férfiak művelték, míg a nők tevékenysége az egyszerűbb műfajokra korlátozódott. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, milyen alapvető szerepet játszottak a francia klasszicizmus és a német romantika irodalmi és szellemi életében a kizárólag nők által vezetett irodalmi szalonok.

A „Minden művészet szélsőséges” címet viselő tanulmány középpontjában az ókori katarzis fogalma s a posztmodern irodalmi alkotások etikai vonatkozásainak kérdése áll. Kibédi Varga kiemeli, hogy az eszményítés és a szélsőséges helyzetek bemutatása a megtisztító katarzis helyett gyakran azonosulásra készíti az olvasót, s ez adott esetben – szélsőséges szociális vagy szexuális viselkedésformák ábrázolása és átvétele esetén – súlyos következményekkel járhat. Kérdéses tehát, hogy a katarzis fogalma mennyiben alkalmazható (alkalmazható-e egyáltalán) a modern irodalomra. Ugyanilyen bizonytalan a művész megítélése is: az eszményítés ugyanis nem az alkotó kiváltsága. A befogadó is idealizálja a művész alakját. „A művész nem mindig azért fölöttünk áll, mert többre képes vagy magasabb erkölcsiségű, hanem egyszerűen azért, mert művész.” Az alkotó moralitásának hiányára Kibédi Varga Áron szerint a kortárs amerikai irodalom olyan jól ismert alkotói szolgálnak példaként, mint Bret Easton Ellis (*Amerikai Psycho*), vagy Dennis Cooper. A választás (mert egyre inkább úgy látszik, hogy a két fogalom kizárja egymást) etika és művészet között annál is nehezebb, mert: „egy erkölcsileg teljesen kielégítő mű esztétikailag ritkán kielégítő, általában inkább giccs. A másik probléma pedig az, hogy a politika terén és egyes vallásokon belül megnyilvánuló szélsőséges irányzatokkal szemben a liberalizmus mint tolerancia

és demokrácia a mai világban elengedhetetlen”. (131–2.)

A tanulmánykötet két legterjedelmesebb egységének főtémája napjaink francia és magyar regénye. A szerző elismeri, hogy a kortárs francia irodalomelméletnek és filozófiának (Deleuze, Lyotard, Derrida) külföldön jóval nagyobb a hatása, mint maguknak az irodalmi alkotásoknak, de vitatja azt a véleményt, miszerint a francia regényt temetni kellene. A jortárs francia alkotók (Guibert, Houellebecq, Despentés) műveit két, egymással igen szorosan összefüggő törekvés jellemzi: az alany és a történet becsületének helyreállítása. Ezt a folyamatot alapvetően meghatározza az irodalmi kánon átrendeződése, melynek következtében az elmúlt években olyan személyiség- és történetközpontú művek kerültek ismét rivaldafénybe, mint Céline, Morand vagy éppen Aragon alkotásai.

A kötet utolsó két tanulmányában Kibédi Varga öt szerző műveit – Stifter *Die Mappe meines Urgrossvaters* című írását, Hazai Attila *Budapesti skizóját*, Barnás Ferenc *Az élősködő* című regényét, Marno János kisprózóját, *Az anarchia szórendjét* valamint Mózes Attila novelláit – mutatja be. Az első négy alkotó közös jellemzője, hogy különböző módon, de mindannyian szakítanak a hagyományos narratív struktúrákkal. Ezáltal válnak a kritikus megfogalmazásában „narratív határesetekké”, s éppen ez emeli őket az irodalmi tömegtermelés tucattermekei fölé. Mózes Attila, a „kivülálló”, ugyanakkor különös, a tanulmánykötet bevezetőjében vázolt „poszt” világunkat tökéletesen megragadó novelláival érdemelte ki a szerző figyelmét.

Kibédi Varga Áron kötete rendkívül érdekes, sokszínű olvasmány. A szerző árnyaltan, mindenki számára érthetően fogalmazza meg gondolatait, így *A jelen* – a manapság elterjedt, szakkifejezésekkel túlszúfolt, gyakran szinte értelmezhetetlen irodalomelméleti munkák mellett – fölöttébb üdítően hat.

BERECZKI PÉTER

TARTALOM

Régi az újban

TANULMÁNYOK

| | |
|--|-----|
| BENE SÁNDOR: Searle, Vico, Patrizi. A történeti pragmatika esélye | 239 |
| JOHN R. SEARLE: Mire nem jó az irodalomelmélet? (Fordította: <i>Gulyás Péter</i>) | 279 |
| KECSKEMÉTI GÁBOR: Vallától Wittgensteinig (és vissza?) A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás | 309 |
| SALVATORE I. CAMPOREALE: Lorenzo Valla. „Repastinatio liber primus”. Rhetorika és nyelv (Fordította: <i>Pálmai Nóra</i>) | 325 |

| | |
|-------------------------|-----|
| VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA | 345 |
|-------------------------|-----|

KÖNYVEK

| | |
|--|-----|
| MARTIN L. MCLAUGHLIN: <i>Literary Imitation in the Italian Renaissance: The Theory and Practice of Literary Imitation from Dante to Bembo</i> . PASQUALE SABBATINO: <i>La bellezza di Elena: L'imitazione nella letteratura e nelle arti figurative del Rinascimento</i> . JÜRGEN H. PETERSEN: <i>Mimesis – Imitatio – Nachahmung: Eine Geschichte der europäischen Poetik</i> . / KISS FARKAS GÁBOR | 347 |
| DONALD R. KELLEY: <i>The Decent of Ideas. The History of Intellectual History</i> . / SZENTPÉTERI MÁRTON | 353 |
| NANCY S. STRUEVER: <i>Theory as Practice: Ethical Inquiry in the Renaissance</i> . / ZÁSZKALICZKY MÁRTON | 357 |
| KELEMEN JÁNOS: <i>A filozófus Dante – Művészet- és nyelvelméleti expedíciók</i> . / NAGY JÓZSEF | 359 |
| J. HILLIS MILLER: <i>Speech Acts in Literature</i> . / TÚRY GYÖRGY | 361 |
| <i>Revue de métaphysique et de morale</i> . 2004. No. 2. / RADVÁNSZKY ANIKÓ | 364 |
| <i>Simbolismo animale e letteratura. Dora Faraci (A cura di)</i> . / ANDRÓCZKI ANETT | 366 |
| BERNHARD H. F. TAURECK: <i>Metaphoren und Gleichnisse in der Philosophie. Versuch einer kritischen Ikonologie der Philosophie</i> . / CHOVÁN ISTVÁN | 368 |
| GÉRARD DESSONS: <i>L'art et la manière. Art, littérature, langage</i> . / KOVÁCS KATALIN | 370 |
| <i>Donner à penser</i> . / BAKCSI BOTOND | 371 |

- Le grotesque. Théorie, généalogie, figures. *Isabelle Ost, Pierre Piret, Laurent Van Eynde* (Sous la direction). / VARGA LÁSZLÓ 375
- Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkehard IV. bis Siegfried Lenz. *Horst Fassel* (Hrsg. von). / TÜSKÉS GÁBOR 375
- Il „Perfetto Capitano“. Immagini e realtà (secoli XV–XVII.). *Marcello Fantoni* (A cura di). / PUSKÁS ISTVÁN 378
- Selva di vario narrare. Schede per lo studio della narrazione breve nel Seicento. *Maria Antoinetta Cortini, Luisa Mulas* (A cura di). / PUSKÁS ISTVÁN 380
- RENATE SCHREIBER: „ein galeria nach meinem humor“. Erzherzog Leopold Wilhelm. / TUSKES GÁBOR 382
- SIGRID DAMM: Das Leben des Friedrich Schiller. Eine Wanderung. / FRIED ISTVÁN 384
- Zsuzsanna Zöldhelyi-Deák: Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век.) / FRIED ISTVÁN 385
- Н. В. ГОГОЛЬ: Полное собрание сочинений и писем в двадцати трёх томах. Том четвёртый. / DUKKON ÁGNES 386
- Zeitenwechsel – Germanistische Literaturwissenschaft vor und nach 1945. *Wilfried Barner, Christoph König* (Hrsg. von). / ILLÉS LÁSZLÓ 389
- PETR KYLOUSEK: Le roman mythologique de Michel Tournier. / GYIMESI TIMEA 392
- KODOLÁNYI GYULA: Amerika ideje. Esszék modernizmusról, moderniségről. / MIHÁLKA RÉKA 395
- KIBÉDI VARGA ÁRON: A jelen. Irodalom és művészet a századfordulón. / BERCZKI PÉTER 396

CONTENTS

The Old and the New

STUDIES

- SÁNDOR BENE: Searle, Vico, Patrizi. The Prospects of Historical Pragmatics. 239
JOHN R. SEARLE: Literary Theory and Its Discontents. (Translated by Péter Gulyás) 279
GÁBOR KECSKEMÉTI: From Valla to Wittgenstein (and back?). The Historical Study of Thought
on Language and Literary Theory as a Challenge for Literary Studies. 309
SALVATORE I. CAMPOREALE: Lorenzo Valla. "Repastionatio. Liber Primus." Rethorics and Use
of Language. (Translated by Nóra Pálmai) 325

SELECTED BIBLIOGRAPHY

BOOKS

SOMMAIRE

L'ancien dans le nouveau

ÉTUDES

| | |
|---|-----|
| SÁNDOR BENE : Searle, Vico, Patrizi. Les chances de la pragmatique historique | 239 |
| JOHN R. SEARLE : La théorie littéraire et ses bévues (Traduit par <i>Péter Gulyás</i>) | 279 |
| GABOR KECSKEMETI : De Valla à Wittgenstein (et vice versa ?) L'examen historique de la théorie de langue et de la théorie littéraire, en tant qu'un défi de la théorie littéraire | 309 |
| SALVATORE I. CAMPOREALE : Lorenzo Valla: « Repastinatio liber primus ». Rhétorique et langue (Traduit par <i>Nóra Pálmai</i>) | 325 |

BIBLIOGRAPHIE CHOISIE

LIVRES

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955–1962.

Vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp., 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 – 3. sz. A kelet-európai avantgárd
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai (Az AILC IV. Kongresszusa – Fribourg, 1964. – előadásaiból)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1 – 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 – 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa – Belgrád, 1967. – anyagából)
- 3 – 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet–tömegkultúra–irodalom
- 3 – 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 – 4. sz. Modern stilisztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 – 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 – 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973.
1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974.
1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
- 3 – 4. sz. Modern poétika
- 1975.
1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
- 3 – 4. sz. Az európai romantika
- 1976.
1. sz. Szubkultúra és Underground
 - 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977.
1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp., 1976.)
 3. sz. Irodalomelmélet-összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777–1848) konferencia anyaga
- 1978.
- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom
 4. sz. Világirodalomtörténet
- 1979.
- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, Aix-en-Provence, 1978.)
- 1980.
- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
 - 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981.
1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek – A regény fejlődése
 - 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982.
1. sz. A Vormärz-irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983.
1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
- 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

- 1984.
1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
 - 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom?
- 1985.
1. sz. FILLM kongresszus – A polonisztika Magyarországon
 - 2 – 4. sz. Olasz irodalomtudomány
- 1986.
- 1 – 2. sz. A fordítás távlatai
 - 3 – 4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában
- 1987.
- 1 – 3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
 4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgárd
- 1988.
- 1 – 2. sz. A kanadai irodalom
 - 3 – 4. sz. A modern stilsztika
- 1989.
1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
 2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
 - 3 – 4. sz. A modern textológia
- 1990.
1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
 - 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
 4. sz. A jelentésteremtő metafora
- 1991.
- 1 – 2. sz. A biedermeier kora – nálunk és Európában
 - 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában
- 1992.
1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
 2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
 - 3 – 4. sz. A Név hatalma
- 1993.
1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
 - 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
 4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány
- 1994.
- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
 3. sz. A kortárs olasz irodalom
 4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban
- 1995.
- 1 – 2. sz. Posztszemiotika
 3. sz. A stílus diskurzív elmélete
 4. sz. Rendszerelvű irodalomtudomány
- 1996.
- 1 – 2. sz. Intertextualitás
 3. sz. Újraegyesült Németország – egységes német irodalom?
 4. sz. A posztkoloniális művelődésemélet

- 1997.
- 1 – 2. sz. A félmúlt klasszikusai
 3. sz. Hermeneutika az orosz századelőn
 4. sz. A lehetséges világok poétikája
- 1998.
- 1 – 2. sz. Az újhistorizmus
 3. sz. Kánonok a kis népek irodalmában
 4. sz. Textológia vagy textológiák?
- 1999.
- 1 – 2. sz. A szó poétikája
 3. sz. Latin-amerikai irodalomelmélet
 4. sz. Kulturális antropológia és irodalomtudomány
- 2000.
- 1 – 2. sz. A romantika tétjei
 3. sz. A korszakok alakzatai
 4. sz. (Új) filológia
- 2001.
1. sz. Változatok a dialógusra
 - 2 – 3. sz. Dante a XX. században
 4. sz. Az interpretáció érvényessége
- 2002.
- 1 – 2. sz. A *Poétika* újraolvasása
 3. sz. Autobiográfia-kutatás
 4. sz. A multikulturalizmus esztétikája
- 2003.
- 1 – 2. sz. A minimalizmus
 3. sz. Mikrotörténetírás
 4. sz. Kísérleti irodalom
- 2004.
- 1 – 2. sz. Petrarca: hermeneutika és írói személyiség
 3. sz. A hipertext
 4. sz. Wittgenstein poétikája
- 2005.
- 1 – 2. sz. A kritikai kultúrakutatás



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA



Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Tördelte: Markó Sándorné
Budapest, 2005

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
ISSN 0017 – 999X

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valameruyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofigetes@posta.hu; faxon 303-3440. További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40., tel.: 327-7796), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.), az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6., tel./fax: 201-0384), a *Pont Könyvesboltban* (1051 Budapest, Nádor u. 8., tel.: 266-8722), a *Sziget Könyvesboltban* (4010 Debrecen, KLTE, tel.: 52/316-666), a *Sík Sándor Könyvesboltban* (6720 Szeged, Oskola u. 27., tel./fax: 62/312-519), végül az Argumentum Kiadónál (1085 Budapest, Mária u. 46., tel.: 485-1040, fax: 485-1041), ahol a folyóirat korábbi számai is beszerezhetők. Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2005-re: 1600 Ft

Egy szám ára: 400 Ft

Ára: 400 Ft

Előfizetés egy évre: 1600 Ft

A

ARGUMENTUM KIADÓ